

Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları

“Keşke gitmeselerdi”:
Türkiye'de Ermenileri Hatırlamanın Ağırlığı
LEYLA NEYZİ

“Kimi affetmek? Neyi affetmek?”
HRANUSH KHARATYAN-ARAQELYAN

Yayıncı:

Institut für Internationale Zusammenarbeit
Des Deutschen Volkshochschul-Verbandes (dvv international)

ISBN: 978-3-88513-779-5

Proje koordinatörleri: Matthias Klingenberg, Vanya Ivanova, Nazaret Nazaretyan
Çeviri: Alin Ozinyan ve Kayuş Çalıkman Gavriloğ
Dizgi ve tasarım: Maraton Dizgievi
Kapak fotoğrafı: © Parajanov Müzesi, Erivan-Ermenistan
Fotoğraflar (Türkiye bölümü): © Sibel Maksudyan
Basım: MAS Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mahallesi, Soğuksu Caddesi, No: 3 Kağıthane-İstanbul-Türkiye
+ 90 212 294 10 00 • info@masmat.com.tr

Bu kitapta yer alan makalelerde ifade edilen görüşler, yazarlarına aittir. Yayıncılar ve editörler herhangi bir sorumluluk taşımaz. Kitabın tamamının veya bir bölümünün alıntılanması durumunda, kaynak gösterilmesi zorunludur. Yayıncı, kitaptan bölümlerin alıntılanmış eserlerin bir kopyasının tarafına ulaştırılmasını rica eder.

© 2010 *dvv international*

dvv international
Obere Wilhelmstraße 32 – 53225 Bonn
Federal Republic of Germany
Tel: +49/228-975 69-0
Fax: +49/228-975 69-55
info@dvv-international.de
www.dvv-international.de

Ayrıntılı bilgi için:
www.learningtolisten.de

Ազգաբնակչան հետազոտությունների
հայկական կենտրոն «Հազարաշեն»
*Armenian Center for Ethnological
Studies "Hazarashen"*

Funded by the
Federal Republic of Germany

Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları

“Keşke gitmeselerdi”:
Türkiye’de Ermenileri hatırlamanın ağırlığı
LEYLA NEYZİ

“Kimi affetmek? Neyi affetmek?”
HRANUSH KHARATYAN-ARAQELYAN

“Ermenistan-Türkiye Uzlaşım Sürecine Katkı Olarak
Yetişkin Eğitimi ve Sözlü Tarih Çalışması”

İçindekiler

Önsöz	7
Teşekkür.....	9
Giriş: Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları	11
Türkiye'deki Araştırma: “Keşke Gitmeselerdi”: Türkiye’de Ermenileri Hatırlamanın Ağırlığı - Leyla Neyzi	13
“Keşke Gitmeselerdi”: Türkiye’de Ermenileri Hatırlamanın Ağırlığı	15
Galile’nin Yalnızlığı: Dede Bu Gâvurlar Kim?	22
Kesik Bir Kolun Ağrısı Nasıl Unutulur?	27
Erkeklik ve Aile Sırları	31
Sosi’nin Yeşil Gözleri: Ben Niye Farklıyım?	35
Bozukluk Hep Yukarıdan Geldi	39
Ne Olmuş Annem Ermeni’yse?	44
Düğün ve Beddua: Bu Köy Neden Böyle Oldu?	47
Suç ve Utanç	52
Üçlü Kutup: Kardeşim Biz Neyiz?	56
Bir Şehri Kaybetme Korkusu	59
Ben Seni Unutmak İçin Sevmedim	62
Ağn’nın Cazibesi	67
Gece İnsanlarının Hikâyesi.....	71
Ermenistan’daki Araştırma: “Kimi Affetmek? Neyi Affetmek?” – Hranush Kharatyan-Araqelyan.....	75
Kısa Tarih Özeti	77
“Kimi Affetmek? Neyi Affetmek?”: “Sözlü Hikâyeler”in Kaynakları	79
“Kişisel Hikâyeler”	81

Anıların Anıları	83
Geçmiş Anıların Kutsallaştırılması	90
“Memleketin Toprağı Güçlüdür, Memleketin Meyvesi Tatlı, Memleketin Suyu Turnanın Gözü Gibi Aktır”	95
Geçmiş Bugünde, Bugün Geçmişte (“Babamın Adı Serob, Anneminki Sose”)	98
“Tanrım, Sana Şükürler Olsun ki, Çocuğum Temiz, Günahsız Can Verdi, Türk’e Yâr Olmadı”	107
“Bunların Yüzü Tıraşlı Değil, Sultan Tıraş Olmuş Erkekleri Öldürmemizi Emretti” (Avetis Keşişyan’ın anlattıklarından)	110
Su, Ateş, Çöl	113
Kırım, Katliam, Kaçış, Göç, Sürgün, Felaket, Soykırım	117
“Onlar da Bizden Az Kayıp Vermemişler, Doğruya Doğru”	119
“E, Onlar da İnsan”	121
Konuşmak-Susmak, Anlatmak-Anlatmamak (“Ebeveynlerim Bu Konu Hakkında Konuşmaktan Çekiniyordu”)	124
“Bilmiyorum...”	129
“Yaz, Almast Can, Yaz”	131
“Babam Evde Bize Anlatırdı”	141
“Evimiz Yıkılmıştı...”	148
Görüşme Yapılan Kişilerin Tablosu	159

Önsöz

'Ermenistan-Türkiye Uzlaşım Sürecine Katkı Olarak Yetişkin Eğitimi ve Sözlü Tarih Çalışması' adlı proje, Alman Yetişkin Eğitimi Birliği Uluslararası İşbirliği Enstitüsü (*dvv international*) tarafından ilk kez 2009 yılının Ağustos ayında, Anadolu Kültür ve Hazaraşen Etnografya Çalışmaları Merkezi ortaklığıyla, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın maddi desteğiyle yola koyuldu. Projenin ana amacı, bu bölgedeki uzlaşma sürecine profesyonel sözlü tarih düzeyinde açık bir diyalog süreci başlatarak katkıda bulunmaktı.

Bu proje, *dvv international*'ın çalışma alanlarından biri olan "geçmiş ve yakın tarihin hassas konularını ele almada yetişkin eğitimi"ndeki çabalarını devam ettiriyor. *dvv international*, 15 yılı aşkın bir süredir güncel tanıklık ve uzlaşma, sözlü tarih ve tarih yöntemi konularında çalışmalar yürütmüş ve kendi 'tarih ağı'nı oluşturmuştur. Bu ağ dahilinde, çeşitli bölgelerde yürütülen başarılı projeler bulunmaktadır.

Rusya'da yapılmış olan proje, esas olarak, Alman Silahlı Kuvvetleri ve Kızıl Ordu'da görev yapmış olan askerler arasında düzenlenen uzlaşma çalışmalarına odaklanmıştır. Güneydoğu Avrupa'daki çalışmanın odak noktası ise yakın geçmişe dair interaktif eğitim-öğrenim yöntemleriydi.

Kullanılan yöntemlerden biri sözlü tarihi (www.historyproject.dvvinternational.org). Özbekistan'da uygulanan ve Rusya Federasyonu'nun projelerinden uyarlanan güncel tanıklık yöntemleri ('dünya kahvesi', yaşamöyküsü yöntemi, güncel tanıklarla görüşmeler gibi yöntemler), Orta Asya ülkelerinin Sovyet geçmişiyle ilgili çalışmalar için kullanıldı.

Özbekistan'daki *dvv international* projesinin 5.'si geçen yıl *dvv international* tarafından düzenlenen ve DA-AD, FES, GI ve Alman Elçiliği (www.istoriya.uz) tarafından desteklenen 'Tarih ve Kimlik' isimli proje dizisinin bir parçası olarak Taşkent'te gerçekleşti. Projenin amacı, geçmişle ilgili çok perspektifli bir bakışı açısı getirerek başarılı bir bilinç yükselmesine katkı sağlamaktı.

Ermenistan'da, 2008 yılının Ekim ayında ilk kez düzenlenen Ermenistan-Türkiye sözlü tarih atölyesi ise 'Tarih ve Kimlik- Diyalog ve Anlama için Köprüler Kurmak' adını taşıyordu ve her iki ülkeden sivil toplum temsilcileri, tarihçiler, etnologlar ve antropologların katılımıyla düzenlendi. Mevcut projenin fikri bu atölyede ortaya çıktı ve şimdi sizlere bu çalışmanın ürünlerinden birini sunmaktan mutluluk duyuyoruz.

Yaptıkları tüm çalışmalar için, iki ülkenin bilim insanlarından Leyla Neyzi ve Hranush Kharatyan'a, ortaklarımız Anadolu Kültür ve Hazaraşen Etnografya Çalışmaları Merkezi'ne, iki ülkede de öğrencilerin

seçiminde görev alan Alman Akademik Değişim Servisi'ne (DAAD) ve bu projeye gönüllerini ve profesyonelliklerini koyan tüm uzman ve öğrencilere şükranlarımızı sunarız. Bu kitabın yayınlanması aşamasında gösterdiği çabalar için Sibil Çekmen'e özel olarak teşekkür ederiz.

*Matthias Klingenberg, Vanya Ivanova ve Nazaret Nazaretyan
dvv international ekibi*

*www.learningtolisten.de
<http://www.dvv-international.de>*

Teşekkür

Bir ekip çalışmasının ürünü olan bu kitap birçok kurum ve kişinin desteğiyle hazırlandı. Hranush Kharatyan-Arakelyan ve Leyla Neyzi Almanya Dışişleri Bakanlığı ve dvv international'a (Alman Uluslararası Yetişkin Eğitimi Birliği Enstitüsü), dvv international Bonn ofisinde Proje Koordinatörü ve Asya Bölümü sorumlusu Matthias Klingenberg'e, dvv international Ermenistan Ülke Sorumlusu Nazaret Nazaretyan'a, dvv international Güneydoğu Avrupa ofisinden Vanya Ivanova'ya, Anadolu Kültür'e ve Osman Kavala'ya ve Ermenistan'da Hazaraşen Etnografya Çalışmaları Merkezi'ne teşekkür eder.

Türkiye ve Ermenistan'daki atölyelerimize katılan pek çok kişi bu çalışmaya katkıda bulundu. Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi Şarkiyat Çalışmaları Enstitüsü'nden Anuş Hovhannisyan'a, Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnoloji Enstitüsü'nden Lusine Kharatyan ve Gayane Shagoyan'a, V. Brusov Yerevan Devlet Dilbilim Üniversitesi'nden Mikayel Zolyan'a, Yerevan Devlet Üniversitesi'nden Samvel Karabekyan'a, Peloponez Üniversitesi'nden Christina Koulouri'ye, Marmara Üniversitesi'nden Günay Göksu Özdoğan'a, Wissenschaftskolleg zu Berlin'den Nazan Maksudyan'a katılımları, katkıları ve destekleri için teşekkür ederiz. Dilijan'daki sözlü tarih kampına katılan Ermenistanlı ve Türkiyeli öğrenciler, araştırma sürecine önemli katkılarda bulundular. Victoria Asatryan, Anna Maria Aslanoğlu, Lusine Avagyan, Elif Ege, Mariam Grigoryan, Seda Grigoryan, Sevak Harutyunyan, Nane Khachatryan, Avetis Keshishyan, İsmail Keskin, Nora Mildanoğlu, Nayat Muratyan, Sait Öztürk, Anna Poghosyan, Mehmet Polatoğlu, Mühdan Sağlam, Hasmik Sahakyan, Özgür Taşkaya, Norayr Yerznkyan ve Dilan Yıldırım'a teşekkür ederiz.

Türkiye'deki araştırma, asistan ve öğrencilerden oluşan geniş bir ekibin yardımıyla gerçekleşti. Leyla Neyzi, asistanları Ezgi Güner, Haydar Dancı ve Sibel Maksudyan'a projenin her safhasına olan katkıları, entelektüel ve manevi destekleri ve dostlukları için teşekkür eder. Ezgi Güner ve Haydar Dancı görüşmelere ve metnin yazılmasına katkıda bulundular. Sibel Maksudyan tüm fotoğrafları çekti ve kitap tasarımına katkıda bulundu. 2009 Güz döneminde Sabancı Üniversitesi Kültürel Çalışmalar Programında Sözlü Tarih dersini alanlar başta olmak üzere, birçok öğrenci araştırmaya destek verdi. Şeyma Afacan, Ramazan Aras, Yasin Aras, Welat Ay, Cenk Cengiz, Emily Coolidge, Seval Dakman, Seda Doğan, Burcu Ege, Elif Ege, Sinem Esen, Tefvik Karatop, Selen Kızıltoprak, Aslı Menevşe, Nora Mildanoğlu, Nayat Muratyan, Özge Nam, Esra Olcay, Berat Meryem Örnek, Levent Özata, Sait Öztürk, Eda Tarak, Nora Tataryan ve Ayşegül Yayla'ya teşekkür ederiz.

Hranush Kharatyan; atölyelerde görev almanın dışında, kitabın Ermenistan araştırmaları bölümünün analiz sürecine profesyonel önerilerini sunan Anush Hovhannisyan, Mikael Zolyan, Gayane Shagoyan, Ara Gulyan ve Lusine Kharatyan'a teşekkür eder.

Ermenistanlı ve Türkiyeli öğrencilerin zorlu tartışma anlarında ve araştırmacıların atölye çalışmalarını sırasında yaşanabilecek her türlü gergin ortamını, mizahi üslubuyla rahatlatmayı başaran *dvv International* Ermenistan ofisi temsilcisi Varujan Avanessyan'a yürekten teşekkür ederiz.

Bu kitabın yazarları, yaşamlarının zorlu hikâyelerini paylaşmayı kabul eden ve araştırmacıların sorularını hiç çekinmeden cevaplayan herkese minnettardır. Son olarak, bize evlerini açan ve bizimle yaşam öykülerini paylaşan tüm insanlara sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

GİRİŞ

Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan'da Kişisel Bellek Anlatıları

Bu kitap Ağustos 2009 ve Şubat 2010 tarihleri arasında dvv international (Alman Uluslararası Yetişkin Eğitimi Birliği Enstitüsü) ve Alman Dışişleri Bakanlığı'nın desteğiyle gerçekleştirilen "Ermenistan-Türkiye Uzlaşma Sürecine Katkı Olarak Yetişkin Eğitimi ve Sözlü Tarih" isimli araştırma projesinin bir ürünüdür. Türkiye'de Anadolu Kültür ve Ermenistan'da Hazarşen Etnografya Çalışmaları Merkezi, projenin ortaklarıdır. Temel amaç, Türkiye ve Ermenistan toplumları arasında yetişkin eğitimi, kültürlerarası değişim ve sözlü tarih çalışmaları yoluyla iletişim kurmaktır.

Proje kapsamında 8-14 Ekim 2009 tarihleri arasında Dilijan'da Ermenistan'dan on ve Türkiye'den on üniversite öğrencisinin sözlü tarih eğitimi aldığı bir öğrenci kampı düzenlendi. Ekim 2009 ile Şubat 2010 tarihleri arasında Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnoloji Enstitüsü'nden Hranush Kharatyan-Arakelyan önderliğinde Ermenistan'da sözlü tarih araştırmaları yürütüldü. Aynı dönemde Sabancı Üniversitesi'nden Leyla Neyzi de Türkiye'de sözlü tarih araştırmaları yürüttü. Her iki ülkede üniversite öğrencileri araştırma sürecinde etkin bir rol aldı.

Sözlü tarih, hem Ermenistan hem de Türkiye'de nispeten yeni, fakat oldukça rağbet gören bir araştırma yöntemi. Sözlü tarihçiler, geçmişin günümüzde nasıl anlamlandırıldığını araştırmak için sıradan insanların tarihsel olayları nasıl aktardıklarını inceler. Geçmişini anımsarken birçok farklı kaynaktan yararlanırsınız: bellek, önceki kuşaklar tarafından bize aktarılan anılar, tarihsel belgeler ve medya gibi.

Bu araştırmada, Türkiye ve Ermenistan'ın farklı yörelerinden ve farklı sosyal çevrelerden bireylerle sözlü tarih görüşmeleri yapıldı. Kaydedilerek arşivlenen bu görüşmelerin amacı yakın tarihin nasıl anımsandığını ve kurgulandığını araştırmaktır. Bu bağlamda, bireylerin kendilerinin deneyimlediği fakat önceki kuşaklar tarafından aktarılan olayları nasıl anlattıklarını da önemliydi. Araştırma, özellikle Anadolu'da Ermenilerle ilgili belleğe odaklanmakla birlikte, açık uçlu yaşam öyküsü görüşmeleri, görüşmecilerin araştırmanın gündemini oluşturma ve anlatılarını kurgulama sürecine aktif olarak katılmalarını sağladı. Görüşmelerde yönlendirmeden kaçınmaya özen gösterildi. Konunun hassasiyeti ve medyadaki tartışma biçimlerinin kısırlığı göz önüne alındığında, bu çabanın önemi daha iyi anlaşılabilir. Hedefimiz, mümkün olduğunca, sıradan insanları dinlemek ve onların bu karmaşık tarihi bireysel olarak nasıl deneyimlediklerini, anımsadıklarını, anlattıklarını ve yorumladıklarını araştırmaktır.

Bu kitabın okuyucu kitlesini Ermenistan ve Türkiye'deki sıradan insanlar oluşturuyor. Türkçe, Ermenice ve İngilizce olarak basılan kitap, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşabilecek bir dil kullanılarak yazıldı. Kitapta bireylerin yaşam öykülerini ve yorumlarını mümkün olduğunca kendi sözcükleri eşliğinde sunma-

yı seçtik. Kitap iki bölümden oluşuyor. Leyla Neyzi tarafından yazılan ilk bölüm, Türkiye'deki araştırmanın sonuçlarını sunuyor (“Keşke gitmeselerdi’: Türkiye’de Ermenileri Hatırlamanın Ağırlığı”). Araştırma kapsamında Türkiye'nin farklı yörelerinde yüzden fazla kişiyle sözlü tarih görüşmesi yapıldı. Bu kitap için onüç kişinin anlatıları kullanılarak fotoğraflar eşliğinde kısa metinler hazırlandı. Hranush Kharatyan-Arakelyan tarafından yazılan kitabın ikinci bölümünde ise Ermenistan'daki araştırmanın sonuçları değerlendirilmekte (“Kimi Affetmek? Neyi Affetmek?"). Ermenistan'daki araştırmanın sonuçları, otuz beş kişiyle yapılan sözlü tarih görüşmelerinden geniş alıntılar kullanılarak okuyucuya sunulmakta.

Ermenistan ve Türkiye toplumlarında belleğin önemi nedir? Her iki toplumda da, farklı biçimlerde de olsa, geçmiş bugünün üzerindeki ağırlığını hissettirmekte. Ermenistan'da 1915'e dair toplumsal belleğin bireylerin anlatılarındaki izdüşümü ağırlıklı olarak şiddete dair anılar. Türkiye'de hatırlama (ve unutma) biçimlerinde toplumsal gruplar arasındaki farklılıklar öne çıkmakta. Türkiye'de kamusal söylem, yerel bellek ve bireysel bellek arasındaki farklılıklar ve çelişkiler de göze çarpıyor. Her iki toplumun da kaderi, ortak geçmişlerinin sonucu olarak köklü bir değişim geçirmiş durumda. Geçmiş birçok yönden sessizleştirilmiş olsa da, son yıllarda bu sessizliklere yönelik ciddi bir karşı çıkış yaşandığını görmekteyiz. Her iki ülkede de geçmişin nasıl algılandığını araştırmak önemli, çünkü geçmişin bellek yoluyla yeniden kurgulanması hem günümüzü hem de geleceği etkiliyor. Fakat iki ülke arasında bellek konusunda çok az iletişim ve karşılaştırmalı araştırma var. İki ülkenin tarihlerinin birbirlerine ne kadar bağlı olduğu ve hem Türkiye hem de Ermenistan toplumlarının karmaşık, birbiriyle iç içe geçmiş ve çatışmalı bir tarihle yüzleşmekte oldukları düşünülürse, böyle bir araştırmanın demokratikleşme ve uzlaşma süreçlerine sunabileceği katkı daha iyi anlaşılır. Bir yandan geçmişle yüzleşmek, diğer yandan da affetmeyi başarmak, bu iki komşu ülke için barışçıl bir gelecek kurmanın yolu olabilir.

Sözlü tarih yöntemi, tarihin öznesi olarak sıradan insana odaklanması, araştırmacı ve görüşmeci arasındaki işbirliği ve yaratıcı ilişki, ve geçmiş günümüzde anlamlandırmanın bir aracı olan bellek yoluyla, geçmişe yeni bir bakış geliştirmemize olanak sağlar. Sözlü tarih, sözcükler ve düşünceler kadar açık ifade edilemese de, bedenlere kazınan duygulara da dayanır. Anılar, geçmiş anımsayan bireyin kendi gerçekliğini ya da doğrusunu sunarlar. Sınırların açılması ile nasıl insanların birbirlerine ulaşması sağlanabilecekse, öyküleri yan yana koymak da Türkiye ve Ermenistan'daki bireylerin birbirlerini dinlemelerini ve birbirleriyle konuşmalarını sağlayabilir. Bu projenin hem sosyal bilime hem de iki toplum arasında kurulmakta olan, geçmişe, bugüne ve geleceğe ilişkin iletişime katkıda bulunacağını umuyoruz. Türkiyeli ve Ermenistanlı araştırmacılar olarak bizler de, bu projenin olası kıldığı yaratıcı süreci, böyle bir karşılıklı konuşma, birbirini dinleme ve diyalog egzersizi olarak deneyimleme olanağını bulmuş olmanın ötürü mutluyuz.

**Türkiye'deki Araştırma:
“Keşke Gitmeselerdi”: Türkiye'de
Ermenileri Hatırlamanın Ağırlığı**

LEYLA NEYZİ

“Keşke Gitmeselerdi”: Türkiye’de Ermenileri Hatırlamanın Ağırlığı

Görüştüğümüz kişilerden biri Ermeniler hakkında konuşurken yukarıda alıntıladığımız deyiimi kullandı: “Keşke gitmeselerdi”. Bu söz, Türkiye’de geçmişle ilgili nostaljik bir bakış açısına işaret ettiği için önemli. Bu bakış açısına göre, eğitilmiş ve üretken Ermenilerin kaybı, Anadolu’nun gelişimine de ket vurmuştur. Ama bu söylem, barındırdığı sessizliklerle, Hıristiyan nüfusun bu topraklardan kendi rızasıyla gittiğini ima ederek sorumluluk meselesini de tartışmaktan kaçınmış oluyor.

Yine de, 1990’larda yaygınlaşan bu nostalji söylemi, kamusal alanda on yıllardır sessizleştirilen yakın tarih hakkında bir konuşma girişimi olarak görülebilir. Diğer taraftan, yaptığımız araştırma, bireylerin kişisel deneyimlerini kuşaktan kuşağa aktardıklarını ve Türkiye’de Ermenilerle ilgili bireysel ve yerel belleğin oldukça canlı olduğunu gösteriyor. Sözlü tarih, geçmişin anımsanmasında güncel bağlamın önemini gösterir. Bu nedenle, günümüzde hâlâ ağırlığını hissettiren Ermenilere yönelik bellek, bize yakın tarih hakkında bilgi vermenin yanı sıra, Türkiye toplumunun, yakın tarih, modernite ve ulusal kimlikle kurduğu sorunlu ve şizofrenik ilişkinin bir metaforu olarak da görülebilir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin en temel amacı, yeni, modern bir ulus oluşturmaktır. Bu söylem, büyük ölçüde göçmenlerden oluşan ve yeni kuşakların yaşam düzeyini yükseltmeyi uman bir toplumda oldukça başarılı oldu. Cumhuriyet yeni bir başlangıçtı ve “Atatürk’ün çocuklarına”, geleceğe odaklanmaları öğretilirdi. Fakat Türk ulusal kimliğinin yeni bir tarihe de gereksinimi vardı. Ders kitaplarında okutulan bu tarih, yenilgiler, şiddet ve travmayla ilişkilendirilen yakın geçmiş yerine, Türklerin Orta Asya’daki kökenlerine ilişkin mitlere odaklandı.

Türk ulusal kimliği, Türkçeyle, Sünni-Müslüman köklerle ve homojen bir biçimde kurgulanan Türk etnisitesiyle özdeşleştirildi. Osmanlı toplumunun çok dinli, çok kültürlü ve çok dilli yapısı düşünülürken, tekil bir ulusal kimlik, çoğunluğun farklılıkları reddetmesini ya da farklı bağlamlarda farklı kimlikler sergilemesini gerektirdi. Bu durum, Kürtler ve Aleviler gibi, bu Türklük kurgusuna tam olarak uymayan Müslüman gruplar için de geçerliydi. Diğer taraftan, Osmanlı toplumunun önemli öğeleri olan Hıristiyanlar (ve Yahudiler) ise bu yeni kimlik bağlamında tamamen dışlanmaktaydı. Bu grupların, tarih ders kitaplarında Türk ulusuna karşı potansiyel bir tehdit oluşturan “ötekiler” olarak temsil edilmeleri bunun somut bir göstergesi.

Bireylerin ulusal tarihi ne kadar içselleştirdikleri, eğitim sistemi ve medya yoluyla edindikleri bilgiler kadar, geçmiş hakkında başka bilgi kaynaklarına erişebilmeleriyle de ilişkili. Yeni bir kimlik yaratma çabası bir yandan Türk milliyetçiliğini benimseyen güçlü bir orta sınıf üretirken, muhalif hareketler her

zaman süregeldi. Bu hareketler de hep şiddete başvurularak bastırıldı. Küreselleşme sürecinde en güçlü muhalefet, kimlik siyasetine dayalı çatışmaların ulusal kimliğin kırılğan temelini sarstığı 1980'lerde ortaya çıktı.

Günümüzde ulus devletin istikrarı, daha fazla demokratikleşme için cesur adımlar atılmasına bağlı. Bu adımlardan biri, yakın tarihin yeniden değerlendirilmesidir. Böyle bir değerlendirme, ulusal tarih ile kişisel bellek arasındaki ilişkiyi yeniden kurarken, devletle vatandaş arasında yeni bir sözleşme oluşturmanın yolunu açabilir.

Kemalistlerle İslamcılar ve orduyla PKK arasındaki çatışma başta olmak üzere, 1980'den bugüne yaşanan siyasi çatışmalar, kamusal alanda yakın tarih ve ulusal kimliğe ilişkin tartışmalar başlattı. Revizyonist tarih yazımı ulusal(cı) tarihi sorgularken, azınlıkların tarihine duyulan ilgi artıyor. Sivil toplum alanında da, bireyler ve topluluklar alternatif tarihleri ve kimlikleri keşfetmeye başladılar. Bireysel ve yerel belleğin devamlılığı, farklı tarih anlatılarına erişim olanaklarını artırıyor.

Ermenileri hatırlamanın ağırlığı, Türkiye'nin kamusal alanda geçmişiyile kurduğu, sessizlik ya da inkârın büyük ölçüde "herkesin bildiği bir sır" ile yan yana var olduğu şizofren ilişkinin bir örneği. Türkiye'de 1915'te yaşananlardan etkilenmeyen ve Ermenilere yönelik deneyimlerin bulunmadığı mekân hayli az. Medyadaki tartışmalar büyük ölçüde uluslararası siyasi boyutta odaklanırken bu olayın Türkiye'de sıradan bireyler ve mekânlar üzerindeki etkisi ihmal ediliyor. Bugün Türkiye'de yakın tarih acaba neden büyük bir hararetle tartışılıyor? Birey ve topluluklar tarihi nasıl kurguluyor? 1915'te yaşananlar kuşaktan kuşağa nasıl aktarılıyor? Anlatılar-

daki çelişki ve sessizlikleri nasıl açıklamalıyız? Ermenilere yönelik hatıralar Türkiye’de tarih algısında ve kimlik inşasında neden önemli? Bunlar, bu araştırmada sorduğumuz sorulardan bazıları.

Yöntem

Sözlü tarih görüşmelerimiz ağırlıklı olarak aile ve yöre tarihine yoğunlaştı. Türkiye’nin farklı kesimlerinden sıradan insanların yaşam öykülerini, kendi kurgularını öne çıkararak kaydettik. Görüşme yaptığımız kişilerden aile tarihleri ve memleketlerinin tarihi hakkında anımsadıklarını anlatmalarını istedik. Açık uçlu bir sohbet olarak tasarladığımız görüşmeler, aktif birer dinleme egzersiziydi. Amacımız, her kişinin kendi anlatısını oluşturmasını mümkün kılacak bir atmosfer yaratmaktı.

Bu bağlamda, ana stratejimiz, görüşme yapılan kişilere güvenilir kişisel bağlantılar yoluyla ulaşmaktı. Örneğin, görüşmeleri yapanlar araştırmada kendi sosyal ağlarını kullandılar. Bu bağlantılar sayesinde çok farklı kesimlerden bireylerle görüşmeler kaydedebildik. Kendi kimliğimiz ve görüşme yapılan kişilerle kurduğumuz kişisel ilişkiler, görüşmelerin sonuçlarında ve başarısında önemli bir rol oynadı.

Görüşmeleri Ermenilerin geçmişte yoğun olarak yaşadığı bölgelerde yaptık. Özellikle İstanbul, Orta Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da çalıştık. Görüşme yapılan kişiler, bölge, sınıf, kültürel kimlik, kuşak ve cinsiyet bakımından büyük çeşitlilik gösteriyor. Müslüman kökenli ve kendilerini Türk olarak nitelendirenler çoğunlukta olmakla birlikte, Kürtlerle ve Ermenilerle de görüştük.

Bu proje için Türkiye'de yüz civarı görüşme kaydedildi, çözümlendi ve arşivlendi. Bu kitapta Türkiye'den on üç bireyin öyküsünü sunuyoruz. Her bireyin anlatısı özgün olmakla birlikte, bu öykülerdeki anlatılarda öne çıkan temaları dile getirmeye çalıştık. Görüşmecilerimizin mahremiyetini korumak için anlatıcıların gerçek isimlerini saklı tuttuk.

Temalar

Görüşmelerimizde bireylerden aile ve yöre tarihleri hakkında konuşmalarını istedik. Bu anlatılar, kendi bellekleri, önceki kuşaklar tarafından aktarılanlar, tarih ve medya gibi birçok farklı kaynaktan besleniyor. Anlatılar, görüşülen kişinin kendi yaşamı, anne-babası, büyükanne-büyükbabası ve bazen büyük büyükanne-büyükbabasının yaşamları hakkında ayrıntılı bilgiler içeriyor. Bu anlatılar, görüşmecinin ya da kın tarihi nasıl kurguladığını anlamamıza yardımcı oldu.

Görüşülen kişilerin çoğu, Anadolu tarihinin 20. yüzyıldaki en travmatik olaylarının yaşandığı 1915'e, bizim konuyu açmamıza gerek kalmadan değindi. Ermenilerin yaşadığı felaket, Anadolu coğrafyasında bugün bile hissedilebilen muazzam bir etki yarattı. Ermenileri hatırlatan kilise, ev ve mezarlık gibi maddi kültür kalıntılarına ve bakır tepsi, dikiş makinası ya da piyano gibi sayısız nesneye her yöre ve mekânda rastlanır. En önemlisi, yerel hikâyeler Ermenilerle ilgili hatıraları canlı tutmaktadır. Belirli kişiler, yerel olaylar ve definelerle ilgili hikâyeler kuşaktan kuşağa aktarılır. Arkalarında definelerle birlikte beddualar ve büyüler bıraktıkları söylenen Ermeniler, geride kalanları rüyalarında bile ziyaret etmeyi sürdürür.

Görüşülen kişilerin çoğu 1915 öncesinde Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilişkiyi barış içinde bir biraradalık olarak ve 1915'i de keskin bir kopuş olarak nitelendirdiler. Anlatıcılar, Müslüman ve Hıristiyanların ortak kültürünü ve iç içe geçen yaşamlarını gündelik hayattan canlı anekdotlarla vurguladılar. Müslümanlar, ailelerinin bire bir tanıdığı Ermenilerin öykülerini ayrıntılı olarak anlattılar. Bunlar genellikle komşulara veya o yörede yaşamış olan ustalara dairdi.

Anadolu'nun Ermeni nüfusunu ortadan kaldıran olayları betimlemek için kullanılan ifadeler, görüşülen kişilerin bu dönemi nasıl anlamlandırdıklarını incelemek açısından önemlidir. Kullanılan çok sayıda terim arasında "seferberlik, savaş, çatışma, 1915, 1915 olayları, tehcir, kaf(i)le, gitmek, kıyım, kırım, kesim, soykırım" sayılabilir. Ermeni bir görüşmecinin, Müslüman kökenli bir sözlü tarihçiyle görüşmesinde "seferberlik" terimini kullanırken söylediği şu söz, dikkat çekicidir: "Daha yumuşak terimler kullanalım ki çok acıtmasın bizi."

Her hikâye özgün olmakla birlikte, farklı kimliklere sahip bireylerin anlatılarını karşılaştırmak, görüşmelerde öne çıkan temalara değinmemize imkân veriyor. Ermenilerle yaptığımız görüşmeler, Hrant Dink cinayetinin, Türkiye Ermenileri arasındaki ilişkileri olduğu kadar, bu cemaatla Türkiye toplumu arasındaki ilişkileri de değiştirdiğini gösteriyor. Türkiye toplumunda Hrant Dink'in öldürülmesine karşı oluşan ve cenaze töreninde somutlaşan tepki, Ermenileri kamusal alanda kendilerini ifade etmek konusunda cesaretlendirdi. Bu, 1915'e dair aile tarihlerini anlatmak kadar, Osmanlı devletinin sorumluluğundan söz etmek ve demokratik bir toplumda eşit vatandaşlar olarak bir arada yaşayabilmek için geçmişle yüzleşmeye vurgu yapmak anlamına da geliyor. Ermeniler, anlatılarında, Müslümanlar ve Ermeniler arasında 1915 öncesindeki yakın ilişkilere, olaylar sırasında yerli Müslümanların Ermenileri korumasına ilişkin öykülere, ortak kültüre, toprağa bağlılığa da sık sık değindiler.

Ermenilerle yaptığımız görüşmeler, büyük ölçüde yok edilmiş ve savunmacı bir içgüdüyle hareket eden bir azınlık cemaatinde yetişmenin ne anlama geldiğini hissettiriyor. Bu kişiler, 1915'te aile fertlerinin kaybı, ailelerin parçalanması ve bazen de genç kuşakları koruma amaçlı aile içi sessizleştirmeler nedeniyle aile tarihlerini iyi bilmediklerini aktardılar. Korkuyla yoğrulmuş bir azınlık cemaati olarak, Türklerle/Müslümanlarla çevrili olarak yaşamanın, Ermenilerin benlik algılarını ve kimliklerini kamusal alanda temsil etme biçimlerini nasıl etkilediğini tartıştılar. Bu coğrafyada çok eski bir tarihleri olmasına rağmen, Müslüman çoğunluk tarafından yabancı olarak görüldüklerini üzüntüyle ifade ettiler. Türkiye toplumunda Ermeni isimlerinin algılanma biçiminden, askeri ve sivil bürokrasideki ayrımcılıktan ve uluslararası siyasetin Türkiyeli Ermeniler üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsettiler. Cemaat, okullarındaki Ermenice eğitim ve iç evlilik yoluyla kendini yeniden üretmeye çaba gösterirken, gitgide daha az genç cemaat okullarına gidiyor, kendi dilini kullanıyor ve hatta cemaat içi evlilik yapıyor. Bugün, özellikle de Hrant Dink'in öldürülmesinin etkisiyle genç kuşak Ermeniler, Ermeni kimliğine kamusal alanda daha fazla sahip çıkarken, bir yandan da kültürel olarak Türkiye toplumuna daha fazla entegre olmaktadır. Bu olgu, Türkiye'de Ermeni olmanın günümüzde bir dönüşüm geçirdiğine işaret etmekte.

Son yıllarda Kürt toplumunda Kürtlerin 1915'te oynadığı rolü kabullenmeye yönelik bir eğilim var. Görüşülen birçok kişi, güneydoğuda Ermenilere karşı uygulanan şiddette Kürtlerin sorumluluğundan açıkça bahsetti. Bu şiddetin tetikleyicileri arasında, devlet politikaları, dini liderler ve maddi kazanç umudu bulunmaktaydı. Kürtlerin günümüzde devlet şiddeti ve zorunlu göçe bağlı olarak yaşadıkları acılar, onları Ermenilerin geçmişte yaşadığı acıyla özdeşleşmeye itiyor. Kürtçe bir deyim olan *şiv u poşiv*, Ermenilerin zamanında bir lokma olarak yenilip yutulduklarını, bir sonraki öğünün ise Kürtler olduğunu belirtmek için kullanılıyor. Anekdotalar, aynı zamanda, Kürtler arasındaki yerel çatışmaların zaman zaman Ermenilerin korunmasıyla da sonuçlandığını göstermekte.

Kürt görüşmeciler Ermenilere karşı uygulanan şiddete, el konulan Ermeni mallarına ve zorla sahip olunan Ermeni kadın ve çocuklarına değinen anekdotlar anlattılar. Anlatılar, kadınların cinsel istismar, emek sömürsü ve üreme amacıyla zorla kaçırıldığını gösteriyor. Görüşmeler, Ermeni kızların Müslüman ailelere katılmasının ne kadar yaygın bir uygulama olduğunu gösteriyor. Aile ve yöre tarihlerinde bu Ermeni gelinlerin izi sürülebiliyor. Mağduriyetlerine rağmen, bazı Ermeni kadınların yaşadıkları

nı Müslüman çocuklarına ve torunlarına aktardıkları gözlemleniyor. Benzer bir şekilde, birçok ev, arazi ve hatta iş yerinin Ermenilere ait olduğu bilindiği için, bunların izi de sürülebiliyor. Kadınlara ve mala dair hikâyeler, 1915'in geçmişte kalmayıp Türkiye'de gündelik hayatın bir parçası olmaya devam ettiğini gösteriyor.

Müslümanların anlatılarında göze çarpan, özellikle genç kuşağın, kendi ailelerindeki Ermenileri yeniden keşfetmeleri ve kendilerini onlarla özdeşleştirmeleridir. Kendini mağdur olanla özdeşleştirmek, hem günümüz kimlik siyasetinin bir sonucu hem de kamusal alanda sorumluluğunu reddeden bir toplumda suçluluk duygusuyla baş etmenin bir yolu olarak görülebilir. Görüşme yaptığımız bir gencin dediği gibi, kendini kurban olarak göstermek, bu bağlamda, bir iktidar kaynağı olarak da görülebilir.

Türklerin anlatılarında en belirgin öge, yerel bellek ve ulusal tarih arasındaki çelişkiler. Görüşme yapılan Türkler de 1915 öncesinde Müslümanlarla Ermeniler arasındaki yakın ilişkileri vurguladılar. Kendilerinin ya da ailelerinin komşu, usta veya dost olarak tanıdığı Ermeniler hakkında anekdotlar anlattılar. Nostalji yüklü bu anlatılardan idealize edilmiş bir Ermeni imgesi çıkıyor: zeki, çalışkan, disiplinli, eğitilmiş ve cömert. Görüşülen bazı kişiler geçmiş kurgularken Ermenilerin çağdaşlığıyla Müslümanların geri kalmışlığını da karşılaştırdılar.

Garbiyatçı (*Occidental*) bir yaklaşımla, Aydınlanma çağının evrensel olduğu varsayılan değerleriyle ilişkilendirerek yücelttikleri bir moderniteye duydukları özlemi dile getirdiler. Görüştüğümüz bazı kişiler, nostaljik bir söylemle, Ermeniler "gitmeseydi" köylerinin, şehirlerinin ve ülkelerinin bugün daha iyi durumda olabileceğini dile getirdiler. Bu farklı görüş, toplumun gelişim sürecine ilişkin eleştirel bir tutumdan kaynaklanıyor olabilir. Aynı zamanda, Ermenileri tasfiye politikasının 'başarısı' düşünüldüğünde, bir suçluluk duygusunun ifadesi olarak da okunabilir.

Görüşme yapılan Türkler 1915'le ilgili konuşurken genellikle tereddüt dolu ve kaçamak bir tavır sergilediler. Olayın faileri ve sorumluluk konularını tartışmaktan kaçınma eğilimindeydiler. Çoğu durumda, yerele ve bireylere ilişkin anekdotlarda ifade edilen hüznün ve pişmanlığın, 1915'le ilgili genel tartışmaları belirleyen sessizlik ve savunmacılıkla çelişmekte. Buna rağmen, Türk görüşmeciler arasında yerel bellekle kamusal söylem arasındaki uçurumu kapatmak gerektiğine dair bir farkındalığın gelişmekte olduğunun ipuçları bulunmakta. Bu durum, özellikle kimlik ve tarihe yönelik arayışlarında ulusal kimliğin sınırlarıyla karşı karşıya gelen genç kuşak için geçerli.

Hem Türkiye'de hem de Ermenistan ve Türkiye arasında karşılıklı bir anlayış ve barışın gelişmesi için, kamusal alandaki sessizliği ve geçmişin reddini aşmak, bireylerin, ailelerin ve cemaatlerin deneyimleri hakkında konuşmak önemli bir adım olacak. Sözlü tarih, kişisel belleğin kamusal alanda ifade edilmesi ve paylaşılması için vazgeçilmez bir araç. Uzlaşma konusuna gelince, görüştüğümüz kişiler, geçmişte iki toplum arasına kan girmiş olmasına rağmen, bu coğrafyada Ermenilerle Müslümanların ortak kültürüne sık sık vurgu yaptılar. Bu kişilerden birinin dediği gibi, "İstersen birbirini öldürmüş ol, istersen birbirinin yüzüne bakma, ama aynı şeye mutlu oluyorsun." Aynı kişi, geçmişle yüzleşme ve sorumluluğu ka-

bul etmenin gerekli olduğunu, ancak ortak bir gelecek kurmanın tek yolunun da affetmekten ve unutmaktan geçtiğini söyledi: “Kesik bir kolun ağrısı nasıl unutulur? Affetmekle unutulur. Tartışmak, sorgulamak başka şey, ama sonuçta duygu olarak sevmek zorundasın. Seni de sevmek zorundalar.” Bu bağlamda, yine görüşme yaptığımız kişilerden biri, eski kuşakların bugünkü kuşaklardan farkını belirtirken, bizi kuşatan bütün sınırların kalkması gerektiğini vurguladı. Bu sayede Aras nehri, artık yakın tarihte olduğu gibi bir “korku sınırı” olarak görülmecektir.

Galile'nin Yalnızlığı: Dede Bu Gâvurlar Kim?

Kâmil ilkokulu 1960'ların başında, Akşehir'deki Gazi Mustafa Kemal İlkokulu'nda okumuştur. Okul binası sırlarla dolu, ürkütücü bir mekândı; daima merak uyandırdı, ama Kamil ve arkadaşları buranın bir zamanlar Ruhban Okulu olduğunu ancak yıllar sonra öğrenebileceklerdi: "Kilisede ibadette kullandıkları sıralar var ya, oturma sıraları, biz ilkokulda o sıralarda okuduk, o sıralarda eğitim gördük. Tabii, bizim için bir bilinmezlikti orası, 'burası kilise', hatta 'kirse' diyorlardı. Okulun aşağı katında büyük bir org vardı. Hepimizin ilgisini çekiyordu, onun bir şeyine bastık mı bir ses çıkıyordu, hepimiz kaçıyorduk. Öğretmenler ona dokunmayın filan diyorlardı. Ama mesela kilisede org çalındığını hiçbirimiz bilmiyorduk. Hiçbirimize de söylenmedi, orası bir gizdi. Böyle saklı bir şeydi."

İnsanlar bunlardan konuşmak istemiyorlar

Kâmil meraklı bir çocuktur, sırlara tahammül edemiyor, bilmek istiyor, dedesine sürekli soruyordu: "Dede bu gâvurlar kim?" O dedesini sıkıştırıp "Dede n'olur anlat, dede n'olur anlat!" diye yalvardıkça dedesi kaçıyor: "Yorgunum aman Kâmil, aman Kâmil anlatırma bu hikâyeleri." Yaşadıkları yer olan Akşehir'de, Gâvur mahallesi, Gâvur evi, Gâvur hamamı gibi yerler vardı ama bu 'gâvurların' kendileri yoktu, ne de bunlar hakkında konuşacak, Kâmil'in çocukça merakını giderecek birileri: "Bir de, sanki, devlet, veya devlet demeyelim ona, birileri, bunu yasak etmiş bir şekil. İnsanlar bunlardan konuşmak istemiyordu. Başıma bir şey gelir diye mi korkuyorlardı, neydi, onu tam bilemiyorum."

Çocuk Kâmil'den gizlenen bilgiyi, "Buradaki kilisenin bir Ermeni kilisesi olduğunu, oranın bir ruhban okulu olduğunu" Kâmil büyüyünce öğrenebilmişti.

Öğretmenler çocukları kilise orguna yaklaştırmamaya çalışsa da, dede torununa yorgunluğunu bahane etse de, birileri konuşmayı yasaklasa da, geçmişle bağları koparmak, 'gâvurların' izlerinin üzerini örtmek, bir çocuğun merakına ket vurmamak mümkün değildi: "Neydi o, siz beni assanız da dünya dönüyor diyen herif, Galile, engizisyona çıkarmışlar, 'tamam' demiş, 'dönüyor'. Kapıdan çıkarken, 'Etmeyin elemeyin, dünya dönüyor' demiş. Ermenilerle Türklerin o kadar uzun bir birlikteliği olmuş ki, bunu istediğimiz kadar kapatmaya çalışırsak çalışalım, kapatamayız. Mümkün değil ki... Öyle bir ahbablık, öyle bir dostluk, öyle bir arkadaşlık, öyle bir komşuluk yaşamışız..."

Kâmil bu komşuluğun tarihini, sahipsiz kalan kiliselerin ya da sahip değiştiren mahalle, ev ve hamamların sırrını anlamak için yüzünü resmi tarihe dönüyor: "1071'de biz buraya girmişiz. Burada kim var? Er-

meniler var, Rumlar var.” Resmi tarihe göre Anadolu’nun kapılarının Türklere açıldığı tarihten, dış güçlerin “iki toplumu birbirine düşman ettiği” Birinci Dünya Savaşı’na kadar, “Türk nüfusla Ermeni nüfus arasında ilişkiler son derece iyidir.” Fakat Kâmil’in anlattığı tarihe göre, Birinci Dünya Savaşı’nda toplu bir ‘kışkırtma’ ve ‘kaşıma’ seansı yaşanır: “Bu herifler temiz, dürüst, namuslu insanlarmış. Sadece araya pislik girmiş, birileri bunları raydan çıkarmış, birileri bunları aşlamış ve iki toplum birbirine düşman olmuş. Dedemin bana anlattığına göre, son derece neşeli insanlarmış. Ne güne kadar? O kışkırtmalar oluncaya kadar.”

Kışkırtılan Ermeniler, “Tehcir olayına tabi tutulur.” Kamil için bu, kabul edilemez, büyük bir günahdır: “Binlerce yıl yaşadıkları topraklardan adamları söküyorsun ve alıp götürüyorsun. Böyle zalimane bir şey olur mu? Olamaz değil mi?” Olanların sorumlusu da Talat, Enver ve Cemal paşalar değil, onları kaşıyanlardır: “Üçü de bu ülkenin yetiştirdiği en büyük zekâ sahibi insanlar. Ama harp içinde Almanlar bunu kaşımışlar. Almanlar bize yardım ediyor bu savaşta. Yardımları karşılığında da bizi kaşıyorlar ve Ermenileri buradan gönderiyorlar.”

Bu tarih, Kamil’in ilkokuldayken kafasını kurcalayan bilinmezliği açıklar, dedesine ısrarla sorduğu “Bu gâvurlar kim?” sorusuna cevap olur, fakat bunların neden konuşulmadığını, yasaklandığını açıklamaz. Sorumluların dışarıda aransa da, bu tarih bir pişmanlıklar tarihidir, “Osmanlı’nın yaptığı bir hata, bariz bir hata vardır.”

Onların oturduğu evlerle bizim oturduğumuz evler

Bu hata Akşehir için pahalıya mal olur. Kâmil’in bir zamanların Akşehir’ine duyduğu nostaljiyle Ermenilere yönelik belleği iç içe geçer: “Ticarette esnafılıkta ileri gitmiş, Konya’dan ve Afyon’dan çok ileri gitmiş bir yermiş. İleride olmasının sebebi, Ermenilerin burada yaşamış olmalarıdır.” Akşehir civar yörelere, Akşehir Ermenileriye oraların Ermenilerine göre daha ileridir: “Bu bölgede, Afyon’da var bir kilise gördüm, bunun kadar büyük, bunun kadar şatafatlı, muazzam bir kilise yok. Neden yok? Çünkü Akşehir’dekiler son derece çalışkan, işini bilen, işinde uzman ve bu nedenle de zengin insanlar.”

Kamil, Ermeni-Türk karşılaştırmasını da ilerlemecilik söylemi üzerinden yapar: “Onların oturduğu evlerle bizim oturduğumuz evler, onların iş yerleriyle bizim işyerlerimiz, onların bahçeleriyle bizim bahçelerimiz... Onların

şaraplık üzüm ürettikleri bağlarıyla bizim sofralık üzüm ürettiğimiz bağları bir karşılaştırmaya tabi tuttuğunda, arada dağlar kadar fark var. Amerika'yla Türkiye gibi. Çok ilginç yani bu. Yani, bir tarafta kravat takıp fötr giyen insanlar, bir tarafta da çarık giyip, 'bit yiğitte, pire itte olur' diyen bir toplum.”

Kâmil'in 'Türlere' yönelttiği eleştiri, idealleştirilen bir Ermeni tahayyülüyle bir arada ifade bulur. Kâmil'in iki topluluk arasında çizdiği farklılık, çatışmayı değil, dayanışmayı getirir. Mitleştirilen Ermeni ustaların “koruyup kolladığı,” yanında çalıştırdığı çıraklardan biri Kâmil'in dedesidir: “Ustası, dedeme hendese okutmuş. Geometri, matematik okutmuş. O yıllarda pergeli, cetveli, gönyesi, iletkisi olan bir usta. Dedemin sadece okur yazarlığı var ama ustası öğretmiş, Ermeni ustası öğretmiş. Dedem bir tahtayı kesmeye kalkarken durdurmuş, “Oğlum ölçtün mü, güzel çizdin mi, şu kâğıda, bunun bir örneğini, küçük planını yaptın mı?” Kâmil'in Ermenilerden öğrenildiği için gurur duyduğu bir diğer şey, yemek kültürüdür: “Mesela bu adamlar, Akşehir'de meyhanelerde çok şaheser mezeler yaparlardı. Son derece güzel, sazan balığının pişirilmesi, turna balığının pişirilmesi, sazan balığının havyarından tarama yapılması, beyin salatalarının yapılması. Bunların tamamı Ermenilerden öğrenilmiş.”

Günahın büyüklüğü, hatanın getirdiği pişmanlık duygusu burada saklıdır. Gelişmişliğini borçlu olduğu Ermeniler gidince Akşehir bir daha eskisi gibi olmaz, Türkler şaşırır kalır: “Dikkat ediyorum, çok ilginç bir şey, adamlar son derece bilgili, görgülü adamlar. Ve o adamlar gittikleri zaman, bizim merdivenimizi kim yapacak, elbisemizi kim dikecek, demir işimizi kim yapacak diye Türkler şaşırılmış kalmışlar. Bunlar hiçbir şey bilmiyorlarmış.” Kâmil'in anlattığı tarih, Akşehir'in geçmişine duyulan özlemle bugün duyulan pişmanlığı açıklar: “O ayrılık olmasaydı, Ermenilerle birlikte yaşıyor olsaydık belki Akşehir son derece zengin, ticarete, sanayide başarılı bir yer olacaktı.” Ve belki aynı şey Türkiye için de geçerlidir: “Belki onlar burada dursalardı, Türkiye daha gelişmiş bir toplum olurdu. Benim üzüldüğüm noktalardan bir tanesi de budur yani.”

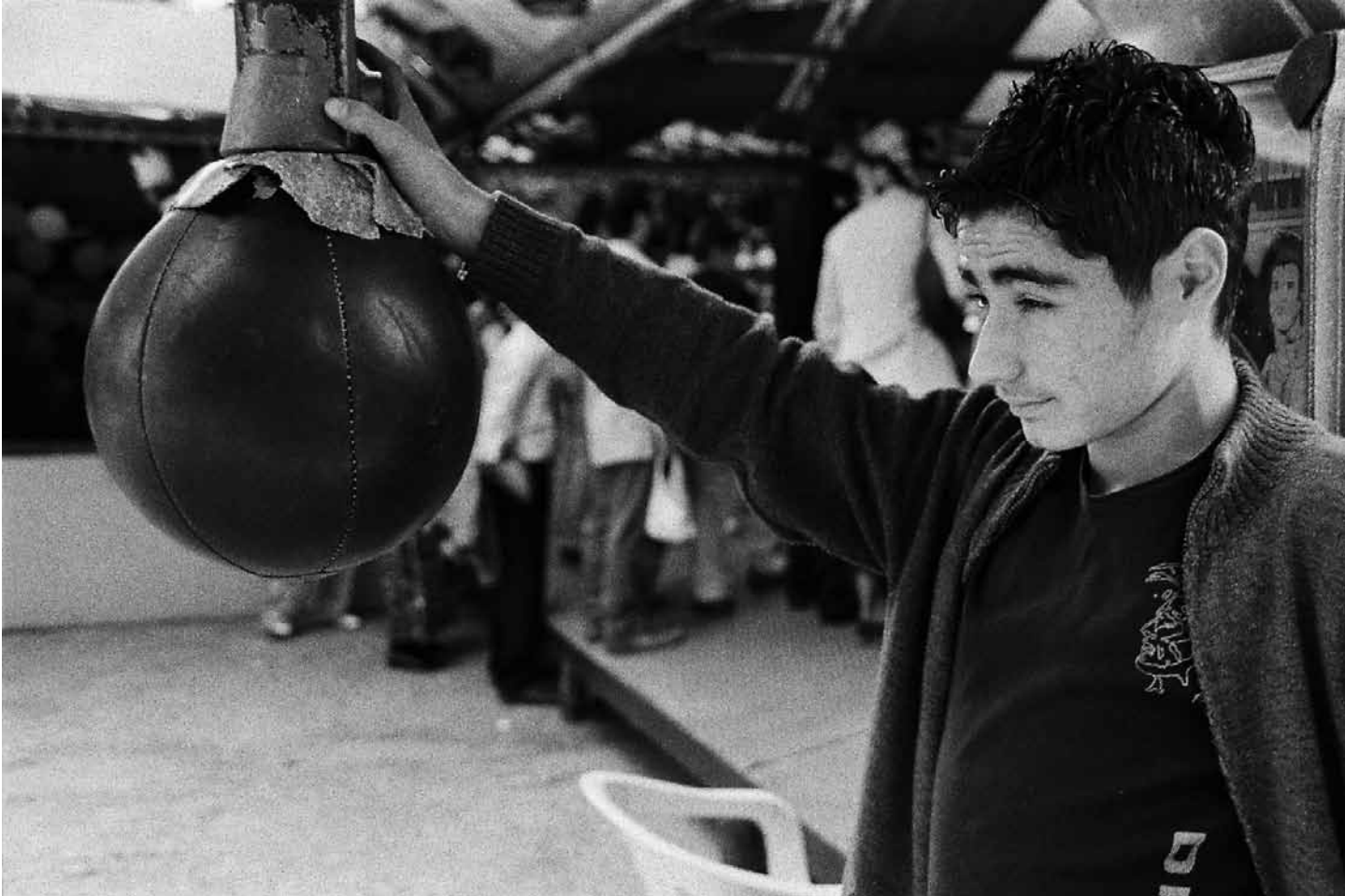
Kâmil gibi 'ayrılığa' üzülenlerin yanı sıra, bir de 'birlikteliği' unutmak, onun üzerini örtmek isteyenler vardır, tıpkı çocukluğundaki gibi... Bunlarla hâlâ karşılaşır ve hâlâ isyan eder Kâmil. Terk edilmiş kilisenin tiyatro olarak kullanılmasına karar verilince yılların tozunu temizlemek gerekir: “Kilisenin duvarlarının altını yıkarken, adam elindeki hortumu şöyle çevireyim derken duvarların bir tanesine su vuruyor. Su vurmasıyla birlikte, altındaki o resimler, şunlar bunlar çıkıyor. Ermenilerin burada yaşadığının bilinmemesi için o duvarlara badana yapmışlar. Düşün yani, böyle büyük bir şey bu, kıyım bu.” Üstü örtülen duvarlara üzüldüğü kadar, Vakıflar'ın, çocukluğunda “Gâvur hamamı” olarak bildiği hamamı şimdi restore etmesine sevinir Kâmil. Bir gün eskinin Kız Ruhban Okulu, kendi ilkokulu olan binanın da restore edileceğini umar ve şimdi “Traşlar miraşlar”ın gelip yerleştiği Ermeni evleri için “Lanet olsun,” der, “Bir iki tanesini alıp da restore ettirmeyi düşünemedik bile.” Restorasyon, çocuklardan saklanan bir sırrı ifşa etmenin, üzeri örtülmeye çalışılan bir tarihe sahip çıkmanın, unutulmak istenen 'birlikteliğe' en azından itibar teslim etmenin yoludur ve Kâmil için büyük önem taşır, tıpkı, komşunun 1915'te tehcir edilirken bıraktığı dikiş makinasının kuşaktan kuşağa aktarılarak özenle saklanması gibi: “Dedemin babası. Onun evinin yanında bir komşuları, Onnik diyorlardı. Son derece iyi, candan, yürekten bir komşularımış ki, Onnik gittikten sonra, dedemin annesi Fatma nenemiz, günlerce, haftalarca Onnik'in arkasın-

dan ağlamış. O kadar çok seviyorlarmış birbirlerini. Ve meşhur bir hikâye de var. Tabii, bunlar giderken tekrar buraya geleceğiz ümidiyle gitmişler. Giderken de pek çok eşyalarını komşularına emanet etmişler. Onlardan kalma bir dikiş makinası, el dikiş makinası, dedeme geçmiş, annemin annesi yıllarca onu kullanmış, şu anda bizim evde. Öyle bir dikiş makinası.”

Kesik Bir Kolun Ağrısı Nasıl Unutulur?

50 yaşında Ermeni bir doktor olan Aram İstanbul'da doğdu. Büyükbabası Bitlisli, babaannesi Kayseriliydi. Annesi ise İtalyan asıllı Katolik'ti. Aram "Türk" toplumuyla son derece içli dışlı yaşar. Eski bir milli boksör olan babası hayli tanınmış bir kişiydi. Kendisini solcu olarak tanımlayan Aram, Ermeni okullarına değil, çoğunlukla devlet okullarına gitti. İki kez evlendi, ikisinde de Müslüman kadınlarla.

Ailesinin tarihiyle ilgili çok az şey bilen Aram'ın babaannesinin babası Birinci Dünya Savaşı sırasında askere alınır ve bir daha geri dönmez. Babaannesi de çok küçük yaşta, babası savaşa gittiği sırada yaşlı bir adamla evlenir. Aram'ın ailesinden birçok kişi 1915'te öldürülür, ancak büyükbabası ve büyükannesi hayatta kalır ve Bitlis'ten İstanbul'a göç ederler. Bitlis'te olduğu gibi İstanbul'da da Kürtçe konuşur-

lar. Aram, çocukluğu sırasında evde geçmiş hakkında konuşulmadığını söylüyor: “Bizim çocukluğumuzda bunlar tabu konulardı. Evde konuşulmuyordu. Söylenen hep şuydu: Çok varlıklıymışlar, teneke teneke altınları gömmüşler ve sıkıntı yaşamışlar sonrasında.” Geçmiş hakkında konuşmak ancak son yıllarda mümkün olmuş: “Ermeni tarafıyla ilgili hiç araştırmadık. Bizim büyüdüğümüz dönemde bu tür işlerle uğraşmak milliyetçilik olarak görülürdü. Ortam da daha tehlikeli ve zordu. O dönemlerde, bizim şimdi konuştuğumuz gibi, Ermeni sorunu öyle miydi böyle miydi, o mu haklı bu mu haklı diye tartışılmazdı.”

Aram'ın babası milli sporcu olduğu için aile diğer Ermenilere kıyasla hayli geniş ve çeşitli bir sosyal ilişkiler ağına sahipti. Ancak Aram, aynı zamanda, Türkiye'de yaşayan bir Ermeni'nin tanınmış olmasının bedellerinden de bahsediyor: “Belli şeyleri kollayan bir adamdı. Türkiye adına spor yapıyorsan ve Ermeni'ysen, kollaman gerekiyor. Mesela hiçbir zaman Ermenistan'a gitmemiş. Açık ve net bir ayrımcılık herhalde yaşamıyordu. Ama bir bedeli vardı diye düşünüyorum.”

Aram babasına dair birçok anekdot hatırlıyor: “Maç kazandığı zaman gazetelerde ‘Sporcumuz maçı kazandı’ diye çıkarırken, kaybederse ‘Ermeni asıllı sporcumuz maçı kaybetti’ diye yazarmış. Kıbrıs olayları sırasında Yunanlı biriyle maç yapacak. Askeri ataşe diyor ki, ‘Bizi rezil etme, yenmen lazım.’ Maçta babam bir yumruk yiyor, kaşı açılıyor. Bir yumruk daha yiyor, öbür kaşı da açılıyor. İki kaş açılınca genelde maçı durduruyor doktorlar. ‘Oynayacağım’ demiş ve iki kaşı kan içinde maçı kazanmış.”

Nerelisiniz? İsminiz çok değişik!

Aram, 1915'ten sonraki üçüncü kuşağa ait bir Ermeni olarak Türkiye'deki yaşam deneyimlerinden bahsediyor: “Birebir ilişki kurduğunda bir ayırım hissetmiyorsun. Ama dışarıdan baskı hissedebiliyorsun. Bir yerlerde hep karşına çıkan duvarlar. Mesela şehirlerarası yolculuktasın, birileri sana ismini soracak ve sen hesap vermek zorunda kalacaksın. ‘Nerelisiniz? İsminiz çok değişik!’ Ben Türkiye Cumhuriyeti vatandaşayım, şimdi ‘Ermeni'yim’ desem ne olacak?”

Tıp eğitimi alan Aram, Türkiye'deki birçok Ermeni'den farklı olarak, memur olmayı ve sadece yüksek dereceli memurlara verilen yeşil pasaportu almayı başarır: “Devlet memuru olmamanı tercih ediyorlar. Yeşil pasaport benim için çok önemliydi. ‘Bana da vermek zorunda kaldılar’ diyordum. ‘Herif şimdi ismimi soracak ama yeşil pasaport var, bak kardeşim!’”

Hep senin iyi olman gerekiyor

Aram, İstanbul'da doğmuş ve büyümüş bir Ermeni olarak, Anadolu'nun uzak bölgelerinde, geçmişteki Ermeni mahallelerinin hâlâ hafızalarda olduğu ama oralarda yaşayanların Ermenilerle hiç tanışmadığı yerlerde çalışır: “İlk defa bir Ermeni'yle arkadaş olacaktı. Hiç sıkıntı yaşamadım. Çok iyi davrandı herkes. Ama tabii seninle de ilgili bir şey. Ama hep senin iyi olman gerekiyor yani!” Anadolu'da doktor

olarak çalıştığı dönemde Ermeni kökenli Müslümanların kendisine yakınlık göstermesine şaşırır: “Kürt Mehmet diye bir adam vardı. Bana çok ilgi gösteriyor. Bir gün elinde bir bakır tepsi getirdi, arkasında Ermenice yazılar yazıyor. Meğer annesi Ermeni’ymiş.”

Diğer tüm Ermeniler gibi Aram için de ASALA’nın Türkiyeli diplomatlara suikastler düzenlediği 1970’li ve 1980’li yıllar sıkıntılı geçer: “Eve telefon açıp küfür ederlerdi. Seni tanımıyor, bire bir seni aramıyor. Yanlış yapılan bir işin sorumlusu olarak görülüyorsun. Ben öyle bir dönemde evlenmeye kalktım.” Ermeni kadınlarla Müslüman erkekler arasında evlilikler gerçekleşse de bunun tersi nadirdir. Aram bu dönemde Türk bir meslektaşıyla evlenir. Onlar zorunlu hizmet için Anadolu’ya gitmeden kayınvalidesi Aram’a çarpıcı bir soru sorar: “Oğlum, kızımı koruyabilecek misin?”

Aram’ın hayatındaki en olumsuz deneyim askerliği sırasında gerçekleşir. Görev yerini seçmesine olanak tanıyan sınavı geçmesine rağmen bu hak kendisine verilmez. Çünkü Hıristiyanlar güvenlik açısından tehlikeli görülür. Aram, komutanına hayal kırıklığını anlatışını hatırlıyor: “Haksızlık yaptığımızı düşünüyorum. İlk defa bana asker ocağında diyorsunuz ki ‘Sen bizden değilsin.’”

Aram, Ermeni cemaatine karşı da eleştireldir: “Konuşma içinde ‘O Türk’tür’ demenin Ermenicesinde ‘başka millet’ var, ‘öteki’ var, kelime anlamı öyle. Aynı şeyi o taraf da yapıyor. O da aynı duyguyla yaşıyor, o da dışlıyor.” Azınlıkların psikolojisine dair yaptığı saptama etkileyici: “Hep dışlanan ve kendini savunmak zorunda olan bir yapı. Kendi içinde olmak zorunda olan tutucu olur, korkar. Siyasete karışmaz. Aman bana dokunmasınlar, ben karışmayayım. Azalmayalım, tükenmeyelim, kültürümüzü kaybetmeyelim kaygısı. Nerede işin milliyetçiliği başlıyor, nerede hakikaten bir kültürü korumak; zor iş. Her okulun kendi derneği var. Hep adaya giderler ki aynı yaşta kızlar, erkekler olsun. Kendi içlerinde yaşadıkları müddetçe diğerini ‘öteki’ diye tanımlamaları normal.”

Birçok Ermeni gibi Aram’ın da yurt dışında akrabaları var. Bunların bir kısmı 1915’ten sağ kurtulabilenler, diğerleri ise Cumhuriyet döneminde Hıristiyanlara karşı ayrımcılığın mağdurları. Örneğin, İtalyan vatan-daşı olan dayısı, yabancı uyruklu-lar için Türkiye’de çalışmak zor ol-duğu için 1960’larda İtalya’ya gitmiş. Aram, birçok Ermeni arkadaşı ve ak-rabasından farklı olarak Türkiye’den ayrılmayı hiç düşünmemiş. Bu, sos-yal ortamına ve yaşadığı mahalleye aidiyet hissiyle bağlı olmasıyla ilgili: “Küçük küçük ilişkiler insanı bağlı-

yor. Hep aynı yerde yaşıyorsun. Şişli’de gezerken kuruyemişçiden leblebi alır ağzıma atardım. Benim bir sürü çocukluk arkadaşım babamın çocukluk arkadaşlarının çocukları. Oradaki kalıcılık başka bir duygu. Onun tadını çıkararak yaşadım. Bir yerde köklü durmak. Yurt dışına gitmememin nedeni o.” Türklerin ve Ermenilerin ortak kültürünü ve toprağa olan bağlılığı vurguluyor: “Kültürel olarak farklı olmadığımı düşünüyorum. Bu toprağın insanısın çünkü. Buraya aitsin. Buranın duygusuyla konuşuyorsun. İstersen birbirini öldürmüş ol, istersen birbirinin yüzüne bakma, ama aynı şeye mutlu oluyorsun.”

Aram, Türkiyeli bir Ermeni olarak, geçmişle yüzleşmek konusundaki duygularını anlatmak için etkileyici bir anekdot anlatıyor: “Bir karı koca geçinemiyor, ayrılacaklar. Kız ertesi gün arkadaşına diyor ki, ‘Devam etmeye karar verdik.’ Arkadaşı ‘Niye?’ deyince de ‘Çok güzel takla atıyor’ diyor. ‘Ne ilgisi var?’ denince de, ‘Geçinmeye gönlüm vardı’ diyor.”

Sonuç olarak, Aram’ın kendi deneyimlerinden yola çıkarak söyledikleri Türkiye’deki uzlaşma tartışmalarına önemli bir katkı sunmakta: “Kesik bir kolun ağrısı nasıl unutulur? Affetmekle unutulur. Tartışmak, sorgulamak başka şey, ama sonuçta duygu olarak sevmek zorundasın. Seni de sevmek zorundalar.”

Erkeklik ve Aile Sırları

24 yaşında genç bir adam olan Mete, geçmişi, ailesi ve sayısız kimliğiyle olan ilişkisine dair bir belgesel film projesi yürütüyor. Aylardır aile üyelerinin konuşmalarını kaydettiği için kamera ev hayatının bir parçası olmuş. Mete projesinin nasıl ortaya çıktığını şu sözlerle anlatıyor: “Çok otobiyografik bir proje. Hani ‘Ben kimim?’ sorusu. Ben bu projede babamı sorguladım, erkek kimliğini ve benim kimliklerimi.” Mete, üniversite yıllarından başlayarak, ailesinin geçmişini kendi kimliğiyle başa çıkmanın bir yolu olarak yeniden keşfetmeye başlamış: “Ailemin, sülalemin kökenleri çok karmaşık ve ben bunlar hakkında çok az bilgiye sahiptim. Küçüklüğümde beri çok da önemi yok gibiymiş ama aslında çok önemli, onu fark ettim.” Büyükannesi, annesi ve babası ile konuştuğunda, daha önceden bir şekilde farkında olduğu ama dile getirmediği aile geçmişini yeniden keşfeder. Ona göre bu ilgisizlik yetiştirilme tarzıyla il-

gili: “Unutmuşlar, unutmak istemişler. Korkacak bir şey yok, çünkü biz Türk’üz. Biz ne işçiyiz, ne solcu-yuz, ne fakiriz. Burjuva Türk’üz.” Ona göre, aile üyelerini geçmiş hakkında konuşmaya zorlamak, aslında yeni kazanılan zenginliğin ışıltılı kabuğunu sıyırmak ve içindeki korkuyla yüzleşmek anlamına geliyor.

Zeki, yakışıklı ve varlıklı bir genç neden güvenli dünyasını altüst eder? Mete için bu süreci başlatan, li-sede yaşadığı cinsel kimlik krizidir. Kendine yabancı olduğunu fark etmek onda şok etkisi yaratır. Zor ol-makla birlikte, bu kriz onu özgürleştirir ve aile sırlarıyla bağlantılı farklı kimliklerini fark etmesini sağlar. Kendisini orta sınıf, Türk ve heteroseksüel olarak tanımlayarak büyüyen Mete, aile ağacındaki Ermeni-leri, Kürtleri, Arapları keşfeder. Bu keşfin amacı, cinsel kimlik meselesiyle diğer kimliklerini çevreleyen korku ve sessizlikler arasında bağlantı kurmaktır.

Bu esmerlik nereden geliyor?

Mete İstanbul’da doğar ve orta sınıf mahallelerde büyür. Varlıklı bir ailenin tek erkek çocuğu olduğu için ailesi tarafından çok sevilir ve pahalı özel okullara gönderilir. Yaşlı akrabaları, özellikle de büyükannesi Arapça konuştuğu için ailesinin Arap kökenli olduğunun farkındadır. Genç kuşaklara Arapça öğretilme-mesine rağmen, Mete, babasının Arap kültürü ile Osmanlı arasında bir ilişki kurduğunu söylüyor: “Bizim baba tarafında soyumuz Üçüncü Murat’a dayanır gibi bir şey var. Babam Osmanlı hayranıdır.” Ancak ai-le İstanbul’dan değil Siirt’ten gelir. Mete çocukken bunu hem bilir hem de yadsır: “İlkokuldayken esmer olduğum için ‘Pis Kürt’ diye dalga geçiyorlardı. Siirtli olduğumuzu biliyordum ama utanç vericiydi benim için. En rahatsız olduğum soru ‘Nerelisiniz?’ sorusuydu. Hemen ‘İstanbullu’ diyordum.” Mete’nin rahat-sızlığının kaynağı, Güneydoğu Anadolu bölgesinin Kürtlükle ilişkilendirilmesiydi: “‘Doğulu musun?’ So-ru bu aslında. Bu esmerlik nereden geliyor? Çocuğu kiminle arkadaşlık yapıyor? Nereli bunlar, aşiret mi, eşkiya mı?” PKK’nin yükselişinden sonra doğan Mete, kendisini Güneydoğu’yla her türlü bağdan uzak-laştırır: “Ben doğduğumdan beri terör, eşkiyalık, PKK, direkt orayla özdeşleştirmişim. Kötü bir şey var, şiddet var ve benim bununla alakam yok.”

Fakat aile projesi üzerinde çalıştıkça ailesinin sadece Arap değil, aynı zamanda Kürt ve Ermeni olduğu gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalacaktır. Mete, babasının kendi babasının Kürtlüğüyle ilgili tartışmak-tan kaçındığını söylüyor: “Yazlığımızda Sivas kangallarım var. Lisede köpeğimi gezdirirken bekçilerden biri bana anlamadığım bir şey söyledi. ‘Sen Kürtsün’ dedi, ‘Nasıl Kürtçe bilmiyorsun.’ Bize orada Siirtli Kürtler diyorlarmış. Hemen gidip babama sormuştum. Öyle bir geçiştirdi ki. Ne evet, ne hayır dedi. Ora-da kapandı.” Mete için, Kürtlük meselesi etnisite ile ilgili olduğu kadar sınıfla da ilgili. Babası reddeder ancak Mete, babasının büyükbabasının hamal olduğuna dair dedikodular duyar. Ayrıca İstanbul’a çok gençken gelen dedesinin nasıl bu kadar kısa bir süre içinde ailesini zenginleştirdiğini açıklayamaz. Me-te babasına olan öfkesini anlatıyor: “Haberler geçiyor, sen hiç mi demedin ‘Biz de Kürt’üz. Hepsi çirkin, hepsi vahşi, hepsi terörist değil’ –hani onun diliyle konuşuyorum– ‘Bunlar da insan olabilir.’ Baba tara-fımın o ezilmişliği. Kürtlüğü ederek, alttakinin üstüne basarak yükselmişler.” Fakat ailesinin çocuklarını koruma arzusunu da anlıyor: “Babama hesap sormaya başladım ama onda bir koruma içgüdüğü de var-

dı. Bazen de asiliğim tutuyor, canını acıtmak istiyorum.” Mete için, erkeklik performansı ile korku arasındaki karşıtlığın ironisi itici bir güç olur: “Bu kadar korkusuz, delikanlı, raconu bilen erkek pozundaki bir adamın açıklıktan, dürüstlükten ne kadar korkabileceğini tahmin edemezsin. Babamı zorla soymaya çalışıyorum, o da direniyor işte.”

Mete'nin ailesindeki en büyük sır ve korku Ermeni kimliğiyle ilgili. 1915'le ilgili tartışmaları lisedeyken öğrenir: “İlk duyduğumda böyle bir şey olabilir mi diyordum. Ne soykırım? Naziler yaptı, benzetmeye çalışıyorlar, çünkü hepimiz Nazi bilir başka bir şey bilmeyiz.”

Gözleri bulunmayan bir renk, lacivert, menekşe

Mete, projesi üzerinde çalışırken, annesinin büyükannesinin Ermeni olduğunun gizlenmesinin, ailesini anlamak için bir anahtar olabileceğinin farkına varır. Büyükannesiyle konuşarak, onun annesinin Silva olan adının Şükran'a çevrildiğini ve büyükbabasıyla evlendiğini öğrenir. Büyükannesi, Silva'nın Siirt'te yetim bırakıldığı dönemi bir masal gibi anlatır: “Camide vaaz veriyormuş imam: ‘Devletten haber aldık, bu gâvurlar bizi öldürecek. Onlar bizi öldürmeden biz onları öldürelim.’ Bu dedikoduyu yaymışlar. Müslümanlar camiden çıkar çıkmaz toplanıp katliama başlıyorlar Cuma günü.” Zabel, katliam sırasında kocası ve kardeşleri öldürülmüş bir kadındır. Bir kızıyla yalnız kalmıştır. Mete'nin annesinin büyükbabası Arap bir kadınla evlidir, fakat erkek çocuğu yoktur. Her ne kadar ailesi bu adamın Zabel'i ve kızını yanına almasını hayırseverlik olarak görse de, adam daha sonra küçük kızla evlendiği için Mete bunu sorgular: “Silva'nın kocasının kayınvalidesi Zabel'le de neden bir ilişkisi olmasın diye düşünmeye başladım. Çünkü kadın çok genç. Babaannenin güzelliğini anlata anlata bitiremiyorlar. Gözleri bulunmayan bir renk, lacivert, menekşe. Ailede sürekli olarak güzelliğin gâvura atfı var.”

Mete'nin anlatısındaki Ermenilik tartışması toplumsal cinsiyet meseleleriyle yüklü. Mete, Silva'nın hikâyesinin hâlâ anlatılıyor olmasının nedenlerinden birinin, Zabel'in, hikâyesini, gelini olan Mete'nin büyükannesine tekrar tekrar anlatması olduğunu düşünüyor. Mete bunu erkeklerin korkak sessizliğiyle karşılaştırıyor: “Annemin babaannesinin annesi gelinine, yani anneanneme anlatıyor kafasının etini yiyecek derecede. ‘Bize böyle yaptılar, kardeşlerimi kestiler, sefil olduk.’ Kadınlar konuşuyor ve orada da kalıyor, çocuklar dinliyorsa dinliyor. Ama annem babasının bu konularda en ufak bir şey söylediğini bilmiyor. Annesinin Ermeni olması, babasını bir kurbanın çocuğu yapıyor, ama o kurban kimliğini hiçbir zaman üstlenmemiş. Erkekler o kadar sessizleştiriyor ki... Ben bunu kırmaya çalışıyorum.”

Fakat bu hikâyeleri duymak ailedeki kadınların Ermenilerle empati kurmasına yol açmamış: “Teyzemin eşi bilmiyor karısının babaannesinin Ermeni olduğunu. ‘Söyler miyim, sonra, kavga edersek bir gün bana ‘Vay Ermeni'nin dölü!’ derse ne olacak?’ diyor. Anneannem de kayınpederine ‘Ay Osman, sende Ermeni kanı var’ dermiş kavga ettiklerinde.” Yine de Mete projesinin hem kendisini hem de ailesini dönüştürdüğünü belirtiyor: “Oturdum ne yazılar, şiirler yazdım. Niye ben bunu hissediyorum? Bütün sülalede kimse mi düşünmez? Kendimi o kadar kaptırdım ki annemle karşılıklı ağladığımız saatler oldu. Annem

babaannesinin Arapça yazılı Suriye altınını buldu, ölmeden bütün torunlara dağıtmış. Bu aralar Arapça, Kürtçe, Ermenice şarkılara sardı.” Hatta Mete, babasının anlattığı bir anekdotu da kaydetmeyi başardı: “İskenderun’da askerliğini yaparken denizci kıyafetinin omzunda haça benzer bir artı işareti varmış. Arkadaşlarıyla çarşıya çıkmışlar, yaşlı bir kadın babamın omzuna yapışmış. Kötü bir Türkçeyle, ‘Haçımı ver! Ah bir bilsen, bize neler yaptılar?’ demiş.”

Kameranın arkasında güvenli bir yerdeyim

Mete, yeni kuşağın bir üyesi olarak, duygusal iniş çıkışları, değişen benlik algıları ve mahremiyetiyle Türkiye’deki bir ailenin ilişkilerini kaydettiği kameranın rolüne işaret ediyor: “Annem ağlıyor, ben kameranın arkasında güvenli bir yerdeyim. Kamera açıkken babam bambaşka bir insan. Kamera kapalıyken daha ılımlı, anlamaya çalışan bir baba rolünde ve alttan alta gurur duyan. ‘Ben konuşamam, sen deş, ben o rolü yapacağım, arada kavga ederiz ama iyi yoldasın galiba. Bir yandan da senin adına korkuyorum.’ Tabii bunu hiçbir zaman böyle söylemedi. Kavga ediyoruz, sürekli İstiklal Marşı okuyor, sonra kapatıyorum, düzeliyor. Açıyorum, bazen iyi oluyor, bazen duygusallaşılıyor. Babam ağlamaya başladı ilk defa.”

Mete’nin hikâyesi, kamusal alanda yakın tarihe dair tartışmaların artmasıyla birlikte değişen politik ve kültürel bağlamın Türkiye’de ailelerin ve bireylerin geçmişi nasıl hatırladıklarını biçimlendirdiğini ve sessizleştirilen anılara ve kimliklere doğru artan bir ilginin olduğunu ve bunlara pozitif anlamlar yüklediğini gösteriyor.

Sosi'nin Yeşil Gözleri: Ben Niye Farklıyım?

Adil, 1983'te Diyarbakır'ın Kulp ilçesinde doğdu. Dedesinin ilk torunuydu. Güzel bir çocukluk geçirir, fakat annesinin diktiği kıyafetleri giyip sokağa çıktığında bir "tuhaflık" da hisseder: "Herkes esmer, elbiseleri pasaklı, benim saçlarım sarı, elbiseler yeni. Anneme derdim 'Ben niye farklıyım? Herkes bana bozo diyor, zero [Kürtçede "sarışın"] diyor. Niye benimle dalga geçiyorlar?" Sarı saçları ve yeşil gözleriyle Adil dedesinin annesi Ermeni Sosi'ye benziyordu. .

Adil 1915'te yaşananların Kulp'ta inkâr edilmediğini, aksine, nesilden nesile aktararak belleklerde canlı tutulduğunu söyler. Adil'in dedesinin annesi Sosi'ye on üç yaşında "el koyarlar. Çoğu zaman, çoğu yerde yaşandığı gibi." 1915'te bütün ailesini kaybeden Sosi, şans eseri hayatta kalır. Adil'in dedesinin babası, askerler geldiğinde Sosi'yi bir sepetin içine saklayarak kurtaran köylüsünden küçük kızı "satın alır". Sosi'den yirmi yaş büyük olan dede, onunla evlenir. Adil, Sosi'yi hayal meyal hatırlar: "Çok tatlı bir kadındı, çok Müslüman'dı. Sürekli namaz kılar, hiç bir şeye karşımazdı." Anlattıklarını ise unutamaz: "Çok etkileyici, bir çocuğun gözünde acı bir şey. Ağlayarak anlatırdı ve üzülürdüm."

Bir zamanlar Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı köyde, Ermenilere dair hatıraların bilinçaltına kazındığı tek kişi Adil değildir. Dedesi, ömrünün sonlarındaki köylüsü Hasan'ı anlatır: “Demiş ki, ‘Gece yarısı bütün Ermenileri köylerden topladık. Eskar’da bir uçurum var, çok yüksek. Hepsini götürdük, tek tek attık. Artık gece uyuyamıyorum, gözlerimi kapattığımda o uçurumdan attığım çocuklar ellerimden tutup beni zorla çekiyorlar uçuruma doğru’.”

Keşiş’in Tarlası

Sosi'nin ağlayarak, Hasan'ın suçlulukla anlattığı geçmişi Adil kendisi yaşamış gibi anlatıyor: “Bir suçluluk hissi var. Samimi söylüyorum. Aslında bir arada yaşıyorduk, birbirimize karışmıyorduk, sonra ne olursa zorla mallarına el koyduk. Mesela bizim arazilerimizin büyük kısmı Ermenilere aitti. Dedem elli yıl boyunca arazi davasıyla uğraştı. En son hepsini kazanmıştır, ama bir kere, bizim köy civarındaki bütün arazilerin ismi Ermenicedir. Mesela Rıcın, Dize, Elvi, Keşiş diyoruz. ‘Keşiş’in tarlası’, yani çok bariz. Mesela o Dize’de eskiden bir Ermeni kralının yaşadığıyla ilgili rivayetler var. Bizim dedemiz de ömrünün büyük bir kısmını Dize’de altın arayarak geçirdi. Hatta hiç unutmuyorum, babam hep dalga geçerdi dedemle: ‘Yirmi otuz yılını verdin ama üç tane Osmanlı sikkesi buldun!’ Hep şöyle bir inanç var. Ermenileri biz buradan sürdük, bunlar bir gün geri gelmeyi düşünüyorlardı. Geri gelmeyi düşündükleri için de altınlarını buraya gömdüler. Kulp’un her yerinde böyle çukurlar kazılıyor, altın aranıyor.”

Köylüler, Ermenilerin bir gün geri geleceği korkusunu bugüne taşırlar: “Bu PKK ilk ortaya çıktığı zaman, çok iyi hatırlıyorum, ben lise öğrencisiydim. Üç tane gerilla öldürüldü. Çınlıçplak sermişlerdi hastanenin önüne. ‘Sünnetsiz bunlar, Ermeni, o bıraktıklarını almaya gelecekler’ diye söylenirdi. Bir yer var, çobanlığa gitmiştik, bizim köyün korucubaşı gerillalarla tartışıyor. Diyor ki, ‘Biz sizin niyetinizin ne olduğunu biliyoruz, siz hepimiz Ermeni’siniz, bu yerleri bizden geri alacaksınız.’ Aynen böyle diyor. Ve emin olun çok insanın korucu olmasının nedenlerinden birisi budur.”

Değişen koşullarda, oyun benzer, ama oyuncular farklıdır. Abdülhamit döneminin Hamidiye Alayları'nın yerini koruculuk almış, Ermeni katliamını suçlulukla hatırlayan Kürtlerin bu kez kendileri mağdur olmuştur: “Bizim köy o koruculuk mevzusundan önce bayağı canlı bir köydü. O güvenlik olaylarından dolayı şiddet artmaya başladı. Koruculuğu reddedenler dışarıya göçtü. Korucu olanlar köyde kaldı.”

Adil'in bir amcaoğlu koruculuğu seçmek zorunda kalırken, bir diğeri PKK'ye katılır: “Bizim yaylada bulunduğumuz yerin aşağısında arazileri vardı. Beş yıl boyunca orada kendine süper bir ev yaptı. Üç-dört odalı, o dönem köydeki en lüks evlerden biri. Yerleşti yaz aylarında evine. Sonbaharda bir olay yaşanınca herkese bu koruculuk baskısını yaptılar. Bizim amcaoğlu inat etti. Dedi ki, ‘Ben bu evi yapmışım beş yıl boyunca, çıkmayacağım. Ne pahasına olursa olsun kalacağım ve gerekirse korucu olacağım’. Bizim başka bir amcaoğlu Suudi Arabistan’a hacca gitti, bir-iki yıl gelmedi, sonra PKK'ye katıldığı anlaşıldı.” Bu amcaoğlu rüzgârlı bir Ağustos gecesini Adil'in diğeri amcaoğlunu başka bir korucu sanarak öldürür: “Bizim amcaoğlunu görünce yıkılıyor tabii. İki-üç defa yarı yolda koşup geri dönüyor, cenazesine sarılıyor, git-

mek istemiyor, zorla onu alıp götürüyorlar. Her anlatışında bir yerlerim acıyor. Bunu hiç bilmeyen bir insan daha bileceği için, belki de paylaşıyorum, her birinin eline bir deste veriyorum, al sen de hisset onu diyorum, rahatlıyorum aslında.”

Mağduriyet Birilerinin Başını Okşamasını Sağlıyor

Köyde, okulda ve şehirde edindiği tecrübeler, Adil'i, Sosi'nin Ermeniliğini ve okuldaki tek “Ermeni” arkadaşı Abdullah'ın maruz kaldığı ayrımcılığı tekrar düşünmeye iter. Kendi yaşadığı mağduriyetle Sosi'ninki arasında bir bağ kurar: “Babaannemin Ermeni olmasıyla bu kadar ilgilenmem, tamamen, bu suçluluk duygusunu üstümden atmak için olabilir.” Adil bunun kendisine özgü olmadığını, eskiden dedelerinin

kaç Ermeni öldürdüğüünü gururla anlatan Kürtlerin bugün Ermeni anneanne ve babaannelerini böyle bir duyguyla sahiplendiğini söylüyor. Bunun, Kürt hareketinin söyleminin değişmesiyle ilgisi olduğu kadar, mağduriyetle bağ kurma arzusuyla da ilgili olduğunu düşünüyor: “Ermenilerle ilgili bir bağ kurmak, onlarla bir akrabalık ilişkisi geliştirmek artık ayrıcalıklı bir şeye dönüştü. O mağdurun mağduriyetini devralmak, o sorumluluğu hissetmek sana bir iktidar alanı açıyor. Çünkü mağdur olmak seni tatmin eden bir şey, birilerinin başını okşamasını sağlayan bir şey.”

Bozukluk Hep Yukarıdan Geldi

70 yaşında emekli bir öğretmen olan Necmi'nin güçlü bir gözlem kabiliyeti, muazzam bir hafızası ve eşine az rastlanır bir anlatı yeteneği var. Muhafazakâr bir Anadolu kasabasında geçirdiği çocukluğu sırasında kendisinden önceki kuşakların öykülerini dinlemekten hoşlanırmış: "Babamın dinlenme kahvesi vardı. Sekiz-on yaşındayken dinlerdim yaşlıları." Yerel tarihin bir kaynağı olarak gördüğü sözlü anlatılara duyduğu hayranlık Necmi'yi farklı kılar: "Eski insanlarımızın hepsi öldü. Biz onların tanıklığını elde edemedik. Bu öyle büyük bir kayıptır ki ne arşivler bu açığı kapatabilir ne kütüphaneler. En büyük kaybımızdır, felakettir." Necmi'ye göre, en iyi hikâye anlatıcıları yaşlı kadınlardır: "Bana göre en doğru, yani nesnel değerlendirenler, 'kocakarı' dediğimiz, okuması yazması olmayan kadınlardır. Onlar belki içgüdüsel bir şekilde, Tanrı vergisi bir muhakemeye, çok enteresan şeyler söylerlerdi."

Çocukluğunun geçtiği kasaba, içe kapanık ve coğrafik açıdan izoledir: “Divriği kör bir nokta, kentler arası bir çıkmaz sokaktı. Oradan herhangi bir yere gidemiyordunuz. Vahşi bir tabiat, uçurumlar, dağlar var. İstanbul çok uzak ve hayal ötesi bir yer, ay gibi.” Divriği’nin modern yaşamla geç karşılaşması ve sözlü aktarım geleneği, Necmi’nin, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başındaki hayatın dokusunu çocukluğunda hissetmesini mümkün kılar. 1915’te yaşananların, kasabanın demografik, ekonomik ve kültürel yaşamına büyük bir etkisi olduğundan, bu olay çocukluğunda dinlediği hikâyelerde her zaman mevcuttur. Üstelik Necmi, 1915’ten sağ kurtulup geri dönen aileleri tanımış ve komşular arasında süregelen ilişkilere tanıklık etmişti.

1915’in bir kırılmadan ziyade benzer bir dizi olayın sonucu olduğunu söyleyen Necmi, yaşlılardan dinlediği hikâyeleri anlatıyor: “Çoğu ağalar köken olarak Kürt’tür. Kırdan gelen büyük bir hırsıyla kazanmak, tutunmak ve yükselmek ister. Onlar vurucu kıncı olurlar. Bir korku hissettiriyor. Atı var, silahı var. 1895 olayları sırasında Kürt aşiretler Divriği’deki mütegalibe ile anlaşarak Ermeni evlerini basıp mal gasp etmişler. Ertesi gün de o mütegalibe dediğimiz zümre ‘memleketimizin Ermenilerine yazık oldu’ diyerek fırınlardan bedava ekmek dağıttırılmışlar. Yaşlılar derlerdi ki, ‘bizim mütegalibe kesimi soyguncuların Ermenilerden gasp ettiklerinden pay alıp kendilerine konaklar yaptırıldılar.’”

19. yüzyıl Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini etkileyen önemli bir konu, ekonomik eşitsizlik ve buna eşlik eden çekememezlikti ona göre: “Yerli Müslümanlar daha mütevekkil, daha kanaatkâr, dış dünyadan soyutlanmış durumda. Sanayi alanına girmenize imkân yok, çünkü günahı çok. En iyisi fırıncılık, kasaplık, hamamcılık gibi işler, çünkü fiyatı belirleniyor. Fakat demircilik, kalaycılık, saatçilik gibi işlerde haram tehlikesi var. Bu işler gayrimüslimlere terk edilmiş. Onlar da sürekli üreten insanlar olarak servet sahibi olmuşlar. Kazanılanı da aktaracakları bir yer yok. Altın biriktirecekler ve bunun dedikodusu yayılacak. Buna dönük birtakım ihtiraslar, ele geçirme niyetleri oluşuyor. Birtakım araçlar bulunuyor, cahil insanlar tahrik ediliyor. Bu tehcirin nedeni olmasa da, tehcir sonrasında böyle bir bölüşüm olmuş.”

Yıldız doğalı hayat yüzü görmedik

Kasabalılara göre, yaşanan acılar dış kaynaklıydı: “‘Evladım, bozukluk hep yukarıdan geldi’ derlerdi. Yani hükümetten; bizimle ilgisi yok bu işin. Bunu komşumuz Ermeni nene de derdi. Derlerdi ki ‘Yıldız doğdu, bizim memleketin hali bitti, Ermeni-Kürt birbirine girdi, harp başladı, kıtlık başladı, salgın geldi. Ondan sonra doğru dürüst hayat yüzü görmedik.’” [“Yıldız,” 1910’da çıplak gözle görülen Halley kuyruklu yıldızına atıftır].

Ancak anlatının başka bir yerinde yerli Ermenilerin kışkırtıldığı, yerli Müslümanların da, kendilerinin tehlikede olduklarına inandıklarını söylüyor Necmi: “Ermenileri örgütlerin tahrik ettiği, düşmanlığın başka odaklardan kaynaklandığını herkes kabul etmişti. Olmuş ve onlar silahlanmışlar. Fırat’ın Çaltı Suyu diye bir kolu var, Divriği’nin altından geçiyor. Artık ırmağa gidilemez hale gelmiş, çünkü ırmağın üstünde Ermeni mahalleleri var. Aynen bugün güneydoğu kentlerinde yaşandığı gibi, Ermeni çocukları

damlardan Müslümanlara taş atmaya başlamışlar. Babam bir sabah erkenden babasıyla değirmene giderken taş atmış bir çocuk. ‘Bu bir şey değil’ demiş. ‘Önünden giden babanı da öldüreceğiz!’ Yani korku başlamış. Halk bir gün gecikilseymiş Ermenilerin bütün Türkleri keseceğine inandırılmış.”

Şiddeti ve zulmü devlet yetkililerine, yerli olmayan haydutlara ve bir nebze de yerli elitlere atfeden Necmi, sıradan insanların genellikle komşularını, iş arkadaşlarını ve hatta yabancıları kurtardığını anlatıyor: “Cemiyet kendi içinde çözümlerini bulabiliyor. Müdahaleciler çok kötü işler yapıyorlar. Hele bu resmi müdahaleyse ve yereli öğrenmeden resmi müdahaleyse, berbat ediyor. Şimdi cellat bulmak kadar kolay bir şey yoktur. Mutlaka ip çekecek adam bulunur. Ama Müslümanların Divriği özelinde Ermenilere karşı zinhar herhangi bir yanlış hareketleri yok. Hiçbir Ermeni-Türk kapışması yok. Gidenler yanlarında yükte hafif pahada ağır ne varsa almışlar. O zaman Anadolu’nun her tarafı eşkiya dolu. Bütün asker kaçakları dağlarda. Hem karakuşu uygulamalar hem sorgusuz sualsiz işler çok. Bir yerin şube reisi belki astığı astık kestiği kestik bir adam. Ama öbür kasabada daha insani düşünebilen bir adam varsa değişik davranmış. Halk açısından, Türkler Ermenileri korumak için çok çalışmışlar. Kimi sözüm ona Müslüman olmuş, nikâha alınmış, kimi almış evinde gizlemiş. Ustasını kurtarmaya çalışmış adam, on sene on beş sene önünde çalıştığı, ondan sanat öğrendiği. Ustasını kurtaramadıysa bile, geride kalan çoluk çocuğunu himaye etmeye çalışmış. Hiç değilse ekmeğini sağlamaya çalışmış. İmkânı varsa almış, saklamış, gizlemiş.”

Necmi’nin babası kuyumcuymdu, çünkü babası zanaatkar bir Ermeni’yi kurtarmıştı: “Kafiler gelince listesi de gelirmiş. Büyükbabam belediyede kâtipmiş. Listede kuyumcu ustası görmüş. Adamı çekmiş ke-

nara. Demiş ki ‘siz diyar-ı meçhule gidiyorsunuz. Ben sizi bu kafleden çözerim, oğullarım var, kuyumculuk öğretir misin?’ Ustası sonradan Necmi’nin babasına, ‘Benden öğrendiklerini aynen bir gayrimüslim çırağa öğreteceksin’ diyecektir.

Sofra kurulmuş, kaşıklar etrafında

Benzer bir şekilde, konu yerli Ermenilerin tehcir edilmesi olayına geldiğinde, Necmi, sıradan insanları pasif birer izleyici olarak betimliyor. Ancak kullandığı dil, bir sessizleştirmeye de işaret ediyor: “Tehcir sırasında bir kol Divriği’den geçmiş. Ara yollardan götürüyorlar bunları ki ortalıkta kalabalıklar görülmeyin. Annem derdi ki ‘Bir gece yoldan ayak sesleri gelmeye başladı. Avlu kapısına gittik, baktık. Birbirine iplerle bağlı insanlar gidiyorlardı sessiz sessiz. Çoğu inliyordu, öksürüyordu. Böyle yürüdüler, gittiler.’ Babam da derdi ki ‘Bir sabah kalktık, Divriği’de Ermeni kalmamış. Evlere girdik, her yer dayalı döşeli duruyor. Bir evde sofraya kurulmuş, çorba var, kaşıklar etrafında.”

Necmi, Divriği’de olan bitenin çok fazla anlatılmamasını olayların hızına bağlar: “Öyle ani gelen bir emir olmuş ki çarşılarda ‘Ermeniler toplansın’ denmiş. ‘İlan edildi, tellallar bağırdı, dükkânlar kapandı. Ermenileri aldılar, belediyenin arkasına götürdüler. Ne oldu, ne bitti, bilmiyoruz. Herkes evlerine kaçtı gitti. Sonrası ne oldu, bilmiyoruz’ derler. O noktanın şahidini bulamıyoruz.” Ne var ki, 1915’ten önce ve hatırası sonrasında Müslüman ailelerin Ermeni komşularıyla ilişkilerinin çok yakın olduğunda ısrar eder, kasabanın ortak kültürünü vurgular: “Bir küçük çalgıcı takımı vardı. Eğer Ermeni düğününe gidiyorlarsa havayı Ermenice söylerlerdi. Türk düğününe gidiyorlarsa Türkçe, Kürt düğününe Kürtçe... Hepsini bilirlerdi. Ramazan’da bir gün muhakkak Ermeni komşularımız iftara çağırılırdı. Komşu dermiş ki, ‘Önceden haber verin ki niyetli gelelim.’ Duvarımız bitişikti. Sahura kalkınca duvara vurulurdu. ‘Duyduk, duyduk komşu’ derlerdi. Aynen birer Müslüman’mış gibi sofradaki iftar adeti ne ise ona uyarlardı, bizimkiler besmele çekerken onların da dudakları herhalde kıpırdıyordu.”

Necmi’ye göre, Ermeni ailelerin tehcirle ilgili olarak komşularıyla konuşmaları, aralarındaki yakınlığın ifadesidir: “Bizim üst tarafımızdaki evde bir Ermeni aile oturuyordu. Yandaki Müslüman ailenin altında da bir-iki Ermeni vardı. Tehciri görmüş ailelerdi bunlar. Son papazın hanımı vardı. Tehcirin en ağır darbelerini yemiş bir kadıncağızdı. Annemden dinledim. Kaçarlarırken, bir uçurum kenarında karşıdan bir kalabalık gözükmüş. Bunlar saklanma ihtiyacı duymuşlar. Fakat küçük kızı ağlamaya başlamış. Duyulacak da yakalanacaklar diye çocuğunu kendi eliyle o üç yüz metrelik uçurumdan aşağıya atmış. Anneme ağlayarak anlatmış. Bu kadının kocası, papaz Karabet [Garabet] Efendi de sokaklara bırakılmış azıntı kedi yavrularını toplar, heybesine doldurur, mezbahaya götürürmüş. Hayvanlar yemek bulsun, aç kalmayın diye. Bunları götürürken bizim kapıyı çalar, babama ‘Komşu, sabah şerifleriniz hayırlı olsun’ deyip sohbet edermiş. Kedi yavrularının da sesi geliyor. ‘Ermeni kafilesi getiriyorum gene’ dermiş. Böyle ironik tarzda dalga geçmiştir.”

Kasaba, Ermenilerin yok edilmesinin sonucu olarak fakirleşmiş: “Yerlilerin kazandığı bir şey yok. Çarşıda nispete vurulamayacak kadar az Ermeni esnaf vardı. O mahallelerin hepsi yıkılmış. Ben çocuktum, bahçeye inerdim. Kilise evin karşısında. Arada bir o kilisenin kubbesine bir adam çıkar, elinde balyoz, taş indirirdi. Bu emlak-ı metruke denilen, Ermenilerden kalan sahipsiz yapıları ihaleyle satmışlar. Onu alan da taşlarını söktürüp ev yapanlara satarmış.” Yerli Müslümanlar 1915 sonrasında mülk edinmişler. Necmi'nin babası da eskiden Ermeni mahallesi olan yerde bir ev satın almış.

Yaşlıların aktardıklarına ve çocukluk deneyimlerine dayanan Necmi'nin hikâyesi, bir Türk kasabasında Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinin karmaşıklığına dair bir hassasiyeti ifade ediyor. Hikâye sessizliklerle dolu. Sağ kurtulanların ya da yerli Müslümanların hikâyelerinde sessizleştirilenler neler? Hikâyedeki bazı çelişkiler, keskin bir gözlemci, ama aynı zamanda bir yerli olarak Necmi'nin, Türkiye'deki Müslüman kökenli çoğu birey gibi konunun karmaşıklığı karşısında zaman zaman ikilemde kaldığını hissettiriyor.

Ne Olmuş Annem Ermeni'yse?

Ruhi, Trabzon doğumlu 77 yaşında bir Türk. Hayatının dönüm noktası olacak olaydan bahsediyor: “Mahallede annemi dövdüler. Kime derdini anlatacaksın? Sözü geçenler, mahallenin ileri gelenleri, zorbalardı. Onların buyrukları olur. Çocuğuz biz. Sekiz yaşında varım. Komşumuz vardı, kumarhane işletirlerdi. Oğlu kapıyı çaldı. Annem açınca ona bir tokat vurdu, ‘Ermeni kızı’ diye.”

Ruhi'nin çocukluğunda geçmişten bahsetmek zordur: “O zaman kimse cüret edip de bu konuyu ağzına alamazdı. Annem bana babasının adını bile söylemedi. Ben de sormadım. Bir travma şeklinde bir korku kaplamıştı bizi yeniyetme yıllarımda.” Yine de, annesinin hayatını şekillendiren olayların bir kısmını bir araya getirmeyi başarır: “1915 olayları patlak verdiği zaman evi basıp anne ve babasını öldürüyorlar. O olayda annemiz 8-9 yaşında. O gece sonradan okul olan bir binanın bodrumuna koyuyorlar. Başka kız çocukları da var annem gibi. İsteyen alıp götürüyor. ‘Orada oturuyoruz’ diyor, ‘Bir kenarda. Adamlar geliyor. Birisi kolumu tutuyor. Bakıyor, gidiyor, sonra başkası geliyor, bakıyor. Sonra baban geldi beni aldı götürdü’.”

Ruhi babasına duyduğu nefreti gizlemez: “Babam evli, fakat çocuğu olmuyor. Annemi çocuğu diye alıyor, sonra tutuyor, evleniyor. Evlat olarak alınıp sonra karı yapılıyor. Medeniyetin hiçbir kuralının hükmü sürmediği bir dönem bu ve on beş yaşında ilk çocuğu oluyor annemin.” Ermenilere ait mülklerin ve aynı zamanda Ermeni kadınlarının Müslümanlar tarafından serbestçe kullanıldığını vurgular: “Evler kapanın elinde kaldı. O kadar tehlikeliydi ki, cesaret edip annemizin evini dahi göremedik. Annem diyor ki, ‘Babana söyledim, ev dolu, git, müracaat et, bir anahtar versinler.’ Ama herif güzel bir genç kız bulmuş, evi mi düşünür? Kulübe bile olsa bana yeter demiş.”

Kız çocuklarının psikolojisi çabuk değişir

Ruhi'ye göre, annesi kaçmaya yeltense de, daha sonra, bu durumdaki her Ermeni kadınının yapacağı gibi kaderine teslim olur: “Annemi kaçırmak isteyen Ermeni bir aile vardı. Çok değerli bir ustaydı. Onu öldürmedilerse,

sanatından dolayı. Annemin olayını duydular ve kaçırmak istediler. Fakat babam denen eşkıya annemi eve kapatırdı. Annem kaçmak için çok uğraştı ama başaramadı. Kız çocuklarının psikolojisi çabuk değişir, dolayısıyla başka bir seçeneği yoktu.”

Kardeşlerinin arasında yalnız Ruhi, annesinin acısıyla kendisini özdeşleştirir ve onun davasını üstlenir: “Bir kulübede yaşıyoruz sekiz kişi. Tekme vursan yıkılacak. Kışın okula yalınayak giderdik. Karşımızda Ermeni’den dönme bir aile vardı, yemek artıkları verirlerdi. Annem en çok beni severdi, çünkü en çok dövülen bendim. Abim beni döver, elimi ayağımı bağlardı.” Ruhi sonunda kaçar ve bu kaçış onu İstanbul’dan Almanya’ya kadar birçok yere götürür: “Annemin tokat yediği olay, Ermeni olayları, fakir yaşamımız beni etkiledi. Bir yerde devamlı duramıyordum. İşe veriyorlardı, bir müddet çalışıp kaçıyordum. Çocukluğum hep böyleydi. On beş yaşında evi terk ettim. İstanbul’a geldim. Hamallık yaptım. Şöyle bir amacım vardı: Amerika’ya gitmek. Ermenilerin Amerika’da olduğunu biliyordum.”

Ruhi yıllar sonra Trabzon’a dönmek zorunda kalır ve babasının ölümü üzerine bütün aile, annesinin amcasıyla yaşamak için İstanbul’a gelir: “Annemin kaçıp hayatını kurtaran amcası Beşiktaş’ta oturuyordu. Onu bulunca cümbür cemaat kalktı dilenci vapuru gibi geldik buraya.” Sonunda Ruhi’nin yıllarca yaşayacağı Almanya’ya taşınırlar. Annesi 1970’lerde orada ölür: “6 Haziran gecesini 7 Haziran’a bağlayan gece saat 2’yi çeyrek geçe benim kollarımda ruhunu verdi.”

Almanya deneyimi, Ruhi’nin geçmişi, annesiyle ilişkisini ve kendi kimliğini kurgulama biçimini etkiler: “Ben Almanya’da boş durmadım. Orada bilgi durumumuz gelişti. Ben uygar yaşamı çok iyi bilen bir insanım. Almanya’ya gitmeseydim bu konuları hiç yadırgamazdım. Orada insanlığı öğrendik. Cahillik anlaşılır bir şey değil. Nerede olursa olsun söylemişimdir, annem Ermeni kızıdır, yapılan olaylar bir katliamdır. Annemin sekiz yaşında bir kız çocuğu olarak sokağa atılması, oradan medeniyetin m harfiyle tanışmamış, hiçbir duygusal bağı olmayan bir köylünün eline verilmiş olması. Bu olaylar öyle kolay kolay unutulacak şeyler değil. Aslında benim Türk hükümetine dava açmam lazım. Almanya’da olsam dava açar ve kazanırdım. Hayatım allak bullak oldu.”

Fakat taraf olmanın Türkiye’de hâlâ risk taşıdığına farkındadır: “Türkiye’de cesaret ister bu konuları açıktan açığa konuşmak. Ha üzerime bir teneke benzin döküp kendimi ateşe vermişim, ha ‘Siz benim dedemi nenemi öldürdünüz, evini haczettiniz. Tazminat talep ediyorum’ demişim.”

Genç olsam vaftiz olmak isterdim

Hem kendisi hem de annesi Türk/Müslüman bir ailenin parçası olmuşsa da, Ruhi, anlatısında İslam ve Hıristiyanlık, Doğu ve Batı, Türkler ve Ermeniler arasında bir zıtlık kurar ve kendisini Ermenilikle özdeşleştirir: “Ben annemin kimliğini her yerde göğsümü gere gere müdafaa ederim. Ne olmuş Ermeniyse annem? Almanya kalkındırdı Türkiye’yi, Hıristiyan âlemi kalkındırdı. Bugün genç olsam, hiç gözümü kırpmadan gider kiliseye vaftiz olmak isterim. Çünkü benim Müslümanlığa bir sempatim yok. Hangi dini ku-

rala, hangi dini insafa sığar benim annemin yaşadıkları?”

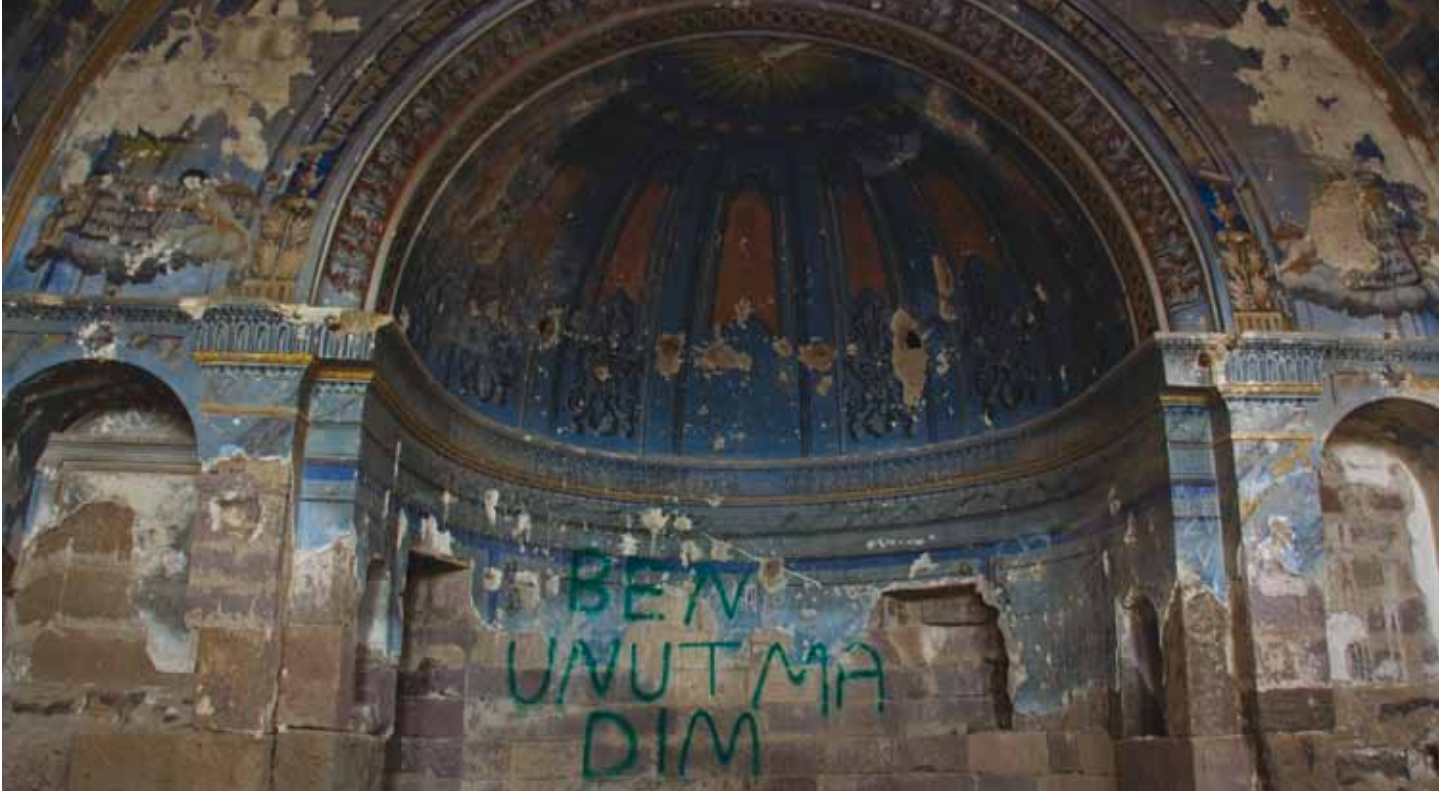
Annesi öldüğünde, ailesi cenaze için onu Türkiye'ye getirir. Fakat Ruhi annesinin soyadını keşfetmek ve onu Hıristiyan âdetlerine uygun bir törenle yeniden gömmek ister: “Trabzon'a gittim, korktum. Yüz metre yukarıda annemin evi var. Niye olmasın kaydı orada? Ama cesaret edemedim. Ben de Trabzonluyum, ama memleketimin insanları, hoşgörüsü sıfır insanlar. Batum'a gidip annemin künyesini, kimliğini çıkartmak istiyorum. İşte annem bu! Adı bu! Soyadı bu! Buradan geldi! Buna erişmek istiyorum. Annem kimliğini resmen kaybetti ama ben onu insan gibi yaşattım. İsterdim ki onu bir Ermeni mezarlığına gömeyim. Ben o zaman akıllı bir insan olsaydım, annemi götürür kiliseye yeni baştan vaftiz yaptırırdım. 'Anne' derdim, 'Senin yerin burası.' Ben bunu anneme demek isterdim. Bugün de param olsa o zaman yapamadığımı yapmak isterim. Mezarını değiştirmeye kalkarım. Böyle şeyler, insanın içinde derin yaralar açmışsa önemlidir.”

Ruhi'nin hayalinde yaşamaya devam eden annesi, nihayet özlemini çektiği Ermeni anneye dönüşür. Ruhi de, kendisini yücelttiği başka bir medeniyeti ait hissedip miras aldığı suçluluğun yükünü bir kenara koyarak, annesi için olmak istediği oğula dönüşür.

Düğün ve Beddua: Bu Köy Neden Böyle Oldu?

Salih, 1938’de Kayseri’de “Ermeni, Rum ve Türklerin birleşik olduğu” bir köyde doğar. O doğduğunda bu birleşikliğin yalnızca izleri kalmıştır. Bunlar, babaannenin torununa anlattıkları, eski taş evlerin yıkıntıları, “bir tane galmış” Ermeni komşu, Yunanistan’dan gelen ve dilden dile dolaşan bir mektuptur.

Tehcir, Ermenileri, mübadele de Rumları köyden koparmadan önceki yaşamı resmetmek için babaannesiyile dedesinin düğününü anlatır Süleyman: “Dedemin, Rumlarla, Ermenilerle, gasap ya, çok teşrik-i mesaisi var. Dedemin çırağı da varmış. Şunu götür Serkis’e ver oğlum. Çırah diyor, sevincinden gıç atardı diyor, yani göt atar savrulur, keyiflenir. Oraya gedince gayrimüslim bahşiş verir ona. Çırak, onun için Ermeni’ye Rum’a et götürmek için diyor, boyuna eşikte bekler diyor. Bu yüzden, Ermeniler, Rumlar dedeyle çok iyi ilişkileri olduğu için düğüne iştirak ettiler, hepsi de baklava yaptırdı diyor. Siniyle baklava yaptırılarmış düğün hediyesi. Yalnız çok varlıklı olanları tereyağlı olur diye, aynı bir gaba goyun demişler. Ağır misafirlere onlardan ikram edelim. Pehlivanoğlu Çorbacı ağa adam, onun bahlavasını herhalde birinci kalite olur. Altmış gattan bahlava yaparlarmış.”

Geçmiş, Ermeni, Rum ve Türklerin iştirak ettiği bir düğün olarak idealleştirilse de, aynı geçmiş, bu tür ortaklıkları imkânsızlaştıran olayları da barındırır: “Babaannem der ki Derevenk’in Ermenileri o tehcir olayında şu tepeden gittiler. Buradan giderken diyor, hep ağlayarak gittiler, babaannem der bunu. ‘Türkler gönenemeyesiniz!’ Yani barınamayasınız. ‘Gördüğünüz gün bizim günümüz ola’ diyerek, ağlayarak gittiler buradan derdi babaannem. Yani bunların hepsi terörist, hepsi anarşist değildi ya. Yani Kürtlerin hepsinin PKK’lı olduğuna ben inanmıyorum. Bu da böyle, bu bir olay. Neticede Ermeniler böyle gitmiş buradan.”

Eşiğin altında çömlekte kırmızı lira

Ermeniler giderken yolda ve köyde yaşananları da birinci ağızdan dinlemiştir Salih:

“Derviş, ağa adamdı. Burunsuz Derviş derler, burnunun yansı yoktu bunun. O anlattı. Bu adam at arabacısı. Araba kendinin değil, bugünkü maaşlı şöförler gibi. Arabasını sürüyor. Burada, tehcirde, Derevenk’ten ev eşyası yüklüyor. Ermeniler gidiyor, tehcir ya. Anlattığına göre buradan Maraş’a gidecekler, Maraş’a varmadan, Gayseri-Maraş arasında eşgıyalar bunları çeviriyor. Bizim eşgıyalar çeviriyor. ‘Ağızları’ diyor ‘bağlıydı’ diyor. Maske dediğimiz var ya, şimdi teröristler takıyor, İstanbul’da sokaklarda. ‘Bütün’ diyor ‘hepsini soydular. Öldürme olayı olmadı, gıymetli eşyalarını hep aldılar’ diyor eşgıyalar. ‘Yalnız bana geç lan!’ dediler diyor. ‘Benden bir şey almadılar benim arabadan. Ondan sonra ilerdeki zaptiye garagoluna varınca’ diyor. ‘Beraber gedi yok ya’ diyor. ‘Varınca’ diyor ‘o soyulan arabacılar zaptiyeye şikâyet ettiler. Bana çok dayak attılar’ diyor. ‘Garagolda. Orda guyruğu gurtardık, götürdük yerine teslim ettik’ diyor. ‘Orada Ermeni inince’ diyor. ‘Derviş oğlum dedi’ diyor, ‘bizim canımızı kurtardın, Allah senden razı olsun, sen çok iyi bir adamsın. O eşyayı yüklediğin ev var ya. Eşiğin altında ufacak bir çömleğinen gırmızı lira var oğlum, onu sen al, biz bir daha gelemelik buraya dediler’ diyor. ‘Derevenk’e vardım, bir tane ev yok’ diyor. ‘Kalmamış’ diyor, ‘tüm yerlebir olmuş. Evin yerini bile bulamadım, eşiği bırak’ diyor ya. Bizim yağmacılar, yani Talas’la Tavlusun’un yağmacıları Derevenk’i yıkanlar. Gayseri’de taş evler, yontu taşından olan eski yapı evler, Talas’ın ve Tavlusun’un ve Germir’in daşları onlar. Buradaki yıkılan evlerin daşları. Buradan götürüp sattılar. Pencereyi götürmüş satmış, kapıyı sökmüş satmış. Taşını direğini tüm götürmüş satmış. Bizim adamlar yapanlar. Onlar canını kurtarmaya geçmişler.”

Çok ekonomik adamdı

Böylece yitirilir birlikte yaşam ve geçmişe dair bir özlem canlanır. Salih doğduğunda köyde tek bir Ermeni aile kalmıştır ve geçmişin özlem duyulan tüm değerleri sanki bu ailenin büyüğü Gevorg’da toplanmıştır. Gevorg “mükemmel” bir insandır: “Gevorg çok okumuş bir âlim adamdı. Keman da çalardı. Latin alfabesini de okur. Arapçayı da okur. İstanbul’dan gelen mektupları, orada çalışan işçilerin mektuplarını hep Gevorg okur. Okuyan yok, harp var. Türk milletinin yüzde 10, yüzde 8’i anca okumuş. Sigarayı o zamandan bugünkü filitreli sigara gibi filitre takardı nasıl sararsa, tütün içerdi de filitre takardı. Neden takar,

nasıl takar, onu bilemeyiz. Biz çocuktuk. Kibrit çalmaz, kibrit kullanmaz. Güneşli havalarda, çok ekonomik bir adamdı. Şöyle mercek cam var ya, sigarayı eline alırdı, biz de seyrederdik. Şöyle dutardı merceği. Kafasından duman çıkmaya başlayınca çekerdi. Hastalananları çocukları Gevorg'a götürür okuturlardı bizim çocukluğumuzda. Bizde hocaya mocaya götürürler, okuturlar ya. Türbeye götürürler, Gevorg'a da öyle götürürler, gâvurun nefesi iyi olurmuş diye."

Salih'in Gevorg'a atfettiği iyi özelliklere karşılık, ona atfedilen bir de yolsuzluk hikâyesi vardır. Gevorg manastırda levazım görevlisidir, öğrencilerin ihtiyaçlarını temin eder. Yine babaannenin anlattığına göre, "Ermeniler devamlı surette derlermiş ki bizim paralarımızı yiyordu." Bu, Salih'in Gevorg'a beslediği hayranlığı azaltmaz: "Bu olur ya, şimdi bizde hâlâ çok bu. Medresinin mesela malzemesini alan manavla anlaşır, otuz guruşa marulu aldıysa elli guruş yazdırır canım, mesele değil, yirmisini cebellezi eder. Onlar da öyle düşünmüşler Gevorg için." Gevorg bu yüzden, tuhaf bir yerel anlatıya göre, "Ermeni cemaatinden gorktuğu için, Ermeniler öldürür deyi," tehciye katılmaz ve Müslümanlaşarak köyde kalır. İsmi İsmail olarak değiştirir, camiye gider. Fakat zaman geçince artık camiye de gitmez. Köylüler niye gitmediğini sorunca Gevorg'a, "yaav" der, "tavuk pininde herkes dininde."

Salih'in "beraber her haltı garıştırdık" dediği Vasak, Gevorg'un torunudur. Vasak'ın babası nalbant Agop ve emmisi askerde hastalanıp 'tebdili hava' için geldiğinde öldüğü için, Vasak askerlikten çok korkar. Bu korkuyla, gayrimüslim olduğu bilinmesin diye, on yedi yaşındayken ailesinden gizli sünnet olur. O gün eve gitmez ve Salih'in "goynunda" yatar. Vasak 1958'de göç ettiği Beyrut'tan köye 'turist olarak' geldiği 2003'te ilk kez Salih'e açılır: "Bak Salih, hiç daha kimseye anlatmadım" dedi 'sana söylüyorum. Ben askerlikten korktum da kaçtım."

Ermeni komşuların yanı sıra, Salih'in bir de Ermeni ustası olmuştur. Ermenilere atfedilen en değerli vasıflardan biri olarak sanatkârlık Gavrik'in ustalığında ifade bulur: "Ben 953'te marangozluğa girdim sanat öğrenmek için. O zaman Gayseri'de büyük bir sinema yapılıyordu. Oraya ustam bazı işler yaptı. Cila-yı kim yapar, Gavrik yapar dediler. Bu Ermeni Gavrik'i Gayseri'de bir taneydi sanatkâr olarak. Onun gibi usta yoktu. Ben şimdi diyorum ki, Türkiye'de beş tana varsa, beş taneden bir tanesiymiş o adam."

Salih'le Gavrik'in sinemada cila yaptığı tarihler Ramazan ayına denk gelir. Müslüman iş arkadaşları oruç tuttuğu için Gavrik "su bile içmez." Öğlen paydosunda yemesi için ısrar etseler de o yemez, patronun iftar için yaptırdığı yumurtalı pideyi diğerleri gibi paketleyip koltuğunun altında eve götürür. Dini pratiklere saygı, Ermenilere yönelik belleğin en belirgin bileşenlerinden birisidir. Salih bu hikâyeyi "Çok edep-li insanlardı bunlar" sözleriyle bitirirken, hem yitirilen "birleşikliğe" özlemi, hem de Ermeniliğe atfedilen olumlu özellikleri ifade ediyor.

Geçmişle bugün arasında büyük fark vardır. Gidenler ağlayarak gitmiştir, korkarak gitmiştir, ve "onlar o kadar iyi insanlardır ki..." Geride kalanlarsa özlemini duydukları geçmişle bugün arasındaki farkın nedenini anlamaya çalışırlar: "Dedim ki, bu Tavlusun niye böyle harap oldu, bu köy çok şahane bir köydü. Bu köy neden böyle oldu? 'Gâvur bedduası mı var burada usta?' dedim Napolyon'a. 'Yok' dedi. 'Gâvur-

larla gül gibi geçindik, gavurların hiçbir şikâyeti olmadı bizden. Gavga gürültü olmadı. Malını da mülkünü de gasp etmedik.”

Ama Salih’in sorusuna Napolyon, “Rum kızının tepesine çöken” Basri Efendi’nin ve nüfusuna almadığı ama hâlâ Yunanistan’dan mektup yazan oğlunun hikâyesiyle cevap verir: “Şimdi Napolyon diyor ki, İstiklal Harbi’nde muhtarların gösterdiği belgeye göre, kocası askere gitmiş, kayınpederi askere gitmiş, üç beş çocuğu var bunun. Nüfusuna göre ekmeçlik buğday verirdi devlet o aileye. Kadınlar gider, vilayette saatin orada beşinci yurtiçi komutanlığı diye bir bina vardı. Orada diyor devlet buğday dağıtır. Kadınlar çuvalını alır, dizilirler diyor, buğday günü hangi gün ise, oradan buğday alırlar ücretsiz. Bir tanesi mahkemede zabıt katibi, bir tanesi de tapuda memur. İkisi de bacanak bunların. Oradan iki tane kadın seçer diyor. İki tanesini. Sen iyi bir hanımefendiye benziyon, bugün çavdar dağılacak, ben burada görevliyim, yarın buğday dağıtılacak, sen kimseye demeden git, saat dokuzda buraya gel yarın. Halbuki yarın bir şey yok diyor. ‘Gadın ne yapsın oğlum’ diyor ‘çoluk çocuğu evde aç’ diyor. Aç! ‘İnanır’ diyor, ‘gelir ertesi gün.’ Salih baba, yaylı arabası var işte kapalı. ‘Yaylı’ diyor ‘sabahleyin gelir kadınları burdan alırlar, buğday vermeye depoya gidiyor. Yanında gendi adamları var. Buraya getirirler’ diyor ‘bahçeye, o aralık-taki bahçede ev var ya. Bunlar da akşam üzeri gelirler, rakıları içer, kafalar çekilir, çalınır, oynanır, kadınlara tecavüzde bulunur.”

Napolyon, geçmişin albümünde düğün resminin yanına lanetli bir resmi daha koymuş olur : “‘Tavlusun’u bunlar yıktı oğlum’ dedi. ‘Tavlusun aldıysa, bedduayı buradan aldı. Bunu da yapan bizim şerefsizler’ dedi Napolyon rahmetli. Bunları birebir yaşayan adam dedi, ben değil. Yani birinden duymadım, bunları gören insanım dedi.”

Suç ve Utanç

Selin, İstanbul'daki bir üniversitede yüksek lisans yapan 24 yaşında Ermeni bir öğrenci. Selin sürekli bir aidiyet duygusu arıyor ve bunun ailesiyle ilişkisiyle ilintili olduğuna inanıyor. Aile tarihi hakkında çok fazla şey bilmesine de, bunun kendi hayatını etkilediğinin farkında: "Anneannemin annesi Vanlı. Anneannemin annesinin babası ruh sağlığı yerinde olmayan bir insan, çünkü çok feci olaylara rastlamış. Kilisede bir çuvalın içinde kendi babasını ölü olarak bulmuş. O olaydan sonra konuşma yetisini yitirmiş. Bütün aile üyelerinde bir çatlaklık var. Bütün bu yaşadıkları Ermeni olmalarından kaynaklanan şeyler ve gelip beni etkiliyor. Annemin kendini yok sayması bana geçiyor."

Türkiye'nin değişen şartları, ailenin üç kuşağı arasındaki deneyim, tercih ve duygu farklılıklarında kendini gösterir. Selin'in dedesinin kaderi 1915 olaylarıyla yakından alakalıdır. Ailesi Bursa'daki evini, çifliğini ve un değirmenlerini kaybeder. Selin, dedesinin annesinin yaşadıklarını şöyle anlatır: "Değirmenlere gittiğinde onları işçilerin sahiplendiğini görüyor. Çok üzülüyor, yüz felci geçiriyor. Hayat boyu dudağı yamuk kalıyor. İşçi onun haline acıyor ve altı aylık hasılatı veriyor." Selin'in mal varlığını kaybeden dedesi sokakta incik boncuk satarak büyür. Bir tüccar olarak başansı, gayrimüslimlere yönelik eylemlerle her seferinde kesintiye uğrar. Varlık Vergisi'ne maruz kalınca büyük bir borcun altına girer. 6-7 Eylül 1955 sırasında evini yağmacılardan korumak zorunda kalır. Kayıplarını telafi etmeye çalışan ve korkuyla yaşama çabası veren aile, umutlarını Amerika'ya gitmeye bağlar. Selin'in teyzesini, Amerika'ya taşınamaması için, sevmediği bir adamla evlendirirler. Annesini de Amerika'ya gönderirler, ancak bu, onu ailesi ve arkadaşlarından koparan, pişmanlık veren bir deneyime dönüşür. Nihayetinde Selin'in dedesi Amerika'ya gidemez ve teyzesinin mutsuz evliliği, ailenin gerçekleşemeyen Amerika hayalinden geriye kalan tek şey olur.

Selin'e göre dedesi Ermeni kimliğine çok bağlıdır: "Dedem çok koyu Ermeniydi. Kesin Amerika'ya gidecek, bu iğrenç ülkeden kurtulacaktı. Ona göre çok normal; neler yaşamış." Selin dedesine yakın olsa da, kendi hayatı, anne ve babasının deneyimleri, seçimleri ve duyguları doğrultusunda şekillenir. Anne ve baba, çocuklarını Ermeni okullarına göndermemeyi ve onlara Ermenice öğretilmemeyi seçerler. Ermenice soyadlarını da değiştirirler: "Abimin çocukluğunda Ermenice konuşmuşlar, ama yuvadaki çocuklar abimin aksaniyle dalga geçmiş. Ondan sonra bırakmışlar Ermenice konuşmayı. Dedem gelince Ermenice konuşurlar, o gittiği zaman Türkçeye dönerdi. Tam abim doğmadan önce soyadlarını değiştirmişler."

Kiminle evlenirsen önemli değil

Selin, anne ve babasının aldığı kararların arkasındaki nedenleri açıklamaya çalışır: "Ailem bir ikilem içinde. Hem kimliklerine bağlı hissediyorlar, hem de çocuklarını korumak istiyorlar. Tamamen kendilerini koruma üzerine bir hayatları var. Çok baskıyla büyüdükleri için bizi bu meselelerden kurtarmaya çalışmışlar." Selin'e göre, anne ve babası, kendi kuşaklarındaki çoğu Ermeni'ye göre daha liberaldir: "Ermeniler daha kapalı bir çevrede büyüyor. Ermeni okullarına gidiyorlar, hafta sonları kendi çevrelerinin içindeler. Koyu Ermeni; Türk'ü farklı gören, çocuğunun bir Türk'le arkadaş ya da sevgili olmasını istemeyen, geleneklerine göreneklerine bağlı, kendi ülkesinin içinde olan bitenden kopuk yaşayan, cemaat içinde bir yerlere gelen, sabit fikirli, hep kendini koruma psikolojisiyle yaşayanıdır. Annem daha önce yaşadıklarından dolayı 'Kiminle evlenirsen evlen, hiç önemli değil' derdi. Annem hep evrenselci bir tavırla yaklaştı bana. Ermeniler Türklere 'Dacik' derler. Biraz aşağılayıcı bir terim. Babamlar çok kızar o şekilde konuşan birine."

Yine de, Selin anne babasının iki arada bir derede kaldığını kabul eder: "Ermenilerde Hıristiyan olmaktan dolayı bir gurur duyma var. Müslümanları aşağılama gibi bir durum. Hayvan kesme mesela, Kurban bayramlarında yaşanan durumlar. Öyle bir ayırım var kafalarında. Aslında annemle babamda da var. Ama

Türk arkadaşlarıyla daha iyi bile anlaşıyorlar, çünkü Ermenilerde kendini dışa kapatmış bir milliyetçilik durumu var. Annemlerin içlerinde çok çatışma yaşadıklarına eminim. Her taraftan azınlıklar.”

Selin, anne ve babasının, kendileri farklı bir kimlikle büyümelerine rağmen bunu çocuklarına aktarmayı seçtiklerini anlatıyor. Anne ve babasının kararları Selin’i büyürken nasıl etkilemiş olabilir? “Evde bir dil konuşuluyor, ben bilmiyorum. Arkadaşlarımdan benden daha farklı aileleri var. Bir sorun var ortada, ne olduğunu bulmaya çalışıyorum. ‘Anne, ben neyim?’ diye soruyorum.”

Selin, Ermeni cemaatinde yabancılık çeker: “Ben hep cemaatten kaçtım, çünkü Ermenice bilmiyorum. Halbuki gençler zaten aralarında Ermenice konuşmazlar. Dedem çok koyu Ermeniydi ve ‘Benim torunum nasıl Ermenice bilmez’ diye kızardı. Ben de utanırdım, üzülürdüm, suçlardım kendimi.” Bütün arkadaşları Türk’ken, o kendini tanımlamak zorunda hisseder. İsmi, farklılığının açık bir kanıtıdır: “Çocukken ismimi söylediğimde hep sorarlardı ‘Türk müsün?’ Türkiye’de yaşayınca kendini Ermeni hissetmek zorundasın. Kimliğini devamlı sana hatırlatıyorlar. Kasılırdım, sonra annemin bana söylememi tembihlediği o kelimeleri tekrarlardım: ‘Ermeni asıllı Türküm’.”

Müslüman bayramlarında yalnız hissedirdim

Selin nereye ait olduğunu çözmekte güçlük çeker: “Hiçbir zaman kendimi tam tanımlayamadım. Ne Ermeni oldum ne Türk. Küçükken en yoğun hissettiğim duygu dışlanmışlık duygusuydu. Müslüman bayramlarında kendimi çok yalnız hissedirdim. Suçluluk verirdi kendimi Türklere farklı hissetmemek, Ermenice bilmemek ve Ermeni arkadaşımın olmaması. Herhalde dedem bana bunu hissettirdi. Hem o kadar şey yaşamış, hem de torunu Türk gibi.”

Selin’e göre, o anne ve babasına karşı öfkesini ne kadar sık ifade etmiş olsa da aile içindeki sessizliği kıran, Hrant Dink’in öldürülmesi olur: “Ben onlara hayat boyu tepki gösterdim. İlk defa Hrant Dink’in ölümünden sonra beni ciddiye aldılar. Dink’in ölümünden sonra çingar çıkarmıştım evde. Hrant Dink öldüğü için bile üzülememelerine kızdım. Beni kimliksiz bıraktıkları için kızdım. Kendilerinde bir şey var, bana vermiyorlar ve beni dışlanmış hissettiriyorlar. Ondan dolayı çok öfkeliydim. İlk o zaman söylemişlerdi, ‘Biz soyadımızı sizin için sorun olmasın diye değiştirdik.’ Bu konular tabudur bizim evde, konuşulmaz. Çocukken öyle bir bariyer koymuşlardı ki, sorgulamaman lazım, düşünmemen lazım.”

Selin, ailesinin Dink cinayetine verdiği ilk tepkinin nispeten pasif olduğunu belirtir: “Hrant Dink’in öldüğünü televizyonda duyup anneme söylediğimde çok tepkisizdi. ‘Belliymi zaten’ dedi. Dedem de ‘O da çok ileri gitmişti’ dedi.” Selin bu tepkinin korku ve alışkanlıktan kaynaklandığına inanır: “O günlerde çok konuşuluyordu evde, ‘Bak yine yazıyor’ diye. Yazılarını çok sert buluyor ve kızıyorlardı, bu kadar cesur olduğu için, belki kendileri öyle olamadıkları için. Sen de hayatını korku içinde yaşasan, çocuklarına bile bu kültürü veremesen gıcık olursun. Temelde hayatları bunun üzerine kurulu: Kendimizi koruyalım, burada yaşamak zorundayız, koşullara uyum gösterelim.”

Selin'e göre, anne ve babasının bu konudaki tavrının değişmesinde, medyanın ve "Türk" kamuoyunun Dink cinayetine gösterdiği tepki, cinayetin kendisinden daha büyük rol oynamıştır. İlk kez alışkanlıklarının sınırlarıyla yüzleşirler: "Hrant'ın ölümüne karşı tepkilerinin medya aracılığıyla şekillendiğini düşünüyorum. Medyada bu kadar yer almasaydı, insanlar bu kadar ayaklanıp yürümeselerdi, 'Bir Ermeni öldürüldü' diye geçiştirilseydi, o zaman onların da tepkileri daha az olacaktı. 'Hepimiz Ermeni'yiz' sloganlarına çok şaşırdılar. Ölümünden çok o tepkiler onları etkiledi. Türklerin karşı çıktığını gördükleri zaman onlara da bir cesaret geldi. 'Nasıl böyle bir şey olabilir' diye, eski dönemlerle karşılaştırmalar yaparak devamlı şaşırdılar. Belki asıl sarsılış nedenleri, kendi ilk tepkileriyle nasıl olması gerektiği arasındaki farkı görmek. Aslında duygularını yaşayamadıklarını görmek."

Dink cinayetiyle birlikte anne ve babası değişir: "Annemle babam için de temel Hrant Dink'tir. Çok etkilendiler ve bana karşı söylemlerini tamamen değiştirdiler. İlk defa 'Kızım gidebiliyorsan git yurt dışına, biz burada çok tutunamayız' dediler. Hrant Dink'ten önce Ermeni asılıydım, şimdi Ermeni oldum. Konjonktür değiştirdi çünkü. İlk defa babamdan 'Ben de burada vergimi veren bir vatandaşım' gibi tepkiler görüyorum. İlk defa öfkesini görüyorum. Şimdi konuştuğumuzda babamın gözleri doluyor, hatta 'Soyadımı geri alsam mı?' diyor. Küçükken, PKK olayları olurken, Kürt karşıtı bir söylemleri vardı. Kürtlere olan tepkileri değiştirdi. Azınlık haklarının daha bir savunucusu oldular. Daha önce normal gelen şeyler artık ağırlarına gidiyor."

Selin de değişir ve Türk kimliğinden dolayı hissettiği o tanıdık suçlulukla bir arada da olsa, artık Ermeni kimliğine bir yakınlık hisseder. Selin'in hikâyesi, ötekini dışlamadan aidiyet kurmanın mümkün olup olmadığı sorusunu sordurur: "Hrant Dink'in ölümü beni çok utandırdı, çünkü o, tam benim gibi insanları harekete geçirmeye çalışan bir adamdı. Önceleri onu okurdum, ama 'Bu bana uymaz, çünkü Ermeni değilim ben tam' derdim. Politikayla alakam yoktu. Toplumsal olaylara daha ilgili olmamı, kendi dışıma çıkmamı Hrant Dink'in ölümü sağladı. Ermenice öğrenmeye başladım. Hiç Ermeni sevgilim olmamıştı. Hrant Dink'ten sonra Serhat'la tanıştım. Dink'ten bahsetti ve tamamen Ermenilik etrafında dönen bir şekilde başladı. Ermeni olmasının mutluluk vermesi bana suçluluk veriyor. Koyu her tür milliyetçilikten nefret ediyorum. Herhalde hep bir eksik olarak kalacak aidiyet hissinin olmaması."

Üçlü Kutup: Kardeşim Biz Neyiz?

Ayhan, 1979'da, o zaman Siirt'e bağlı olan Sason'un bir köyünde doğar. Ayhan'ın babasının 1915'ten sağ kurtulan dedesi, bölgede Kürt aşiretlerinin içinde yaşamını sürdürmüş, Müslüman ismi almıştır. Ayhan'ın kuşağına atalarının kökeninden kalan yegâne işaret, nüfus kâğıtlarının din hanesindeki "Hıristiyan" sözcüğüdür. Ayhan'ın hikâyesi, yitirilen Ermeni kimliğine sahip çıkma hikâyesidir. Fakat, çocukluğunda "yeryüzündeki tek ifade biçiminin" Kürtçe olduğunu zanneden Ayhan'ın bunu yapabilmesi için, aslında bir "üçlü kutup"ta yaşadığını fark etmesi gerekir.

Filla

Ayhan'ın, çocukluğundan Ermeniliğe dair tek hatırladığı, kuzu otlatmaya gittiklerinde hayvanları beklerken çobanlar arasında oynanan karınca oyunudur: “Tarla karıncaları kırmızı ve büyüktür. Diğerleri siyah ve küçüktür. Biz çocukken bunlar dövüştürülüyordu. Tarla karıncalarının ayakları koparılıyordu ki siyah karınca onu öldürebilsin. Bu tarla karıncaları *filla* idi. *Filla* Hıristiyan demek. Bu, çok fazla aklımda yer etmişti.”

1982’de Ayhan’ın amcalarından biri İstanbul’a göç eder, Kurtuluş’a yerleşir ve bir bakkal dükkânı açar. Babasının da aynı yolu izlemesiyle Ayhan sekiz yaşında kendini İstanbul’da bulur. Göç, yalnızca yeni bir mekânın değil, aynı zamanda yeni bir dilin içine girmek demektir: “Sokakta Türkçe konuşuluyor. Bakkala gittiğinde ekmeği Türkçe söylüyorsun. O yüzden diyorsun ki Türkçe öğreneyim.” Babası Ayhan’ı önce alt sokaktaki Ermeni okuluna yazdırmak ister, fakat eline, içinde ‘On tane çorap, yirmi tane külot, eşofman, normal ayakkabı, spor ayakkabı ve bir sürü şey’in yazılı olduğu bir liste tutuşturulunca, bunları almak güçleri olmadığı için, iki alt sokaktaki devlet okuluna yazılır.

Ermeni okuluna gidemese de, Ayhan’ı her yaz, yoksul Ermeni ailelerinin çocukları için açılan Kınalıada yaz kampına gönderirler. Bu kez başka bir dilin içine düşer Ayhan: “‘Tey’ çay demek, bunu aklımda tutayım, orada Ermeniceyi öğreneyim.” Ayhan kampta öğrenmesi gereken yeni dini pratiklerle karşılaşır: “Yemeklerden önce dua ediyoruz, ama bu farklı bir dua ve haç çıkarıyoruz. Haç çıkarmak, yani yukarı aşağı sağ ve sol. Sağ ve solu sürekli karıştırıyordum. Önce sağ mı, sol mu? Sürekli gözüm tetikteydi. Hep birilerine bakıp onlar ne yapıyorsa aynısını yapıyordum.”

Evde Kürt’üz okulda Türk’üz kampta Ermeni’yiz

Ayhan benzer bir uyum güçlüğünü okuldaki din derslerinde de yaşar: “Ortaokulda dua ezberlemeye çalışıyordum. Yaz, yaz, olmadı, başaramadım. Annem namaz kılıyordu ama hiç bize namaz kılın ya da İslam dinindeyiz demiyordu. Kimliğimizde Hıristiyan yazıyor, ama babam da kiliseye gideceksiniz ya da haç çıkaracaksınız demiyordu.” Diller ve kimlikler arasında gidip gelen Ayhan ve amca çocukları bunu espri konusu yaparlar: “Kardeşim biz neyiz?” Sorunun cevabını kimlikleri mekâna göre ayrıştırmakta bulurlar: “Biz üç tane şeyiz, birincisi, evde Kürt’üz, Kürtçe konuşuyoruz. İkincisi, okulda Türk’üz, Türkçe konuşuyoruz. Üçüncüsü, kampta Ermeni’yiz, Ermenice konuşuyoruz. Bu üçüydük.”

Ayhan üniversitede Kürt hareketiyle tanışınca Kürtlüğün içinden Ermenilik çıkar: “Benim ilk yapmam gereken Kürt kimliğine sahip çıkmam. O anlamda duygusal olarak sahiplendim. Sonra Ermeniliğimi de sahiplenmeye başladım. Çünkü sorunun bir kimlik sorunu olduğunu ve aslında benim Ermenilikten Kürtlüğe, Kürtlükten de Türklüğe asimile edildiğimi fark ettim.” Asimilasyon 1915’ten sağ çıkmanın bedelidir sanki Ayhan için: “1915’te böyle bir olay yaşandığı için ben kendimi Kürt sanıyorum. O olmadığımı öğreniyorum, ama ona karşı elimde kalan da hiçbir şeyim yok. Bu sonradan doldurulur mu, onu bilmiyorum.”

Ayhan'ın üniversitede Ermenice öğrenmeye ve aile geçmişini araştırmaya başlaması, bu boşluğu sonradan doldurma çabasıdır. Mezun olduktan sonra bir Ermeni okulunda çalışmasıyla devam eden arayışı, yeni bir isim almasına ve neredeyse bir "proje" dönüşmesine neden olur: "Okula gittim, dedim ki 'Ben Ermeni'yim. Ermenice bilmiyorum ama Ermeni okulunda çalışmak istiyorum. Müdire Hanım baktı bana, dedi ki 'Güzel bir şey böyle bir talebinin olması. Senin vaftiz ismin ne?' Ben de bir durdum, bizim ailede kimse vaftiz olmadı çünkü. Dedim 'Benim vaftiz ismim yok.' 'O zaman seni vaftiz yapmamız lazım. Sen birden geldin buraya, seni birden tanıdım, 'Yeni gelen adam' anlamına gelen Norayr olsun' dedi. Fakülteyi bitirmiş, heyecanlı biriyim. Giriyorum oraya, müdire hanım vakıf kurucularıyla tanıştıyor beni. İşte bu genci yetiştireceğiz, şöyle yapacağız, böyle yapacağız, çok faydalı olacak gibi. Beni bir projeye dönüştürme isteği vardı."

Ayhan'ın Kürtlüğünün içinden çıkan Ermeniliği gibi, Norayr'ın Ermeniliğinin içinden de Kürtlüğü çıkar: "Hrant Dink'in ölümünden sonra orada en çok Kürtler vardı. Bazı Ermeni arkadaşlar bunun bir provokasyona dönüşeceğine inanıyorlardı. Onlara göre sessizce yürünmesi gerekiyordu, ama Kürtler bangır bangır bağıyor, şu an sesin duyurulmasının zamanıdır diyorlardı. Ben de onlara inanıyor, kendimi onlara daha yakın buluyordum." Ayhan'ın "İstanbul Ermenileri arasında biz Kürt'üz, Kürtler arasında Ermeni'yiz" diyen babası, bir önceki kuşak olarak bu ayrımı daha keskin yaşar. Kürt hareketi en azından genç kuşak için Ermeni algısında bir değişim yaratmıştır. Ayhan'ın Türklük, Kürtlük ve Ermenilikle kurduğu ilişki ve bunun zaman ve mekana göre gösterdiği değişkenlik, kimliğin tanımını yeniden düşünmeye davet ederken, yaşamöyküsü, 1915'in Türkiye'de genç kuşaklar için bugün taşıyabileceği önem güçlü bir örneğidir.

Bir Şehri Kaybetme Korkusu

Zübeyde, 1940'ta, Van'ın varlıklı ailelerinden birinin kızı olarak doğar. Dedesi, şehir içinde dokuz dükkânı olan bir tüccardır. Dedesini tanımamış olsa da, onun dükkânlarını ve evini bırakarak kağnılarla Van'dan nasıl göç ettiğini, dükkânları ve evinin başına neler geldiğini dinleyerek büyümüştür. Ermeniler Van'dan “kovulunca” dedesinin yerleştiği Aram Paşa'nın evini görmüş, burada ve bütün Van'da gömülü olduğuna inanılan altınların düşüncesiyle umutlanmış, bir gün geri dönüp evlerini, altınlarını ve hatta Van şehrini geri alacak eski sahiplerinin düşüncesiyle korkmuştur. Zübeyde'nin hikâyesi, 20. yüzyılın başlarındaki Van'ın ve Ermenilerin bugün nasıl hatırlandığına ışık tutar.

Zübeyde bu dönemde yaşananlar için “seferberlik” sözcüğünü kullanır. Bu, Zübeyde için hem Van'ın Rus ve Ermenilerce alınması, hem de bunun sonucunda Müslümanların mecbur kaldığı göç anlamına gelir: “Van Ermenilerinmiş. Şehir içi de, kalenin orası da Türklerinmiş. Seferberlik olduktan sonra Müslümanlara çok eziyet vermişler diyorlar. Müslümanlar hiç kalmadı, hepsi seferberliğe gitmişler.” Bu Müslümanlardan biri, Zübeyde'nin dedesidir: “Benim dedem seferberlikte gidiyor, anneannem rahmete gidiyor, dayım gidiyor, hepsi ölüyor, yani bir tek annem kalıyor. O zaman otobüs yokmuş, vapur varmış, o da anca yetişene, hangisini alacak. Kağrı arabalarıyla, öküz arabalarıyla gidiyorlarmış, kaçıyorlarmış. Annem derdi, muhacirlikte ölümlerin üstünden tekerler gidiyordu, çoğu kokudan ölüyorlardı o kalanlar.” Zübeyde'nin dedesi Van'dan Diyarbakır'a yapacağı yolculuğa çıkmadan önce Ermenilere kalmaması için varlığının bir kısmını heba eder: “Ahırların kapılarını açıyorlar. Hayvanlarını dışarı bırakıyorlar, evlerini de yakıyorlar sırf onlara kalmasın diye.” Varlığının kalan kısmını, yani nice efsaneye ilham veren altınlarını ise gömer: “O zaman, seferberlikte, para altınmış, gümüşmüş, yani kâğıt para yokmuş piyasada. Ondan sonra altınları seferberlikte bıraktılar, oraya öyle gideriz, döneriz diye. Dedem seferberlikte gidende altınları gömmüşler tenekelerle. O altınlar orda kalır tenekelerle.”

Bizimkilerin eli pancar mı topluyordu?

Bir süre sonra şehirdeki güç dengelerinin değişmesiyle Zübeyde'nin seferberlik adını verdiği dönem sona erer: “Ermenileri Türk askerleri kovalıyorlar. Eskiden derlerdi püskürttüler. Düşmanı püskürttüler.” Artık eziyet edilen Müslümanlar eziyet veren konumuna gelmiştir: “Tabii Ermenilerden de öldürüldü, yani bizim askerlerimizin eli pancar mı topluyordu. Vuran vuranaydı, öldüren öldürene, kimin kime kuvveti yeterse.” Bu kez mülklerini arkada bırakıp gidenler Ermenilerdir: “Öyle canlarını alıp gittiler, hiçbir şey almadılar, şimdi bu evi bırakıp gidelim, öyle yani.” Zübeyde'nin anlattıklarına göre onların gidişleri de Müslümanlarınkinden pek farklı sayılmaz; evini yakanlar, tenekelerle altın gömenler.

Ermenilerin kovuldukları Van'a Müslümanlar geri döner, fakat kendi evlerine değil: "Daha sonra bütün millet tekrar gelmiş geri, ama gelen bu defa gelmiş, bu tarafa, Ermenilerin yerine yerleşmiş. Zaten herkes gelip yerleşiyormuş, almıyorlarmış ki. Yani böyle tapu mapu parayla almıyorlarmış, herkes gelmiş bir tane yer bulmuş, oturmuş." Zübeyde'nin dedesi de zamanın ünlü paşası Aram Paşa'nın beş katlı evine yerleşmiş. Zübeyde, dedesini ve onun kuşağını biraz da savunur gibi, insanların "malda gözü olmadığından" bahseder: "Eskilerin aslında gözü gönlü tokmuş. Yani para hırsı denen bir şey yokmuş. Kardeşlik varmış, bölüşmek varmış. Şimdiki gibi mi?" Yine de, evler kadar, içlerinde saklı defineler, teneke teneke altınlar ve gömü hikâyeleri Zübeyde dahil herkesi cezbeder: "Aram Paşa'nın yeri idi bizim bu evin yeri. Mutfak aynı böyleydi, eskiden küpler vardı, erzaklar onun içinde olurdu, pirinçler, bulgurlar, mercimekler, her şeyimiz, turşu, her şey o küplerde olurdu. Böyle yüksek bir yer yaparlardı, iki tane küp altın varmış. Bir gün ben kayınvalideme sordum 'Anne' dedim, 'Bu mutfağın taşlarını siz mi yaptınız, yoksa Ermenilerden kalmadı?' Dedi 'Yok kızım, senin baban yapmış.' O sorduğum taşın arkasında iki küp altın gelip çıkardılar. Annem de bilmiyordu. Ermeniler öyle, bu duvardır, taştır, onu çekiyorlar, onun altına her şeyi bırakmışlar, içine duvarın." Zübeyde'nin anlattığına göre, seferberlikten sonra bazı Ermeniler sakladıkları altınları almak için Van'a geri dönerler: "Ermeni gelmiş, demiş ki, burası benim evim, dört yıl beş yıl sonra gelip diyorlar ki bak burada gömü var, filan taşı kaldırırsın burada gömü vardır. Onu beraber çıkartmışlar. Demişler yanı bana, yanı sana. Eee, bizim Müslümanlar ne yapmışlar, kalkmışlar güzelcene dövmüşler, göndermişler. Beş kuruş da ellerine vermemişler."

Bazılarıysa gelip altınlarını gizli gizli götürmüş. Yine de, ne gömü tükenmiş ne de gömü hikâyeleri: “Hâlâ var Van topraklarında. Her yerde, nerede bu siteler yapılıyorsa, bu kooperatifler yapılıyorsa, altına bir kepçe vurduğın zaman bir gömü çıkıyor.” Bulunmayı bekleyen gömüler, ani bir zenginlik kadar Van’ın ilerlemesini de müjdeler: “Zaten Ermeniler şimdi de derler, ‘Vanlılar bak bu kadar ilerlediler. Vanlılar ne zaman evlerinin kapılarını altından, pencerelerini de gümüşten yaparlarsa, o zaman biz deriz ki bizim gömülerimizin hepsini çıkartmışlar.’” Gömü hikâyelerine eklenen “Ermeni tılsımı” hikâyeleriye, bir gizemi ancak daha da pekiştirmeye yarar. Ermenilerin kimse dokunmasın diye büyü yaptıkları altınlar “kimisini bayıltır, kimisini sağ bırakmaz.”

Van kalesini kırmızı çuhaya geçireceğiz

Zübeyde’nin tasavvur ettiği Ermeniler, yalnızca Van’ın toprağında, eski evlerinde saklı gömüleri değil, Van’ın tümünü geri ister: “Onlar burayı çok istiyorlar, yani ezelden. Valla hep istiyorlar burayı, Ermenilerindir bu taraf. Ermeniler baştan, ezelden diyorlar ki Van’da kaleyi ele geçirirsek, o baştan bu başa kırmızı çuha geçireceğiz, hiç güneş görmesin.” Ermenilerin Van’a duyduğu bağlılık Zübeyde için bir korku kaynağıdır. Onlardan kalan evler ve altınlar cezbedici bir gizem taşırken, evi ve altınlarıyla birlikte bir zamanlar kendisinin olan şehri almak için geri dönecek Ermeni imgesi korku saçar. Tüm sorunlar, Kürt meselesi bile bu imgeye atıfla açıklanır: “Yoksa Türk Türk’ü niye böyle öldürsün! Müslüman Müslüman’ı niye böyle öldürsün! Ermenilerin işi olmasa, Kürt-Türk hepsi kardeşdir, din kardeşidir. Valla Ermeniler yapıyor. Kürtler kendi aralarında dövüş ederlerdi, vururdular, öldürürdüler, kan davası olurdu, Türklerle bir sorunları yoktu onların.”

Seferberlik zamanının Ermenilerinin, ya da evlerini, altınlarını ve hatta şehri almak için geri dönecek belirsiz bir geleceğin Ermenilerinin yanı sıra, bir de Zübeyde’nin zamanında yaşayan Ermeniler vardır. İnsan grupları arasındaki ayrımı din temelinde yapan Zübeyde, Müslümanlaşmış Ermeni komşularıyla hikâyelerindeki Ermenileri birbirinden ayırır. Diğerleri tılsımlı altınların gizemini taşır, şehri kaybetme korkusu saçarken, Müslümanlaşmış Ermeniler için “aynı bizim gibilerdi” der Zübeyde: “Benim bu komşunun annesi vardı, o da rahmete gitmiştir. Bir çocuğu varmış, kırk günlükmüş. Geliyorlar Ermeniler, esir kalıyor Türklerin içinde. Bizim bu komşunun babası alıyor. Bir oğlu daha Ermeni’den kalmadır. Tabii ona şimdi demiyoruz Ermeni’dir, Ermeni’den kalmadır. Müslüman olmuştu, bizim gibi namazını kırlardı, tespih elinden düşmezdi hiç, orucunu tutardı.”

Zübeyde’nin hafızasında Ermeniler, kendisine benzeyen komşularından çok, seferberlikte dedesini göç etmeye zorlayan, sıra kendilerine gelince altınlarına büyü yapıp sonra onları gömen ve göç eden, hâlâ şehri almak için geri dönmeyi isteyen, bunu henüz yapamasa da Türklerle Kürtleri savaşa iten mitik figürlerdir. Korkuyla hatırlanmaları ise, Zübeyde’nin anlatısında açık bir dille ifade bulmasa da, içselleştirilmiş bir suçluluk duygusuyla ilintilendirilebilir.

Ben Seni Unutmak İçin Sevmedim

Vera 81 yaşında, doğma büyüme Ankaralı bir Ermeni. Eşi, oğlu ve kızını kaybetmiş olan Vera şimdi İstanbul'da yaşıyor. Yurtdışında akrabaları olmasına rağmen o İstanbul'da, kendi evinde yaşamayı ve arkadaşlarıyla olmayı tercih ediyor. Oğlu ve kızının trajik bir şekilde kansere yenik düşmeleri yüzünden büyük acılar çekmiş olsa da, son derece cesur ve yaşama bağlı. Bugün bile hayatının düğüm noktasını bir Türk'e duyduğu karşılıksız aşkın hikâyesi oluşturuyor.

Ailesi sorulduğunda, Vera 1915'ten bahsediyor: "Dedelerimi ben görmedim. Onlar soykırımında gitmişler. Biz Ermeni Katolik'iz. Papa'ya bağlıyız. Dedelerim 'Katolıklere de vardır bu' diyerekten götürülmüş, kesilmiş. Babaannemin gözleri görmezdi. Çok ağlamaktan herhalde. Babam kaçmış, kurtulmuş. Anneannemin üç tane kızı kalmış. Kimlerin eline düşecek bilmediği için annemi babamla evlendirmiş. Babam 16 yaş büyüktü annemden. Anneannem diğer çocuklarını alıp gitmiş. Annem, Fransa'ya giden anneannemi 28 sene görmemiş."

Vera ailesinin 1915'i tartışmaktan çekindiğini söylüyor: "Ankara'da çok Müslüman arkadaşım vardı. Annemler açmazlardı mevzuyu, arada kırgınlık olmasın diye. Çocuklar büyüdükten sonra isteme-

dim bunlar onların yanında konuşulsun. Çünkü Türkiye'deyim. Benim hâlâ çok sevdiğim arkadaşlarım Müslüman.”

Fethiye Çetin'in kitabı *Anneannem*'i okurken kayınvalidesinin yaşadıklarını hatırladığını ve üzüldüğünü söylüyor: “Kayınvalidem bunu yaşamış. Tokat'ta anneannesini, annesini ve babasını götürürlerken Diyarbakır'dan bir ağa geliyor. Kayınvalidemi alıyor, atına bindiriyor. İsmi Araksi, Asiye koyuyor. Hep 'Gâvur kızı, gâvur kızı, gâvur kızı' derlermiş. Hazmedemiyor bu lafı. Bir gün, cebinde haç varmış, ıstavroz. Anahtarı cebinden çıkartırken haç düşüyor. Evin hanımı, 'Gâvur kızı, sen hâlâ mı bunu cebinde taşıyorsun?' diyor. O zaman kaçıyor. Kocamın amcasının evine gidiyor, oraya sığınıyor. Babaları da Halep'e kaçmış gitmiş. Kesim zamanı. Kayınpederim oradan dönüp gelmiş ve kayınvalidemi görüyor. Evleniyorlar. Çocukları oluyor.”

Müslüman söyledi, ben gâvur da ıslattım

Vera bir Türk arkadaşıyla aralarında geçen sohbetle ilgili ilginç bir anekdot anlatıyor. Bir arkadaşının diğereğine, evinden taşınmakla iyi yaptığını söylediğine kulak misafiri olur: “Çok iyi yaptın evi kiraya verdin' dedi. 'Alta da gâvurlar vardı.' Şöyle baktım. En medenisi, en kültürlüsü 'gâvur' diyor. Daha önce bana 'kestaneyi ıslat' demişti. Onu sorunca, 'Müslüman söyledi, ben gâvur da ıslattım' dedim. 'Bana mı söylüyorsun?' dedi. 'Yok' dedim. 'Sen Zehra değilsin. Başka Zehra'ya söylüyorum.' 'Ama sen de' dedi, 'Dedelerimi kestiler' dedin.' 'Yine sözümün arkasındayım. Kestiler. Belki Ermeniler de yaptı ama biz kendi yaşadıklarını söyledikleri için onları biliyoruz. Osmanlı çocuğu değilim. Ben Cumhuriyet çocuğuyum. O defteri kapadım.”

Vera, ablasının lisede maruz kaldığı ayrımcılığı ve bunun yaşam tercihlerini nasıl etkilediğini hatırlar: “Babam gidemiyor ablamı liseye yazdırmaya. Kiracımız Mehmet Abi diyor ki, 'Ben yazdırayım, yalnız, koskocaman lisede iki tane Hıristiyan var. Naira demeyelim de 'Arat kızı Lale.' Arkadaşları Lale olarak çağırısın.' Ablam okulda çok başarılıydı. Hocanın biri diyor ki, 'Lale senin başka ismin var mı?' 'Arat kızı Naira.' 'Peki' diyor, 'Hıristiyan'ım derken mi gurur duyarsın, Türk'üm derken mi gurur duyarsın?' Ondandır sonra ablamın diploması orta derece geldi. Mehmet Abi müdüre gidiyor. 'Arat kızı Naira. İyi olsa ne olacak diploması, orta olsa ne olacak?' Ondandır sonra ablam okumadı. Evlendikten sonra eniştem Rum'du. 'Makaryos'un çocuklarıdır' diyerekten çocuklarını hor gördüler. Ablamın gitmesine bu sebep oldu.”

Hiç kimse oralı olmadı

Vera, 6-7 Eylül 1955'in mahallede nasıl yaşandığını da hatırlar: “Pencereden bayrak astım. Türkçem muntazam olduğu için bizim evi taşlamadılar. Yandaki komşuları taşladılar, camları kırdılar. Mezarlıklara girdiler. Kurukafaları sopalarda dolaştırdılar. Hiç kimse oralı olmadı. Hiç kimse olmadı. Hiç kimse.

Yanımızda Müslümanlar vardı. Ertesi gün ne yaptılar filan dedim de, ‘çocuklar galeyana geldiler şekerim, yapacaklardı o kadar’ dediler.”

Vera’nın ‘gâvur’ sözcüğü hakkında arkadaşıyla girdiği tartışmada son söyledikleri, doğduğu topraklara duyduğu bağlılığı ifade eder: “O tarihi bırakıyorum. Yakın tarihe dönüyorum. 6 Eylül, Varlık Vergisi, 20 Kura Askerlik. Bunları biz yaşadık. Ama ben yine buranın çocuğuyum. Ben yine gitmiyorum. Ben senden daha Müslüman, Türk’üm. Sen nereden geldiğini bilmiyorsun, ben biliyorum. Ankara’dan geldim ve İstanbul’dayım.”

İki kişi bedbaht olmasın, bir kişi olsun

Çocukluğu sorulduğunda, Vera Ankara’daki mutlu yıllarını ve hâlâ dünyasının merkezindeki Türk erkek arkadaşını hatırlar: “Enstitüdeyken flörtüm Müslüman’dı. Kız kardeşi arkadaşım. Yedi sene konuştum. Müslüman’dı.” Ona göre, evliliği imkânsız kılan, din farkıdır: “Dedi ki, ‘Ben evleniyorum.’ ‘Çok iyi yaparsın’ dedim. ‘İki kişi bedbaht olmasın, bir kişi olsun.’ Ailesi istemezdi ki. Katiyen bir gâvur kızını ister mi? Benim ailem de çok sofı, onun ailesi de çok sofı. Olan bize oldu. Fakat o zaman da söyledi. ‘Kırk gün konuşacaklardı, kırk birinci gün unuttacaklardı. Ama sen hep din mevzusunu koydun.’”

Başka bir adamla evlenip İstanbul’a taşınmış olsa da, Vera ilk aşkını hiç bir zaman

unutmaz: “Fakat hâlâ unutamadım. O muhakkak.” Yıllar sonra, her ikisi de evlenip çoluk çocuk sahibi olduktan sonra onu Ankara’da ziyaret etmeye karar verir: “Merak ediyorum, sesini duyayım istiyorum. Açtım telefonu yazıhaneye. ‘Tamam’ dedi, ‘Yarın gel.’ Yazıhanesine gittim. Oturduk böyle karşılıklı. ‘Sen’ dedi, ‘Tası tarağı topladın, kalktın gittin İstanbul’a. Bütün hatıraları burada bıraktın. Nasıl, mutlu musun?’ Bir gün de bana telefon yaptı. Kalktım, Çırağan’a gittim. Orada program yapıyor. Bir şarkı söyledi: ‘Ben seni unutmak için sevmedim.’”

Vera mutsuz ve sevgisiz bir evlilik geçirir. Birlikte yaşamak zorunda kaldığı eşinin ailesinin onu hiçbir zaman kabul etmediğini hisseder. Kayınvalidesinin onu stüdyoda çekilen aile fotoğrafından nasıl dışladığını anlatır. Kendisinin olmadığı bir fotoğrafa bakarak yıllar geçirmiştir. Oğlu ve kızının erken gelen ölümleri Vera’yı yıkar. Eşinin davranışlarına bunca yıl çocuklarının desteğiyle katlanabilmiştir. Eşinin öfke krizlerinden birini şöyle anlatır Vera: “Ev 6 Eylül’e döndü. Hepsi atıldı, kırıldı.” Çocukları olma-

sa boşanacaktır. İkisi de yurtdışında ölmekle birlikte, küllerinin Türkiye'ye getirilmesini isterler. Bu, çocuklarının mezarını sürekli ziyaret eden Vera için büyük anlam taşır. Bunun Türkiye'de kalmak için bir neden daha olduğunu ve kendi ölümüyle çocuklarına kavuşmuş olacağını söylüyor. Ne kadar güçlü olsa da, acısı sürer: "Hep içimde acısı. Denize girdiğim zaman her seferinde ağlarım. Benim denizde ne işim var? Çocuklarım burada değil, yanımda değil."

Her ne kadar karşısına artık en iyi haliyle çıkamayacağı endişesini taşısa da, Vera 81 yaşında bile hâlâ, sevdiğini bir kez daha görmenin hayalini kurar: "Ahmet'i de arayacağım ama istemiyorum bu vaziyette görüneyim."

Vera'nın hikâyesi, Türkiye'deki Ermenilerin memleketlerine duydukları bağlılığın ve mutlu sona ulaşmamış bir aşkın trajik hikâyesidir.

Ağrı'nın Cazibesi

Ağrı dağının eteğindeki Iğdır'ın bir Azeri köyünde doğan 62 yaşındaki Mehmet, köyünün tarihini şöyle anlatır: "Bizimkiler, Ermenilerle savaş sırasında göç yoluyla bu tarafa gelmişler. Babam Azerbaycan, anem İran tarafından. Orada bir kırim, bir savaş olmuş, o nedenle kaçmış, bu tarafa gelmiş babamın babası." Mehmet'in atalarının olduğu kadar kendi yaşamını da belirleyen, dört ülkenin sınırında bulunan görkemli Ağrı dağıdır: "O dönemlerde çok yoğun sınır ihtilafları olmuş. Bizim köy, Iğdır ve Ağrı dağının bir kısmı sürekli gitmiş gelmiş. Mesela Ağrı dağının bir yüzü Rusya'nın olmuş, bir yüzü bizim olmuş. Küçük Ağrı'nın bir yüzü İranlıların olmuş, diğer yüzü bizde kalmış. Bir dağ, bu bir elma değil ki yarısını kesesin, o onun, bu benim diye."

Aras nehri korku sınırı

Mehmet, sınırın iki tarafta kalan halkları nasıl etkilediğini kendi yaşamına dair örneklerle canlandırırken geçmiş kuşaklarla bugünün kuşakları arasında bir ayırım yapar: "Ermenilerle çok ciddi savaş olmuş ki bizimkiler bu tarafa gelmişler. Bu olaylar olmuş. Ama o olayları yapan insanlar bugün yok. Acaba bugünkü Ermeni kuşağı o günkülere ne kadar benziyor? Ya da biz o günkü dedelerimize ne kadar benziyoruz? Benim çocukluğum Aras nehri kenarında geçti. Ermenilerle aramızda bir Aras nehri var, sınır. Aras nehri korku sınırıydı. Rusya korkusu vardı. Annem Rus da diyemezdi, otay derdi. Azeri dilinde suyun öbür tarafına otay denir. Ermenilere karşı bir anlayış vardı sanki. Bir kötülük kaynağı değillerdi. Annem hep Aras nehri boylarında pamuk tarlasını çapalardı. Ayağa kalkınca Ermenistan kesimindeki kadınları, erkekleri görürdü, bu kadar yakın. Bir mahalle gibi olurdu.

Iğdır'da yıllar önce pirinç ekilirdi. Mandaların gücünden yararlanırdık. Onları tarlada çalıştırdıktan sonra babam, 'oğlum şunları götür de otlat biraz, dikkat et, Ermenistan tarafına geçmesin' derdi. Temmuz sıcağında bizim mandalar, nehirde serinledikten sonra çıkar, Ermenistan tarafındaki çayırarda otlamaya başlardı, sanki orada doğmuş büyümüş gibi. Anlatamazsın ki burasının Ermenistan olduğunu, geçmişteki savaşları. Biz korkardık tabii. Beri taraftan ağlardık. Bizim ağlamamız ve feryat etmemizi karşı taraftan görürlerdi. Onlar da karşı tarafta tarlada çalışıyor olurdu, aynen bizim gibi. Bizim mandaları sürüp bu tarafa geçirirlerdi ve dünyalar bizim olurdu. Şimdi düşünüyorum, o insanlar o mandaları alıp götürebilirlerdi. O zaman babamın geçmişte anlattığı Ermeni profiline bakıyorum, silahlı, saldırgan, düşmanca hareket eden, insan öldüren. Şimdi benim mandalarımı sürüp bu tarafa geçiren yeni insan tipine bakıyorum, diyorum ki bu insan o insandan değil midir, yoksa farklı mıdır? O bölgedeki insanlar arasında bir sorun yok. Ama geçmiştekini ortadan kaldıramıyoruz şimdi. Aslında bugünkü kuşaklar o geçmiş olay-

lardaki suçlulardan değil, o olaylara neden olanlardan değil. Ama o olayları önünde buldu, kucağında buldu. Ermenilerle bizim oradaki insanlar arasında geçmişte bir olumsuzluk yaşanmış ama geleceği düşman duygularla sürdürecektik kadar köklü bir nefret yok.”

Mehmet, eskiden Ermenilerin yaşadığı köyünün tarihinin izlerini bir hamamda bulur. Bu, ona göre, aynı zamanda gelişmiş bir medeniyetin de izidir: “Şunu kabul etmeliyiz, Ermenilerde korkunç bir ustalık var. Kentleri, yapıları çok usta. Fi-

ziği çok düzgün, bir sanat zevkiyle yapılmış. Bizim taraftaki yerleşim merkezleri çok özensiz, kendi haline bırakılmış, yoksul insanlar toprakla samanı karıştırarak bir şeyler yapmışlar. Bizim köyün girişine eskiden Ermeniler muhteşem bir hamam yapmış. Biz çocukken içine girer bakardık. Bizden önce orada birilerinin yaşadığı besbelli. Ben o hamamın Türkler tarafından yapılmadığını bilirim, hissederim figürlerinden, yazılardan. Hala dahi durur o hamam orada. Ben anlıyorum ki, daha önce burada yaşamış Ermeniler son derece temizliğe önem veren insanlar. Eğer bir köyde hamam yoksa, bilin ki o köyde temizlik alışkanlığı da yoktur. Neden başka köyde hamam yok, bir tek bizim köyümüzde var? Ve kim getirmiş oraya? Ve neden bütün köyün evleri toprakla yapılmış, sadece hamam taştan yapılmış?”

Ağrı dağında özgür bir çocuksunuz

Ailesi tarım ve hayvancılık yapan Mehmet'in çocukluğunda, yazlar Ağrı dağında geçer: “Bizim aile köyün en varlıklı ama en kalabalık ailesiydi. Toplam 36 nüfustuk, köpekleri de sayarsan 40. Bizim orada köpekler de insan kadar önemliydi. O köpekler sürüleri kurtlara karşı korurdu. Biz en çok iki Ağrı dağının arasındaki Serdarbulak denen yere çıkardık. Serdarbulak, ‘özgür kaynak suyu’ demek. Ben Ağrı da-

ğının eteklerinde kuzularımı yadıktan sonra hep Rusya'yı izlerdim. Akşam olunca, bizim tarafımızda o zaman elektrik yoktu. Sadece gaz lambaları yanardı ya da el fenerleri, deveci fenerleri. Ama karşı tarafta, Ermenistan'da, sınır boyunca o kadar ışık yanardı ki, biz çocukken imrenirdik. Biz o aydınlıkta oynardık. Ağrı dağında özgür bir çocuksunuz, serbestsiniz, istediğiniz şeyi düşünebilirsiniz, hatta en yasaklı bir şeyi. En güzel tarafı orasıydı zaten. Düşüncenizden korku ve sınırı kaldırmak. O zaman içimden geçen de karşıda görünen Rusya'ya başbakan olmaktı. Rusya çok güçlü görünüyordu, ışıkları çoktu, görüyorum orada, gelişmiş bir yerdi. Bizim köyler çok sönük duruyordu.”

Bizi orda dama gakmazlar mı?

Mehmet'in annesi Ayşe Bacı'nın sınır açıldığı zamanki duyguları, bedenlere iz bırakmış sınırların kolay açılmadığının göstergesidir: “Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra sınır açıldı. Böylece, o Dilucu kapısından geçince, insanlar Aras nehrinden öteye geçmiş oldu. Baktılar ki nehrin ötesinde sadece Ermenistan değil Nahçıvan da var, yani bir Azeri ülkesi var. Yıllar sonra ben Nahçıvan'a gidecek oldum, dedim 'Anne, hadi seni de götürüyüm'. 'Nereye götüreceksin?' Dedim 'otaya'. 'Otay' deyince hemen anladı, yani Aras'ın ötesine. Baktım çok da istiyor ama bir tedirginlik duyuyor. Arabayla Nahçıvan'a doğru gittik. Türk gümrüğünden geçtik. Aras nehri üzerinde bir köprü kurulmuş, o köprü üzerinden Nahçıvan ve Ermenistan'a doğru geçiyorsunuz. Annem genç kızlığının geçtiği Aras kenarından, bu sefer gerçekten Aras'ın öte tarafına geçecek ve öbür toprakla, otay dediği toprakla buluşacak. Tam köprünün üzerine geldiğimizde, annemin eli ve bacakları titredi. Oradan Azeri Türkçesiyle dedi ki 'Oğul eminsen? Bak bizi orda dama gakmazlar mı?' yani, 'Bizi orda tutup hapisaneyeye koymazlar mı?' dedi. Anam öyle titredi, kolumdan tuttu, ben olmadan zaten geçemezdi ve tabii ki elli yıl, altmış yıl korkarak baktığı öte tarafa şimdi yürüyerek serbestçe geçmenin annemde yaratmış olduğu depresyonu anlayışla karşıladım.”

Mehmet'in Azeri akrabaları İran ve Azerbaycan'da kalmış, aile fertleri uzun yıllar görüşmemiş, birbirlerinden kopuk yaşamak zorunda bırakılmıştı. Annesiyle birlikte akrabalarını aramak için Nahçıvan'a gittiğinde, oradakilerin anlatılarında bu acıyı hisseder: “Annemin akrabalarını araştırdık. Yok, hepsi ölmüş gitmiş, kimse kalmamış. Orada bize kahvede çay ikram ettiler. Dikkat ettiğim bir şey var. Evlerin hepsi Ağrı dağını görecektir şekilde yapılmıştı. Ağrı dağı Nahçıvan'dan çok muhteşem görünüyordu. Yarısına kadar bembeyaz, yan yana duran, koni şeklinde yükselen iki dağ. Ve oradaki adamlar bize dedi ki, 'biz yıllarca Aras nehrine yaklaşamazdık. Hatta durup sizin tarafa bakamazdık.' Aras'ın bu tarafı o taraftan korkuyor, o tarafı bu taraftan korkuyor. Dediler ki 'bizim büyüklerimiz hep o dağa baka baka hasretle öldüler. Ama çok şükür, şimdi kapı açıldı da biz gelip görebiliyoruz.' Bu bana çok dokundu. Ağrı dağının korkunç bir etkisi var. Ermenistan üzerinde çok büyük bir etkisi var. Hasret ve özlem. Azerbaycan'da var. İran'da var. Dünyanın başka ülkelerinde de var. Ağrı dağında bir gizem var ve bütün uluslar Ağrı dağını görmek, araştırmak istiyorlar. Ağrı dağının eteklerine çıkın, Ermenistan'daki horoz seslerini duyarsınız, hatta havanın açık ve güneşli olduğu zamanlar insanların çalışmalarını izlersiniz.”

Uzun çabalar sonucu okumayı başaran ve Ankara'da öğretim üyesi olan Mehmet'in Iğdır'la ve doğasıyla bağı hiç kopmaz. Onun en büyük ideali, sınırların kalkması ve Ağrı dağının dünyaya açılarak çevresindeki halkları birleştirmesidir: "Ağrı cazibe merkezi gibi bir yer. Nice dini inançlar, nice medeniyetler, nice ülkeler Ağrı dağında yaşamış. Ağrı dağı öyle bir adres ki dünya onu tanıyor. Ben şimdi gideyim Paris'e, ya da Hollanda'ya, ben Iğdırlıyım diyeyim, kimse anlamaz. Türkiyeliyim diyeyim, belki anlamaz. Ama Ağrı dağının olduğu yerdenim diyeyim, hatırlar. Avrupa'nın en yüksek ve dünyanın en yüksek ikinci volkanik dağı. Ama bomboş, yararsız. Hâlâ o dağ yasaklı. Neden yasaklı? Ben paylaşımından yanayım. Ağrı dağını turizme açalım. Herkes gelsin, atalarının geçmişte yaşayan izlerini, Ağrı dağında ne bulacaksa bulsun. Gün geçtikçe dağ yoksullaşıyor. Dağın bir ruhu var. Dağ da bir canlıdır. Ağrı dağının tepesi sürekli karlı olur, dağ o kar zirvesinden emer, içine çeker, içine çektiği o suları yaza doğru eteklerinde, yaylalarda dışarıya verir. Ve o canlı hayat, kurtlar, çakallar, geyikler, dağ keçileri, yılanlar o kaynaktaki sularla beslenir. Aşırı otlatma, aşırı avcılık nedeniyle Ağrı dağındaki yabani hayat tehlike altında. Ağrı dağı konusunda körüz, kocaman dağı görmüyoruz orada. Ağrı dağı yüksek, eteğinde yoksulluk da yüksek. Ağrı dağının yüksekliği, o yoksul insanların sofrasına eklemek olarak nasıl gelebilir?"

Mehmet'e göre, Ermenistan'la Türkiye arasındaki sınırın açılması Ağrı dağının ülkeler arasındaki sınırların değil, iletişimin simgesi olmasını sağlayacak: "Şimdi deniyor ki, 'komşu ülkelerle sıfır problem.' Bu nasıl olacak? Ermenistan Aras nehrinin ötesinde, ben Aras nehrinin bu tarafında, arada kocaman bir yasak, hadi gelin dost olalım! Emir komutayla dost olunur mu? Sınır açınca onlar gidip gelecek, biz gidip geleceğiz, konuşacağız, tartışacağız, onlar bizim kuşağı tanıyacak, biz onların kuşağını tanıyacağız. Geçmiş kuşakta taraflardan birisi, her ikisi de hata yapmış olabilir, konuşacağız, anlaşacağız. İnsanlar arasındaki ilişkileri kaldırırsanız dostluk nasıl oluşacak? Ağrı dağını göstermekten mi korkuyoruz? Birileri Ağrı dağını görünce gözlerdeki enerjiyle dağ yok mu olacak, dağa nazar mı değecek? Dağı göstermekten korkuyoruz ya da burnumuzun ucundaki bir doğa harikasını, bir zenginliği göremeyecek kadar gözlerimizi kapatmışız."

Türkiye'de sınır boylarında yaşayanlar, önceki kuşaklardan duydukları acı hikâyelerle yetiştikleri için, sınır ötesindekilere yönelik korku ve kuşkunun izlerini bedenlerinde taşırlar. Ama Mehmet, dört ülkenin sınırındaki Ağrı'da yetişmesine rağmen bu mirasa başkaldırmış, geçmiş kuşakların tecrübeleriyle kendi tecrübelerini ayırt etmeyi bilmiş. En önemlisi, yetiştiği bölgede son yıllarda toplumlar arasında yaşanan ayrışma, onda karşısındakini toplumsal aidiyete bağlı olarak değil, birey ve insan olarak görme eğilimi doğurmuş. Bu bağlamda, onun için Ağrı, ülkeleri ve insanları birleştiren bir simge olmalıdır. Hem mesleki hem de kişisel yaşamındaki çabası da, Ağrı'nın doğasını korumak ve ekonomisini geliştirmek yönünde olacak, aralarına hem tarihte hem günümüzde kara kedi giren halklar arasındaki iletişimin artacağına olan inancını yitirmeyecektir.

Gece İnsanlarının Hikâyesi

1954'te İstanbul'da doğan Dikran, bu tarihin çok öncesine ve bu şehrin uzağına düşen bir hikâye anlatacaktır. "Benim anlatacağım hikâye" der, "zaten pek çok Ermeni'nin hayat hikâyesi." İçini kinle değil, sevgiyle doldurarak anlatacaktır: "Kin, intikam duygularıyla anlatırsam anlamı yok bu anlattıklarımızın. Eğer ki kana kan, intikam duyguları olursa bu devam eder." Bu acı bir tarihtir ve tekrar etmemesi için anlatmak gerekir Dikran'a göre. Anlatmak zor bir karardır: "Bizim ailemizde, bildiklerini çok fazla an-

latmazlardı; biz de çocuklarımıza çok anlatmayız, çünkü istemeyiz ki çocuklarımız yaşadıkları topluma kinli baksınlar. Aynen babam da öyle düşünüyordu.”

Dikran babasından bir şeyler duymuştur ama büyük resmi görmesi zaman alacaktır: “Babamlar anlatırdı seferberlik filan diye. Bu tarz şeyler konuşulur. Çok ayrıntılar anlatılmaz. Ben de zannediyorum ki, bu seferberlik sırf bizim köyde olmuş bir şey. Bir bakıyorum ki, bu bizim köyde olan olayın aynısı Muş’ta da olmuş, Van’da da olmuş, orada da olmuş. Ondan sonra, koskoca adamız yani bunu dediğimde, o zaman bu soykırımla ilgili şeyleri yeni yeni öğreniyoruz.”

Dikran’ın köklerinin ve köksüzlüğünün “dikenli” hikâyesidir bu. Türk arkadaşlarına Malatya’dan kayısı, Diyarbakır’dan karpuz gelirken, kendisine neden memleketten hiç bir şey gelmediğini anlatır: “Benim gelmiyor hiçbir yerden, bir şeyim yok çünkü. Benim köküm yok, geçmişim yok. Biz topraktan çıkmadık; biz bir yerlerden geldik. İşte o bir yerlerimiz yok bizim. Bizim geçmişimiz çok kısa, yani ben anlattığımda dedemi anlatabiliyorum. Dedem peki doğdu, yok onun ötesi. Onu anlatamıyorum size, yok onlar, çünkü o insanlar yoklar. Onlarla ilgili hiç bir şey anlatamıyorum. Yani benim babamın memleketinde hiç bir şeyim yok. Yok, çünkü beni o babamın memleketinin toprağından kopardılar.”

Biz bir yerden gelmedik

Aynı hikâyeyi bazen aslında hiçbir yerden gelmediği, zaten burada olduğunu açıklamak için de anlatır. Türkiye’de bir Ermeni olarak “Nereden geldiniz?” sorusuyla karşılaşmaya alışmıştır: “1070’de, o zamanlar kim vardı burada? Buraları boş bir tarla değildi. Ermeniler, Rumlar vardı; yani biz işte onlarız. Yani biz 5000 senedir buradaydık. Bir yerlerden gelmedik. Bazen alınıyorsun da tabii. ‘Yabancı’ diyorlar. Mesele askerim ben, terhisime de bir ya da iki ay var, bir astsubayla nöbet tutuyoruz. Astsubayla da neredeyse bir yıl beraber askerlik yapmışız. Asteğmenim, ‘ya dedi senin adın niye Dikran?’ ‘Ya, ben Ermeni’yim’ dedim. ‘Siz nereden gelmişsiniz?’ dedi. Bu hikâyeyi çok sorarlar. ‘Biz dedim, bir yerden gelmedik, buradaydık.’ Birazcık özet olarak anlattım. Şaşırdı, baktı bir yıldır askerlik yapıyoruz, adam Ermeni olduğumu bilmiyor. Ermeni’nin kim olduğunu bilmiyor, enteresan böyle şeyler.”

Dikran’ın hikâyesi uzun ve ayrıntılıdır: “Bizim tarihimiz dedemle başlıyor. Dedemler Gürünlüdür aslında, Sivas’ın kazasıdır Gürün. Ne zaman ki seferberlik oluyor; biz daha yumuşak terimler kullanalım ki çok acıtmasın bizi. Seferberlik olduğunda dedem askerde. Seferberlik bitiyor ve geliyor dedem Gürün’e. Dedem askerden önce demirci, orada bir demirci atölyesi var, kalaycı aynı zamanda. Dükkânına geliyor, fakat o arada da benim bilemediğim şeyler var. Geldiğinde tedirgin geliyor, biliyor bir şeyler var memleketinde. Geliyor, bakıyor kimse yok. Kendi çırağı dükkâna devam ediyor. Diyor, ‘Oğlum ne var?’ ‘Usta’ diyor, ‘Sizinkilerden kimse yok burada.’ Çırağın da bir kaygısı var, ustam benden dükkânı alır mı diye. Dedem de diyor ki, ‘Oğlum’ diyor, ‘Tamam, burası senin zaten, ben gideceğim.’

Nedense bilmiyorum, dedem gece yola çıkıyor. Korkuyor. Dedem ama orada öğreniyor ki bacısı Afşın'da. Bacısı neden orada? Şimdi, Gürün'den kabile yola çıkıyor, orada bir kısmını katlediyorlar. Bir kısım kadınları yola koyuyorlar. Kadınlar yola giderken kafilenin başındaki yüzbaşı Mehmet, dedemin bacısını, yani Nikyar'ı görüyor, beğeniyor, diyor ki 'Bunu oğluma alayım.' Yüzbaşı Mehmet bunu oğluna gelin alıyor. Osman diye bir oğlu var. Osman ile evlendiriyor bizim halayı. Nikyar evlendikten sonra Nuran oluyor. Bu, Osman'ın üçüncü karısı, o arada iki karısı var, üçüncü karısı olarak alıyor güzel bir Ermeni kızı olduğu için. Afşın'a geliyor dedem. Bacısının yanına gelince, enişte dedeme sahip çıkıyor. Şehrin içinde bırakmıyor, korkuyorlar bir şey olur diye. Tarlaya çalışmaya gönderiyor.

Akşam evde, eniştenin akrabası olan Hasan Uzun diye bir adamcağız, 'doçdrej' diyorlar. Kürtçe 'uzun boylu' demekmiş galiba, diyor ki "Sen ne iş yapıyorsun delikanlı?" Dedem de 'Ben kalaycıyım' diyor. 'O zaman ben seni bizim köye götürüyüm. Bizim köyde kırk – kırk beş Ermeni var. Biz onları mağarada saklıyoruz, hepsi seferberlikten kurtulmuşlar. Çünkü burada öldürürler seni görürlerse' diyor. Köye giderken de oradan bakır alıyor, kalay alıyor, nişadır alıyor, körük alıyor, 22 mecediye veriyor Hasan Uzun. Diyor ki, "Sen köyde kalaycılık yap, bana ödersin sonra o parayı." Dedem köye gidiyor. Bizim köyümüz Alevi Kürt köyü, devlete muhalif, o yüzden bizimkileri de saklıyor onlar.

Mari şave

Bizimkilere 'Gece insanları' da derler, 'mari şave' Kürtçe. Onu da neden öyle derler? Geceleri bizimkiler ortaya çıkıyorlar, gündüzleri korkuyorlar yakalanırlar diye. Köylüler orada saklandıkları sene boyunca köyden bizim mağaraların olduğu yere götürüp yemek bırakıyorlar. Bir gün jandarma köye kaçak asker aramaya geliyor. Yakalıyor bir askeri, çünkü o zamanlar asker kaçakları çok, savaş yılları ya. Kürtlerden birini yakalıyor. Onun üzerine kaçak diyor ki yüzbaşıya, 'Bizi alın götürün, kanlarımız da gâvurlara kalsın.' 'Ne gâvuru?' diyor. Bütün kaçakları da yakalıyor, Ermenileri de. Onun üzerine Hasan Uzun, 'Bu Ermenileri teslim etmeyeceğim' diyor. Yüzbaşıya yüz mecediye rüşvet veriyor. Yüz mecediye çok para. Asker kaçaklarına diyor, hepiniz beşer mecediye vereceksiniz. Hepsinden beşer mecediye alıyor, ihbar edenden on mecediye alıyor. O yüz mecediyesini toplamış oluyor, bizimkileri de kurtarmış oluyor.

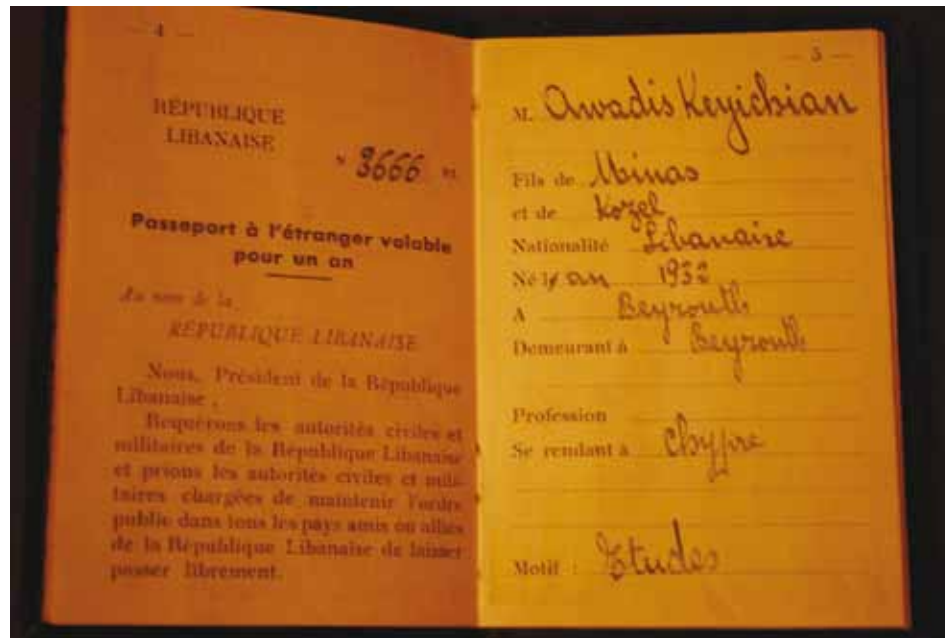
Dedem delikanlı büyüyor. Artık barış oluyor Türkiye'de, ortalık duruluyor. Hasan onbaşı bütün Ermenileri bir araya topluyor. Diyor ki 'Artık barış oldu. Mağaradan çıkın.' Dedem evlenmeden önce bir Kürt kızını seviyor orada. Hasan onbaşı 'Olmaz' diyor. 'Biz sizi Ermeni kalasınız diye buraya getirdik.' 'Kerevin'de bir Ermeni kızı var, sana onu alalım Bozo' diyor. 'Bozo' diyorlar dedeme, sarışınmış. Babaannemin adı Baydzar, onu alıyorlar, dedemle evlendiriyorlar.

Ben gördüm o mağarayı, bizim köyden iki saat yürüyerek çıktık. O zamanlar ormanlar içindeymiş, şimdi çok gizli bir yer değil. Mağaranın ağzına duvar örmüşlerdi, ben içine giremedim. Bu PKK olaylarından herhalde ki jandarma duvar örmüştü.

Çok güzel karşıladılar beni orada. Bizimkileri orada çok severler hâlâ. Kızına Baydzar ismini koyanlar var, Mayram koyan var. Baydzar demek parlak demek, ışıltılı demek Ermenice. Yani bizi hâlâ iyi anarlar. En son gittiğimde gözleri görmeyen bir kadıncağz vardı. Evlerinde kalacağız o gece. Gittim, kızı, 'Ana' dedi, 'Bak sana kimi getirdim, bir bak bakayım tanıyacak mısınız?' Kadının gözleri görmüyor, 'Dur dedi bir sarılayım kurban.' Sarıldı bana, 'oy' dedi 'Sen Zaven kokuyorsun.' Dedim, 'Ben Zaven'in oğluyum.' 'Oy kurban, dur bir daha sarılayım' dedi.

Ermenistan'daki Araştırma: “Kimi Affetmek? Neyi Affetmek?”

H RANUSH KHARATYAN-ARAQELYAN

Kısa Tarih Özeti

Bugün, Ermenistan halkının Türkiye'ye ve Türklere ilişkin algısı ve Türk-Ermeni ilişkileri hakkındaki görüşleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda başlattığı ve 1915–1922 yılları arasında nihai sonucuna ulaşan *Yeğern*'in, yani kıyım ve sürgünlerin etkisiyle ve SSCB ile Sovyet Ermenistanı'nın yıllardır bunlar hakkında sürdürdüğü “resmi suskunluk” ortamında şekillendi.

Tarihi Ermenistan'ın, Osmanlı İmparatorluğu'na Bizans'tan miras kalan batı bölgelerindeki¹ (1923'ten bu yana Türkiye'de Doğu Anadolu olarak anılan bu bölge için metinde bazen Batı Ermenistan ifadesi de kullanıldı) katliamlardan kurtulabilen Ermeniler, Çarlık Rusyası'nın bünyesinde bulunan Doğu Ermenistan'a, Suriye'ye, Irak'a, Lübnan'a, Mısır'a, Ürdün'e, İran'a, Yunanistan'a, Rusya'ya, Gürcistan'a ve farklı ülkelere sığındılar. Sığınmacıların bir kısmı daha sonraki yıllarda bu ülkelerden Batı Avrupa'ya ve Amerika kıtasına göç ettiler.

Bu dönemde birçok ülke hükümeti ve çeşitli halklar Ermenilere yardımlarda bulundular. Yetimhaneler açtılar. Bu kurumlar, yetim çocukların hayatta kalabilmeleri için tek şanstı. 1920'li yıllarda tüm Arap ülkelerinin, Yunanistan'ın, Rusya'nın ve Gürcistan'ın şehir ve köyleri, kendi yaptıkları barakalarda yaşamaya çalışan, bir taraftan iş arayan, diğer taraftan ise tehcir yoluna beraber çıktıkları, fakat yoldaki saldırılar sırasında kaybettikleri ya da geride bırakmak zorunda kaldıkları çocuklarını, anne-babalarını, kardeşlerini, akrabalarını ve yakınlarını arayan Ermenilerle doluydu. Yas tutacak zaman yoktu. Hayatta kalanlar, yaşayabilmek, yeni bir hayata başlayabilmek için kaybettiklerini değil, birbirlerini düşünmek zorundaydı. Kayıpları bulmak için yeni açılan yetimhaneleri dolaşıyorlardı. Eşlerini kaybeden gençler bir araya gelip birbirlerine destek oluyor, geride kalan çocuklarının ayağa kalkması için uğraşıyorlardı.

1 Sultan II. Abdülhamit döneminde, Ermenistan ismi Kürdistan ya da Anadolu terimleriyle değiştirilir. 1880 yılından itibaren resmî belgelerde Ermenistan ismini anmak dahi yasaklanır. Abdülhamit zamanında İngiliz dostu devlet adamı, sadrazam Kâmil Paşa bu konu hakkında şöyle yazar: “Biz ve İngiltere “Ermenistan” kelimesini tanımıyoruz ve o kelimeyi telaffuz etmeye niyetleneni bile katletmek gerekir. Bu nedenle, bu amaca ulaşmak için şu Ermeni milletini yeryüzünden tamamen silmek, amansızca yok etmek kaçınılmazdır.” / *Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов* [Çağdaş Yabancı Tarihçilerin Eserlerinde Ermenistan'ın Yeni Zamanlar Tarihi], baş redaktör R. G. Sahakyan, Erivan, 1993, s.15, 17/. 1923 yılından itibaren, Batı Ermenistan bölgesi resmen “Doğu Anadolu” olarak adlandırıldı / *Հայկական սովետական հանրագիտարան* [Sovyet Ermeni Ansiklopedisi], Erivan, 1974, s. 327. *Հայկական համառոտ հանրագիտարան* [Ermeni Küçük Ansiklopedisi], Erivan, 1990, s. 192–193/. XVI. yüzyıl *İslam Dünyası Atlası* 1570'li yıllarda oluşturuldu, çapı 28,5 cm, Oxford'daki Bodleian Kütüphanesi'nde saklanıyor. El yazması 317 f9v-10r/ (bkz. R. Galçıyan, *Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության սեջ*, [Dünya Haritacılığında Ermenistan], Erivan, 2005, s. 148 / ve XVIII-XIX. yüzyıllardaki Osmanlı haritalarında aynı şekilde Ermenistan, “Ermenistan” olarak belirtilmiştir / *Asya Türkiyesi*, 1803/1804 yıllarında yayımlanmıştır, boyutu 72x54 cm, British Library, Londra-OIOC 14999.h.2(2), f.18, Akdeniz bölgesi ikinci haritası, boyutları 80x58 cm, British Library, Londra-OIOC 14999.h.2(2),f.5., *Osmanlı Ülkesi*, 1867 tarihinde basıldı, boyutları, 42x29 cm, British Library, Londra-Maps 42.d.1, f.2 (bkz. R. Galçıyan, age, s. 226, 240, 2469/).

Tarihi Ermenistan'ın Rusya bölümü yani Doğu Ermenistan, her geçenden bir parça ekme dilenen yetimlerle, öksüzlerle ve aç-susuz insanlarla dolmuştu. Ekmek isteyenler, ekme verebilenlerden sayıca çoktu. Birinci Dünya Savaşı'na Rusya'nın bünyesinde giren Doğu Ermenistan halkı, savaş, Rusya'daki iç siyasi sorunlar ve Osmanlı Ermenilerinin kırıma maruz kalmasından dolayı oldukça zor ve ağır bir dönem geçiriyordu. Burada, Türklere sempati duyan ve Türkçe konuşan Müslümanların¹ sayısı oldukça fazlaydı. Durum böyle olunca, hayatta kalan Ermeniler ancak, Ermenistan'da yaşayan ve sayıca kalabalık olmayan Ermenilerden yardım ve merhamet bekleyebilirdi. Eçmiadzin Başpatrikliği'nin ve Ermeni yardım derneklerinin gücü bu insanları doyurmaya bile yetmiyordu. Kırıma uğramış, bitap düşmüş, korkmuş ve yetim kalmış bu insanlar arasında bulaşıcı hastalıklar hemen yayılmaya başladı; kurtulanların bir kısmı da hastalıklara, açlığa ve soğuğa kurban gitti. O yıllarda Erivan ve Eçmiadzin sokaklarından her gün, açlığa ve soğuğa yenik düşmüş bedenleri toplayan cenaze arabaları dolaşıyordu.

1916–1917 yıllarında bazı göçmenler vatanlarına geri dönmüşlerdi. 1919'da onlar ve tehirci uğrayanlar arasında bir haber dolaşmaya başladı. Bu habere göre Türkiye'de devrim olmuştu ve isteyenler vatanlarına geri dönebileceklerdi. Bazıları inandılar ve büyük sıkıntılar çekerek geri döndüler. Fakat katliam tekrarlandı ve Ermeniler 1918–1922 yılları arasında yeni kurbanlar vererek yine göçmen durumuna düştüler. Van bölgesindeki kırımların ikinci dalgası 1918'in baharında meydana geldi. İşte Ermenilerin çoğunun zihninde Türk ve Türkiye algısı doğrudan bu olaylar çerçevesinde oluşmaya başladı. Yaşananlar, Ermenilerin anılarında büyük bir yer tutarken, sonraki dönemlerde Türklere karşı geliştirdikleri tepkilerin ana kaynağı oldular.

Türkiye'ye ve Türklere olan tepki yüksek sesle dile getirilmiyordu çünkü Bolşevik Rusya Türkiye ile dostane ilişkiler içerisindeydi. Ermenistan Bolşevik döneminde ve takip eden Sovyet egemenliğinde Kemalist Türkiye'ye karşı farklı ve aykırı bir tavır alamazdı. Bu nedenle, Sovyet Ermenistanı'nın resmi duruşuna uygun olarak, Türkiye için olumsuz bir fikrin dile getirilmesi mümkün değildi. Ermenistan Ermenilerinin tepkileri, ancak kişisel- ailevi ortamlarda dillendirilebiliyordu.

Ermenistan halkının, yani Soykırım'dan kurtulanların bugünkü akrabalarının Türkler hakkındaki ailevi hatıraları ve düşünceleri, bunların Ermenistan nüfusunun geneli üzerindeki etkisi, bu çalışmanın çıkış noktasını ve temelini oluşturuyor.

1 Buradaki "Türkçe konuşan" tabiri, bu grubu tanımlayan başka bir terim olmadığı için kullanılmakta. 20. yüzyılın başında bu gruba daha ziyade dinsel kimlikleri öne çıkanlar "Müslümanlar" deniliyordu. Rus kaynaklarında, Güney Kafkasya'da Türkçe konuşan Müslümanlara "Kafkas Tatarları" denir, Ermeniler ise onları "Türkler" olarak tanımlar.

“Kimi affetmek, neyi affetmek?”: “Sözlü Hikâyeler”in kaynakları

Bu çalışmada, 2009 yılının Ekim ayında Ermenistan’da yapılan ve kaydedilen kişisel hayat hikâyeleri kullanıldı. Bunlar dışında, yayımlanmış ya da arşivlerde bulunan, Soykırım’la ilgili herhangi bir araştırma veya analize yer verilmedi. Kayıtlar genelde Soykırım’dan kurtulanların ikinci ve üçüncü dereceden akrabalarıyla, aile ya da iş ortamlarında yapılmıştır. Aile üyelerinden biriyle konuşurken genelde diğer aile üyeleri de sohbete dahil olmuşlardır. Kaydedilen hikâyelerden sadece 35’i bu çalışmada kullanıldı; ancak kuşkusuz, genel yoruma ulaşılmasında, tüm kayıtların etkisi oldu. Katılımcıların isim listesi, fotoğrafları ve kendileri hakkındaki özet bilgiler çalışmanın sonunda ek olarak verildi. Katılımcılar, aile fertlerinden üçüncü ve dördüncü derece büyüklerin hikâyelerini, bildikleri ve hatırladıkları tüm ayrıntılarıyla anlattılar. Katılımcılara, anlattıklarının Türk-Ermeni ilişkilerini inceleyen bir çalışmada kullanılacağı açıklandı ve kendi ailevi hikâyeleri dışında, bildikleri başka hikâyeler varsa, onları da anlatmalarını rica edildi. Tüm katılımcılar anlattıklarının ve öne sürdükleri fikir ve yorumların yayımlanacağı konusunda uyarıldılar. Türkiye ile şu anda bağları bulunan iki kadın katılımcı dışında tüm katılımcılar, isimlerinin, fotoğraflarının ve hikâyelerinin yayımlanması için izin verdiler. İsminin yayımlanmasını istemeyen iki kadından biri evli ve İstanbul’da yaşamakta, diğeri ise iş için İstanbul’a gidip gelmekte. Bu kadınların isimleri, isim listesinde ve metinlerde değiştirildi. Tüm anlatılanlar kaydedildi. Katılımcıların 18’i ile görüşülürken 500’e yakın fotoğraf çekildi. Elimizde yaklaşık 1000 sayfa metin var ve bu hikâyeler konuşmacıların farklı dönemlere ait hatıralarını içermektedir.

Tüm kayıtlar, fotoğraflar ve metinler, çalışmanın koordinatörü H. Kharatyan’ın kişisel arşivinde, daha sonra Ermenistan Devlet Bilimler Akademisi arşivine teslim edilmek üzere saklanmaktadır.

Çalışmanın amacı, Ermenistan’da, Türkiye ve Türkler hakkındaki görüşleri ve tutumları ortaya çıkarabilmek için gereken bilgilerin toplanmasıdır. Aslında tüm metin, anlatıcıların hikâyelerinden yola çıkarak hazırlandı. Yani bu metnin yazarları, bir anlamda, görüştüğümüz 35 kişidir. Bundan dolayı, katılımcıların isimleri, fotoğrafları ve kısa yaşam öyküleri çalışma sonucunda ek olarak verildi. Metnin sonunda üç hayat hikâyesinden alıntılar yer alıyor. Bunlardan biri, katılımcının Türkiye’deki ailesinin anlattıkları hikâyelerden oluşmaktadır (“Yaz, Almast can, yaz”). İkincisi, Soykırım’dan sonra yurdundan ayrılmak zorunda kalmış bir ailenin yaşadıklarını; SSCB dönemindeki sorunları ve ailenin insani, maddi ve manevi gücünün yok olmasını anlatıyor. Bu hikâyedeki ailenin öyküsü 1970’li yıllara kadar sürüyor. (“Babam evde bize anlatırdı”). Üçüncü hikâye ise Büyük Felaket’ten kurtulanların devamı olan nesillerin bugünkü hayatlarının şekillenmesinde rol oynayan bir sorun, “geçmiş”i ve “vatan”ı aramanın zorluğu üzerinedir (“Evimiz yıkılmıştı...”).

Metindeki yer isimleri, anlatıcılarımızın anılarındaki şekliyle kullanılmıştır. Anlatıcıların anılarının çoğu 20. yüzyılın başındaki olaylara dayandığı için kullandıkları yer isimlerinin bir kısmı Türkiye ve Ermenistan'daki güncel yer isimlerinden farklıdır. İki ülkede de yer ve coğrafi isim değişiklikleri yapılmıştır. Ermeniler tarafından kullanılan yer isimleri konusunda bir hatırlatma yapmak gereklidir: 13 Mayıs 1913'te kabul edilen "İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi", yer isimlerinin sistematik bir şekilde Türkleştirilmesinin kanıtıdır. 5 Ocak 1916'da, Jön Türkler hükümetinin Savunma Bakanı Enver Paşa'nın emirnamesiyle "Osmanlı topraklarında bulunan Ermeni, Rum, Bulgar ve gayrimüslim halklara mensup vilayet, il, ilçe, köy, dağ, nehir... ve tüm isimlerin Türkçeleştirilmesi"¹ hızlandırılmıştır. Bu bölgelerden kaçan ve kurtulan Ermeniler, doğal olarak, eski Ermeni yerleşim yerlerinin yeni, Türkleştirilmiş isimlerini bilmediklerinden, sonraki nesiller de anılarda kalan geleneksel isimleri öğrenmiş ve o isimleri kullanmaktadır. Yerleşim yerlerinin konumlarıyla ilgili bilgiler ise mümkün olduğu kadar dipnotlarda verilmiştir.

Bu giriş bölümünde; metinde alıntılanan ve bazen vahşet anlatıları içeren aile hikâyelerindeki anı fragmanlarının Türklere (ya da aile anılarında sıkça rastladığımız Kürtlere) karşı bir tavır oluşturmaya kasdetmediğinin altını çizmek gerekiyor. Bu alıntılar, Türklere ve Kürtlere olan dolaylı etkileşim tecrübesinden çıkan en önemli "fragman"ların, insanların ve ailelerin hayat yollarını değiştiren spesifik olaylar olduğunu "söylüyor". Bu olaylar aynı zamanda şu anda Ermenistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Ermenilerin, Türklere temas içinde olduğu son döneme işaret ediyor. Ne yazık ki bu olaylar nesilden nesile aktarılan temel hafızaya dönüştü ve bu insanların Türk algısı, bu hikâyeler üzerine kuruldu. Kitapta bu hikâyelere yer vermemizin tek amacı, bugünkü algının ne üzerine kurulu olduğunu göstermektir.

1 Yüksel A., Doğu Karadeniz Araştırmaları, İstanbul, 2005, s. 21-22.

“Kişisel Hikâyeler”

Hayatta kaldıktan sonra tarihi Ermenistan'ın Rusya bölümünde, yani Doğu Ermenistan'da yaşayanlar için, başlarından geçen korkunç hikâyeleri anlatmanın Sovyet dönemindeki bedeli ağır olabilirdi. Türkiye ve SSCB arasındaki dostluk döneminde Ermenistan'da resmi olarak Türkler hakkında konuşulmadı. Stalin ve Stalin sonrası dönemde ise Türkler hakkındaki sınırlı anı ya da hikâyeler, resmi ideoloji gereği “Daşnak kışkırtması”¹ ve milliyetçilik olarak algılanıp, devlet tarafından gözlem ve soruşturma altına alınıyordu. Yaptığımız mülakatlar sonunda, bu konu hakkında oldukça çok kanıt toplandı. Vazgen Çugasyan'ın çocukluk anılarına göre, bazen, özellikle kış akşamlarında erkekler onların evinde toplanıyor ve sohbet sırasında vatan özlemiyle ilgili şarkılar söylemeye başlıyorlardı. Böyle akşamlarda, annesi, Vazgen'i ya da ağabeyini çatıya gönderiyor, ismi “muhibir”e çıkmış kişiler geçtiğinde, hemen kendilerine haber vermesini öğütüyordu. Çünkü bu tip şarkıları söyleyenler kolayca “Anti-Stalinist” olmakla suçlanabiliyor, hatta bazen ülkeden sürülüyor ya da ölüm cezasına çarptırılıyorlardı. Bunlar 1930'lu yıllardı. Ailesi 1940'larda Ermenistan'a yerleşebilen Albert Mamikonyan, 1950'li yılları, çocukluğunu anlatırken, katledilen yakınları hakkında ancak aile içinde konuşulabildiğini söylüyor: “O zaman, Stalin döneminde, çok korkuyorduk... Bu yüzden başkasının yanında konuşamıyorlardı, anlatamıyorlardı...” Herkesi, özellikle korunmasız haldekileri “milliyetçi” olmakla suçlamak ve Daşnak Partisi ile bağlantıları olduğu yönünde fikirler ortaya atıp “vatan düşmanı” ilan etmek çok kolaydı. Daha sonra *Yeğern* olarak anılan Ermeni trajedisinin Sovyet Ermenistanı'nda ailelerin ve kişisel

Zulo Hovsepyan 1982 yılında vefat etti. 1926'da yetimhaneden kaybolan ve 1987'de bulunan kızını tekrar görece kadar uzun yaşamadı.

1 Komünist felsefesi, Daşnak Partisi'ni antikomünist ve milliyetçi bir parti olarak tanıtıyordu. Daşnak sempatanlığı rejim karşıtı bir eylem olarak görülüyor ve cezalandırılıyordu.

anıların içine hapsolüp hiçbir zaman genel ve ulusal bir acı olarak kabul edilmemesinin en önemli nedenlerinden biri de budur.

Siyasi ve toplumsal tartışmaların ve kamusal düzeydeki yasın yokluğunda, konu gizli, anılar ise kişisel ve ailevi, yani bir açıdan “öznel” kaldılar ve derinlere saklandılar. Aile üyeleri için bu hikâyeler kendi ailelerinin trajedisini ve tarihini oluşturuyordu; yeni doğan çocuklar içinse, yeni bir trajedi halini alıyordu. 1930’lu yıllarda, yetimhanelerdeki çocuklar da büyümüş, eğitim almaya başlamışlardı ve geçmişte olup biteni anlamaya ve bunu yaymaya çalışıyorlardı. Ama bu resmi ideolojiye ters düşüyor, bu türden arayışlar içindeki insanların rejim karşıtı olarak yaftalanmasına neden oluyordu. Stalin döneminde anıların dillendirilmesi, siyasi aşağılanma ya da en azından güvenilmez ilan edilme sonucunu doğuruyordu; bu nedenle de insanlar çaresizce ne yapacaklarını düşünüyor ve acıları hakkında yüksek sesle konuşabilecekleri yollar arıyorlardı. Bunun sonucunda da, birbirleriyle konuşuyorlardı, güvenebildikleri yakınlarına anlatıyorlardı, anılarını yazıyorlardı. 1940’lı yıllar, 1930’lara göre daha rahattı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’nin, SSCB’de, Almanya’nın potansiyel müttefiki olarak görülmesi nedeniyle Ermenistan’da Türkiye ve Türkler hakkında konuşma yasağı bir anlamda hafiflemişti.

Aile içinde, trajediye dönmüş bu acılar, kayıplardan birinin bulunmasıyla tazeleniyordu. Birbirlerini onlarca yıl sonra bile bulanlar oluyordu. Daştademi Muşeg Gevorkyan’ın, Van Arceş’ten (Erciş)¹ kaçan büyük ninesi, 1982 yılında, 90’lı yaşlarda, 15 yaşındayken kaybolan kızını bulamadan ölmüş, ama Muşeg 1987 yılında, ninesinin 88 yaşında olan kardeşini, Sukhumi şehrine yakın köylerden birinde, Hemşinli bir ailenin ninesi olarak bulmuş. Bölgedeki Ermeni gençlerden biri, çocuklarını Amerika’ya göndermek için gemiye bindirdiği Batum limanında onu görmüş ve kaçırıp evlenmiş. Ninenin bulunması üzerine tüm Daştademliler, birçok Vanlı, Sasunlu [Sasonlu] ve yerel halktan bazıları toplanmış. Ve tabii ki, bu toplantıda ailenin sağ kalan tek ferdi olan ninenin acı veren hikâyesini, kayıpları, ölüleri hatırlamışlar.

Nine, Muşeg’in evinde bir hafta kalmış, bir hafta boyunca ev, Van ve Muş kökenli Ermeni ailelerin torunlarıyla dolup taşmış. Bu tip hikâyeler insanların kafasında Türk ve Türkiye resminin oluşmasında herhangi bir propagandadan ve ideolojiden çok daha etkili olmuştur. Ermenistan halkının Türk ve Türkiye algısının şekillenmesinde bu “sözlü hikâyelerin” yeri ve rolü, herhangi bir akademik çalışmadan çok daha etkili olmuştur.

1 Arceş, Van Gölü’nün Kuzey kıyısında, göle dökülen Erciş çayının deltasında bulunur. Arceş farklı zamanlarda köy, kasaba, şehir, sur içi ve liman olarak anılır. Van Gölü’nün seviyesinin yükselmesi sonucu eski Arceş kademe kademe sular altında kalır ve biraz kuzeyinde, yüksekte bulunan bölgeye ileriki zamanlarda, XIX. yüzyılın başlarında çoğunluğu, Ermenilerden oluşan 1500 hanesi olan Ağants (Yeni Arceş, Türkçede Erciş) adlı şehir kurulur. XX. yüzyılın başlarında ise toplamda 260 hane Ermeni ve Kürt kalır.

Anıların Anıları

Sözlü anlatımlar bazen, özellikle anlatılanlar ikinci-üçüncü nesil aile üyesi ise, aile hikâyelerinden daha farklı olabiliyor. Bu kitap “sözlü anlatılar” üzerine odaklansa da aslında anlatılanlar “ailevi anılar”. Kişi olayı kendisi anlatmaya başladığında veya anlattığı hikâyede bir rolü olduğunda, aile hikâyesi sözlü hikâyeye haline geliyor. Ailevi geçmişin anıları en azından “sosyalleştirilmiş tarih” olabiliyor; bu tarih çoğu zaman anıları miras bırakanların ve bugün anlatanların geçmişinin ve hayat tecrübesinin damgasını taşıyabiliyor. Ermenistan’da Türk-Ermeni ilişkileri hakkında sözlü anıları toplarken, Türklerin ve Ermenilerin ilişkileri dönem dönem kesintiye uğradığı ve ilişkiler sürekli olmadığı için, bu anıların klasik anlamda sözlü tarih oluşturamayacaklarını gördük. Ermenistan toplumunun %90’ından fazlası, son 80-90 yıldır hiç Türk görmemiş ve dolayısıyla onlara dair kişisel bir paylaşımı-anısı yok. Konuları toplamaya başladığımızda, aslında “anıların anılarını” topladığımızı fark ettik ve Türk-Türkiye algısının aslında ne kadar kişisel olduğuna dair veriler toplamaya çalıştık. Gerçekte, metinlerde de göreceğiniz gibi, anlatıcıların gerçek olaylara dair kişisel hikâyeleri ve gözlemleri hemen hemen hiç yok; onlar “anlatıcının anlatıklarını hatırlıyorlar” ve şüphesiz tüm bunları büyük bir acı ve duygusal buhran içinde anlatıyorlar. Bu ruh hali kolektif hafızanın zorladığı ya da oluşturduğu bir acı değil, tamamen kişisel bir acı. “Annemin, kaybolan kız kardeşini her anlattığında ne kadar ağladığını ve üzüldüğünü hatırlıyorum” ya da “Ninem tüm hayatı boyunca gülmedi, hiçbir şey onu mutlu edemedi. Çok zor öldü ve ‘Ben bunu hak ettim, günahımın acısını çekiyorum’ dedi. Küçük kızını yolda bırakmıştı. Yolun yanısına gelmişler, bilmiyorum, çok acı bir hikâye, ekmek bulup yedirememişler, kızı çok küçükmüş kucağında, toplam dört çocuğu varmış. Küçük kız durmadan ağlamış yolda, Türk asker gelip devamlı vuruyormuş, ‘Çabuk ol, gecikiyorsunuz!’ diyerek. Dedem ‘Gel bu çocuğu bırakalım, bari diğer üç oğlamı kurtarınız’ demiş. (Susuyor, duygulanıyor, kendini toparlamaya çalışıyor) Ninem çok acı çekerek öldü, gözlerini açıyordu ve ‘Bıraktığım çocuğum için böyle çile çekiyorum’ diyordu. Öldüğü ana kadar kendisini affetmedi o çocuğu bıraktığı için. (Anlatanın sesi titriyor, gözleri doluyor –Anahit Hovhannisyan’ın anlattıklarından). “Annem, annesini gözleri önünde öldürdüklerinde 14 yaşındaymış. Sabah uyandığında kurtların nasıl cesede saldırıp karnını yarıp annesinin bağırsaklarını yediklerini görmüş. Annem 88 yaşında öldü, inanmazsınız belki, her gün anlatıp ağlıyordu, üzgün gitti bu dünyadan.” (Almast Harutyunyan’ın anlattıklarından). “Babam hep nefretle bahsedirdi Türklerden” (Vard Abacıyan’ın anlattıklarından). “Babam hep kendi evlerini, kendi vatanlarını anlatırdı, tüm ümidi orasıydı, rüyalarında bile orayı görüyordu.” “Baharda ortalık yeşillendiğinde, annem bizi yeşilliklere götürürdü, otururduk oralarda, dertlenirdi anam, şarkılar söylerdi, ağlaşırdık. Hatırlıyorum, anam vatana hasret gitti, kardeşi dedi ki bir gün ‘Bacım, gel gidelim, sana bizim oralardan şifalı otlar toplayalım, iyileşirsin.’ ‘Yok dedi ağabey, siz gidin, ben ölünce varacağım oralara zaten.’ Böyle diyerek de öldü” (Griş Badalyan’ın kardeşi Nranhat’ın anlattıklarından.)

Bu hikâyeleri anlatanlardan hiçbiri Türk görmemiş ama bu anılar onların kişisel yaşam öykülerini oluşturuyor. Bu anılar sosyal-kolektif hafızanın bir “ürünü” değil, olması da imkânsız, çünkü daha önce dediğimiz gibi, Sovyet Ermenistanı’nda bu konunun üzeri kapatılmıştı ve toplumda genel bir Türk ve Türkiye algısı inşa edilebilmesi mümkün değildi. Bu açıdan, bu anlatılanlar gerçekten son derece öznel. Bu insanların hikâyeleri ve hikâyeler sonucunda oluşturdukları tavır, Türkiye’nin farklı bölgelerinden gelmiş olsalar bile son derece büyük benzerlikler taşıyor ve bu açıdan çok önemli bir kanıt niteliğindedir. Bunun altını önemle çizmek ve bu dönemde toplumsal-sosyal genel hafızanın ve onun etkisinin eksikliğini bir kez daha hatırlatmak istiyorum.¹

Ermenistan’da Soykırım’ın tanınması konusuna tekrar gelecek olursak, 1960’lı yıllarda acılar ailevi ortamlardan biraz da olsa çıkmaya başladı. 1980’li yıllarda gençler bu ailevi acıların taşıyıcısı, dahası, cesaretle söyleyebilirim ki “kölesi” olmaktan kurtuldular. 1965 yılındaki eylemlerinden, Erivan’daki Soykırım Anıtı’nın² inşa edilmesinden, 24 Nisan Soykırım kurbanlarını anma günü sebebiyle yapılan yürüyüşlerden sonra, otoritelerin aktif ve pasif tepkilerine maruz kalmalarına rağmen, insanlar konuyla ilgili, kişisel ve toplu olarak anıtlar inşa etmeye, makaleler yazmaya, kitaplar yayımlamaya başladılar. Bu hareketlenmeye kuşkusuz Paruyr Sevak’ın ‘Anreli Zangakatun’ (Susmayan çan kulesi) şiirinin yayımlanması, Hovhannes Şiraz’ın toplantılardaki ya da sokaklardaki konuşmaları ve bazı şiirleri büyük katkıda bulundu. Paruyr Sevak’ın ve Hovhannes Şiraz’ın şiirleri elden ele dolaşıyor, üniversiteliler tarafından evlerde, arkadaş gruplarında okunuyordu. Soykırım’dan kurtulan çocuklar artık yetişkin bireyler olmuşlardı ve ikinci nesille birlikte, kendilerini üzen bu acıları yüksek sesle anlatmak istiyorlardı. 1967’de Ucan köyü halkı Andranik’in³ heykelini yapma kararı aldı ve devletin farklı kademeleriyle sorunlar yaşadı. Heykelin yapılması için gerekli parayı halk kendi arasında topladı ve 11 Nisan 1967 günü heykelin açılışı yapıldı. Heykel yapıldığı yıl 13 yaşında olan Ucanlı Saribek Tovmasyan şöyle anlatıyor o günleri: “Bir gece

1 Sovyetler Birliği’nin ilk yıllarında, burada kast ettiğim şey, bir parça da olsa şiirlere (Hovhannes Tumanyan, Yeğişe Çarents) ve bilime (1928-1929’da Bagrat Boryan belgeleri bir kitapta toplamıştır: *Ermenistan, Uluslararası Diplomasi ve SSCB*) yansıyor. 1946-1951 tarihlerinde, Stalin’in Türkiye’den toprak talebi dahilinde, Ermenilerin terk ettikleri topraklardan az da olsa bahsediliyordu ama geçmiş tam olarak anlatılmıyordu ya da Ermenilere, yani o topraklardan çıkmış olan halka tartışabilecek bir platform sağlanmamıştı. Konu siyasi seçkinlerin elindeydi ve insanların acılarını esas alan bir şekilde değil, çok daha farklı bir boyutta tartışılıyordu.

2 Erivan’da, Soykırım kurbanlarına adanmış anıt 28 Kasım 1967’de açıldı.

3 Andranik Torosi Ozanyan, 1865 yılında Şebinkarahisar’da doğdu. 1927’de ABD Sacramento’da öldü. Ermeni generali ve özgürlük savaşçısı. Ermeni Devrimci Federasyonu-Daşnaksutyun üyesiydi (1907’de partiden ayrıldı, 1914’te geri döndü, 1917’de bir bildiri yayımlayarak yeniden ayrıldı). “Öz savunma” çatışmalarında gösterdiği cesaretle dikkat çekti. 1904 yılında Doğu Ermenistan’dan ayrıldı, 1907’de Bulgaristan’a göç etti. 1912-1913 yıllarında Balkan Savaşı’na katıldı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Van, Bitlis, Muş’un işgali sırasında göze çarparak Çarlık Rusyası ordusuna Ermeni gönüllü ilk müfreze komutanı olarak tayin edildi. 1916-17’de Muş yöresinde Ermeni muhacirlere yardım etmek için büyük çabalar harcadı. Kafkas cephesinde mücadele etti. 1919 yılında, İtilaf Devletleri’nin siyasetiyle hayal kırıklığına uğradı ve Ermenistan Cumhuriyeti ile arası bozulunca alayını terk etti ve yurt dışına çıktı. 1922’den itibaren ABD’de yaşamaya başladı. Rusya, Bulgaristan, Yunanistan ve Fransa tarafından en yüksek askeri madalyalarla onurlandırıldı. Naaşı yakıldı ve kalıntılar Père Lachaise mezarlığına defnedildi. Adına çok sayıda anıtlar yapıldı, ismi caddelere verildi, birçok şarkı ona adandı. Bu çalışmada yer alan insanlardan bazılarının dedeleri, Andranik’le kişisel olarak tanışıyorlardı ve onunla aynı cephelerde savaşmışlardı. Ermenistan’ın Ucan köyünde bugünkü nüfusun ataları (Sasun’dan (Mogdan, Hazo), Erciş’ten, Van’dan ve diğer bölgelerden) iki-üç yıl aileleriyle birlikte (kadınlar, yaşlılar, çocuklar) Andranik’in askeri birliğiyle 1919’a kadar dolaşmışlar ve Ucan’a yerleşmişlerdir (tarihi Vjjan, Ucan).

içinde, köylüler, gizlice, heykelin konulacağı kaideyi ördüler. Ne zaman getirdiler, nasıl getirdiler, hangi arabayla getirdiler, hâlâ çok iyi hatırlıyorum. Gece yarısından sonra saat 01.30–02.00 gibi heykeli getirdiler ve yerleştirdiler. Biz hepimiz, büyük küçük demeden yardım ettik. Geceleyin, gizlice oldu tüm bunlar, nöbetçiler vardı etrafta, kimse gelip engellemesin diye... Köyümüzdeki 3–4 yaşındaki çocuklar bile biliyorlardı, yasaktı, izin vermiyorlardı. Hepimizin beyinlerine kazınmıştı, bu yapılan Sovyet karşıtı bir işti. Daha sonra gelip yıkmak istediler, izin vermedi köylüler. Birkaç kere polisler geldiler, köylüler kazma küreklerle önlerini kestiler. Yaklaşık on sene her gece heykelin yanında biri bekçilik etti köyden, sonra rahatladı ortam, alıştılar herhalde.”

O dönemde insanlar kendi kahramanları hakkında korkarak konuşuyorlardı. Aparan'ın Çıknağ köyünden olan anlatıcımızın annesi, 1915'te kendi ailesinden sağ olarak kurtulan tek kişiymiş. Rus askerleri kendisini cesetler arasında bulduklarında henüz 10 yaşındaymış. Uzun süreler özenle sakladığı Andranik'in resmini eşine ancak 60 yaşına geldiğinde gösterebilmiş. “Babam diyordu ki, 65 senesinde, eylem başladığında, Erivan'da, Ermenistan'da değil mi? 24 Nisan 1965'te annem babamı yanına çağırıyor, ‘Gel, sana ne söyleyeceğim’ diyor. ‘Ama gizli, kimseye’ diyor ve babam o vakit duyuyor Andranik diye bir kahramanımız olduğunu. ‘Bizim azizlerimiz var’ demiş ve Andranik'in fotoğrafını göstermiş. Hani olur ya rengi atmış, silik fotoğraflar, onlardan. Nereden de bulmuş bilmiyorum. O zamanlar Andranik'in ismini ağza almak çok tehlikeli bir şey, ama yapmış işte. ‘Bu bizim Azizimiz, Andranik’ demiş.” (Hovhannes Mıkırtıçyan'ın anlattıklarından.)

Andranik'in Ucan köyündeki heykeli.

Gevorg Çavuş'un ev müzesi-Aşnak köyü.

Andranik'in heykelinden sonra, Aşnak köyünde, Ermeni savunma hareketlerinin cephe öncülerinden birinin, Gevorg Çavuş'un akrabaları, çocuklarının torunları, onun evini müze yapma çalışmalarına başladılar¹. Bu hikâye de Andranik'in heykelinin yapım hikâyesine çok benziyor, zira müze dört kardeşten birinin ahırının yerine yapılmış. "Kayınpederimin ahır vardı, oradaki hayvanları kestik, yıktık ahırını. Dört

1 Gevorg Aroyi Çazaryan. 1870'te, Sasun'un Mktenk köyünde doğdu. Ermeni özgürlük savaşçısı. Muş Surp Garabet manastırındaki okulda eğitim gördü. İlk olarak Arabo'nun grubunda savaştı. Sasun'daki 1891-1894 öz-savunma hareketlerine katıldı. Birçok kez tutuklandı (Bitlis ve Muş'taki hapishanelerde kaldı). Hapishaneden kaçarak, 1904 yılındaki Sasun direnişine katıldı. Ermeni-Kürt işbirliği için büyük çaba sarf etti. Katıldığı eylemlerde başarılar kazandı. 1907'de Soluğ'da büyük bir çatışma sırasında hayatını kaybetti.

24 Nisan yürüyüşleri.

kardeş anlaştılar, sonra köylülerin de yardımıyla inşa ettik. Bazısı çimento getirdi, bazısı amelelik yaptı, başkaları işçiler için yemek yaptı, ama temel işi yapan bizdik. Şimdi de biz koruyoruz bu müzeyi, biz bakıyoruz. Hiçbir devlet yardımı olmadı, tersine zorluk çıkardılar, izin vermediler. 1960 yılında başladım burayı inşa etmeye, 15 sene sürdü, çok mücadele ettim bu seneler içerisinde... Dört kardeş ve bütün bir köy uğraştık... Bu binayı yapanın mezarı içerde, Üniversite'nin Fen-Matematik fakültesi bölüm başkanı, Melkonyan Gevorg... O zaman kimse riske girip fedainin ismini çocuğuna vermezdi. Bu adam herkesle tartıştı ve müzeyi yaptı, ardından da öldü... Cenaze günü tüm köy birlik olmuş, tırmıklarla keserlerle karşı gelmişler ki buraya gömülebilsin. (Müzenin içerisine – H. Kh.) Ben hâlâ anlamıyorum onları. (Hükümeti ... H. Kh.)” (Müzeyi inşa eden ailenin gelini Dzovinar'ın anlattıklarından).

24 Nisan'ın Soykırım kurbanlarını anma günü olarak kabul edilmesinden ve Erivan'da Soykırım Anıtı'nın yapılmasından sonra bu tip çalışmalar çoğaldı. 24 Nisan'larda genelde yüz binlerce insan Soykırım

Felaket kurbanlarına adanmış anıt-Aşnak köyü.

Anıtı'na uzanan ağaçlık yolda matem müziği eşliğinde yürüyor, “sönmeyen ateşe” yaklaşıp çiçekler bırakıyorlar, sessizce anıtı selamladıktan sonra, yerlerini arkadan gelenlere bırakıyorlar. Kalabalığın ziyareti gece yarısına, hatta ertesi güne kadar sürüyor.

Erivan'da 24 Nisan'larda anma töreni yapılıyor, Ermenistan'da farklı şehirlerde de benzer anmalar yapılıyor, ancak bu şehirlerde Soykırım kurbanlarına adanmış anıtlar yok. Soykırım'dan kaçanların köylerinde mutlaka her aile kurbanlar vermiş, kendilerine özgü yas tutma, anma, “Türkleri anlatma” şekilleri var. Özellikle sınıra yakın köylerde (o dönemde, hemen geri dönüp yerleşebilmek için özellikle bu yöreler seçilmiş), bölge halkı anma günlerinde yükseklere çıkarak araba lastiği gibi uzun süre yanan şeyleri ateşe veriyormuş; çünkü bu ateş Türkiye'den gözükebiliyor. Ucan köyünde “24 Nisan'da sabah saatlerinde köylülerin yüzde doksanı Tsitsernakaberd'i¹ ziyaret ediyorlar, sonra gençler gelip yakılacak lastikleri, her ne varsa o tepelere taşıyorlar. Binlerce araba lastiği, binlerce... Bizim bir tepemiz var, 'Boz tepe'.../Odun tepe/ Oradan yakılan ateşi bir tek Türkiye'den değil birçok ülkeden görebilirler. Genç erkek-

1 Tsitsernakaberd [Kırlangıç yuvası] – Erivan'daki Soykırım Anıtı'nın adı.

ler yakılacakları yağmur çamur demeden taşırılar, biz de etrafında döneriz mutlaka bu ateşin. Kim, neyi varsa getirir, birisi yakıt verir, birisi arabasını, birisi yemek, su getirir, öyle düzenleriz bu günü. Ateşle 90, 91, 92 yazanz, Türkler görüp hatırlasınlar diye kaç sene geçtiğini...” (Ucan köyü muhtarı Arakel’in anlattıklarından).

Ucan köyündekiler, sonbaharda ateş yakmak dışında, kendi olanakları ile yaptıkları, kurbanlara adanmış anıtın çanını da çalıyorlar. Anıt iki farklı taştan oluşuyor. Bu farklılık Trabzon, Harput, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Van ve Sivas Ermenilerinin “parçalanmış alinyazılarını” sembolize ediyor.

Daha sonraki yıllarda Soykırım dönemiyle ilgili kişiler tanıtılmaya başlandı. (Bu insanlar genelde Ermenilerin kaçmasına-kurtulmasına ya da Soykırım konusunun gündeme gelmesine yardımcı olan kişilerdi. Örneğin Avusturyalı Franz Werfel¹ ve Norveçli Fridtjof Nansen² gibi öncüler ya da evlat edinme konusunda yardımları bulunmuş olanlar). Bu insanların heykelleri ve büstleri inşa edildi, onlarla ilgili kitaplar basıldı, makaleler yazıldı, bu kişilerin fotoğraflarının yer aldığı takvimler yapıldı, internetin yaygınlaşmasıyla bu bilgiler internette de yayımlandı. Gizli kalmış kişisel hikâyeler ortaya çıkarıldı ve yüksek sesle tartışılmaya başlandı ve tüm bunlar giderek “kişisel” olmaktan çıktı. Bu sırada, bir sürü kelime, isim ve terim “kabul görmüş-alışıl gelmiş” anlamlarını kaybettiler ve gündelik olmaya başladılar. Tüm bunlar sayesinde, bugünün gençleri daha kolektif ve sosyal bir görüşe sahipler. Fakat onların da Türklerle doğrudan diyalogları ya da onlarla ilgili kişisel gözlemleri yok. Bu gözlemler, Türkiye’ye gidip gelen ya da belirli bir süre orada yaşamış insanların anlattıklarıyla, üniversite öğrencilerinin katıldıkları uluslararası programlarda Türklerle tanışmasıyla ve internet sohbetleriyle yapılabilmekte. Her halükarda, Türkiye ve Türk algısı hâlâ geçmiş anılardan beslenmekte ve bu açıdan büyük önem taşıyan “sözlü hikâyelerin” analizi, pek çok sorunun cevap anahtarı durumunda.

1 Franz Werfel (1890-1945) Avusturyalı hümanist, 1932-1933 yıllarında “Musa Dağ’da 40 Gün” kitabının yazarı. Kitapta, düzenli Osmanlı ordusuna karşı Musa Dağ halkının kendini savunması anlatılır.

2 Fridtjof Nansen (1861-1930) Norveçli araştırmacı, bilim adamı, diplomat ve hümanist, Birleşmiş Milletler Göçmenler Komisyonu Başkanı. 1924’te vatanlarından çıkarılan Ermeniler hakkında raporu yazdı. Bu sayede, 320 bin Ermeni farklı ülkelerde uluslararası olarak tanınan “Nansen pasaportu” denilen belgeleri aldı. Bu pasaporta sahip insanlardan hâlâ hayatta olanlar da var. Nansen’in Uluslararası Göçmenler Bürosu, “Nansen pasaportu” fikrinden dolayı 1938 yılında Nobel ödülüne layık görüldü.

Geçmiş Anıların Kutsallaştırılması

Ermenistan nüfusunu % 97'sini oluşturan Ermenilerin ne kadarının terk edilen topraklarla bağı olduğunu ve kaçının ailelerinin Türklerle ilgili hikâyeleri olduğunu söylemek güç. Ancak, Jön Türkler tarafından gerçekleştirilen kırımlardan sonra, Ermenilerin büyük bir bölümü o zaman Rusya egemenliği altındaki Doğu Ermenistan'a göç ettiler (genelde Van, Kars, Sasun, Muş ve Bitlis'ten); daha sonraki yıllarda, 1920, 1940, 1960'lı yıllarda başka ülkelere (Suriye, Irak, Lübnan, Mısır, İran, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Fransa, Arjantin ve başka ülkelere) göç etmiş Ermeniler de Ermenistan'a yerleştiler; beraberlerinde hikâyeleri de vardı. Türkiye'nin batı ve güney bölgelerinden (Adana, Sivas, Maraş, Kayseri vs.) kaçan Ermeniler ve onların çocukları da Ermenistan'a geldiler. Onlar sadece Türkiye'de meydana gelen kırımların hatırasının doğrudan taşıyıcısı değildi, bu hatıra ve duyguların aktarıldığı ortamı da yarattılar.

Kırımlardan kurtulan Ermenilerin hikâyeleri ve anlattıkları, aynı zamanda bugünkü Ermenistan'da yaşayan Ermenilere de aktarıldı. Aktarım şekilleri çok farklıydı. Öncelikle, hayatta kalabilenler, ilk başlarda yerli halkın evinde misafir olarak kaldılar; bu durumda, ev sahipleri onların acılarına, yaslarına ve anılarına ortak olmaya başladı. İkinci olarak, kurtulanların çocuklarıyla Ermenistanlıların yaptıkları evlilikler, komşularla ve iş ortamında kurulan ilişkiler de bu hatıraların paylaşılmasında büyük rol oynuyordu. Ermenistan'da bugün 1915–1922 yılları arasındaki olaylarla ilgili anıları olmayan çok az insana rastlayabilirsiniz. “Gelinimin ailesinden bir tek dedesi sağ kalmış...” “Amcamın torununun kocasının babasının halası bir Türk beyinin hareminden kaçmış...” “Komşumuzun dedesi kucaklayıp getirmiş onu...” “İş arkadaşımın dedesi Amerikalıların yetimhanesinde büyümüş, hayatının sonuna kadar anne-babasının kendi gözü önünde nasıl katledildiklerini unutamıyordu...” Bu tür hikâyeleri herkesten duymak mümkündür.

Ermeniler dışında, bu tip anıları olan ve 1915–1920 arasında kırımlara maruz kalıp, hayatta kalmayı başaran ve Ermenistan'a yerleşen Yezidiler de vardır. Şu anda, Ermenistan nüfusunun büyük kısmının bu tip hikâyelere sahip olduğunu rahatça söyleyebiliriz.

Bunların yanında, Ermenistan'da bu tip anıları olan insanların daha yoğun yaşadığı bölgeler, köyler, semtler de var. Kırım'dan kurtulup Ermenistan'a kaçanlar buralara toplu halde yerleşmişler. Şu an Ermenistan sınırları içinde olan Talin, Kotayk, Armavir, Vardenis ve birçok bölge, Van, Bitlis, Sasun, Muş ve Alaşkert'e bağlı köy ve şehirlerde kırımdan kurtulanların Ermenistan'a yerleştikleri yerler. Erivan'ın Zeytun, Sebastia [Sivas], Arceş [Erciş], Butania [İzmit-Adapazarı yöresi], Malatya semtleri, 40'lı ve 60'lı yıllarda Türkiye'nin adı geçen şehirlerinden Ermenistan'a göç eden Ermenilerin yaşadıkları semtler. Bu tip semtlerde geçmiş sadece anılarda saklı değil, aksine bugün de hâlâ sürüyor; çünkü kayıp akrabalar, amcalar, dayılar, halalar,

teyzeler, eski hemşeriler, köylüler ve torunları hâlâ birbirlerini bulabiliyorlar. Böylece geçmiş, “efsaneleşmiş” bile olsa “bugüne dönüşebiliyor.” Geçmişin yüküyle ağırlaşmış hayatlar, Ermenice, İngilizce, Arapça, İspanyolca konuşan kişilerin zihinleri, geçmişin Türkçe ve Kürtçe hikâyeleriyle dolabiliyor (anne-babaları ya da nine ve dedeleri Türkçe veya Kürtçe konuştukları için, yeni nesle mensup olanlar, başka ülkelerde bile doğmuş olsalar bu dilleri konuşabiliyorlar, genellikle Ermenice bilmiyorlar. Bugün birbirleriyle görüştüklerinde Türkçe konuşup geçmişteki aile kurbanlarının anılarını anlatıyorlar). Bu görüşmelerde herkes birbirine kendi hikâyesini anlatıyor: “...yılında halanı gördüm, Avusturya’da, kurtulmuş...” “...Ninenin ablasını babam 1920’de Artvin’den çıkmadan görmüş, bir Türkün kansı olmuş...” “Amcan da kurtulmuş, 5 yaşındayken Der Zor’da bir Arabın çadırında kalmış. Onu gördüm, yaşlı bir Arap olmuş, gerçek bir Müslüman ama çocukluğunu hatırlıyor. Babanın adını bile hatırladı. Babanın da kurtulduğunu, şimdi Halep’te dükkânları olduğunu, çocukları olduğunu söyledim ama pek oralı olmadı...” Bu hikâyeleri bilenler, çoğu zaman akrabalarını bulmak için “yanıp tutuşuyorlar”. Konuşmacılarımızdan çoğu bize bu tip anılar anlattılar. Bugün akrabalarını bulabilenler kendi ailelerinin geçmişi hakkında daha çok bilgi sahibi olabiliyorlar çünkü bazen aileleri bu hikâyeleri anlatmayıp acılarını suskunluğa boğuyorlar. (Adapazarlı ve Mersinli anne-babanın kızı olan Ayda Topuzyan, Beyrut’ta doğmuş. 1970’te, ABD’de yaşayan babasının halasıyla buluşabilmiş, tüm hikâyeyi o zaman öğrenebilmiş).

Son 20 yıldır bu tip hikâyelerin tazelenmesi, beslenebilmesi için bir yol daha ortaya çıktı: Türkiye’ye gitmek ve kaybedilmiş yurdu görebilmek. İnsanlar gidip atalarının köylerini, bazen evlerini bile, dedelerinin anlattığı kutsal yerleri, mezarlıkları, kiliseleri, ağaçları, ormanları görüyorlar (anlatanlar genelde “Bizim evimiz, köyümüz, ormanımız” diye anlatıyorlar). Dönerken, yanlarında ninelerinin sevdiği çiçeği, meyveyi, atalarının yaptığı çeşmenin suyunu getiriyor, bunları kutsal birer emanet olarak görüyor-

Adapazarlı ve Mersinli anne-babanın kızı olan Ayda Topuzyan halasının hikâyesini anlatıyor.

Eleşkirt'e bağlı Khastur köyünden 2007 yılında getirilen çiçekler.

lar. Bazen geçmişlerini bilen insanlara rastlıyorlar köylerine gittiklerinde, onlarla sohbet ediyorlar ve bu ziyaretler onların geçmişe dair anılarını besleyen en güçlü kaynak oluyor. Döndüklerinde bu hikâyeleri tüm aile üyelerine anlatıyorlar, beraberce yurtlarından getirilen sudan içiyor, oradan getirilen toprağı burada ölen akrabalarının mezarlarına karıştırıyorlar. Bu şekilde, farkında olmadan geçmişin hikâyeleri “kutsallaştırılıyor”.

Eski Khasturlu Rafael Sahakyan bu çiçekleri 2007 senesinde ziyaret ettiği, Eleşkirt'e¹ bağlı Khastur² köyünden getirip, kendileri de oralı olan yakınlarına dağıtmış. Gyozal Hovhanissyan'ın ailesi de dağıtılan bu çiçeklerden almış, kendileriyle görüşmemiz sırasında bize de hatıra olarak bu çiçeklerden verdiler.

1 Eleşkirt – (Alaşkert, Toprakkale, Toprakğala, Toprakhgala, Topraggala, Topraggale, Toprağgala, Toprağgale, Toprakgala, Toprakgale, Valargerd, Valaşagerd, Vağaşagerd, Vağarşagerd). 1914 tarihine kadar Garin/Erzurum vilayeti, Beyazıt kasabası/kazası, Eleşkirt merkezlidir. Doğu Fırat'ın sağ tarafında bulunan kollarından biri olan Şarian nehrinin kollarından birinin vadi-sinde, Trabzon-Erzurum-Magu-Tebriz yolunun üzerinde bulunur. Denizden yüksekliği 1700 metreden fazladır.

2 Khastur: Khanzer, Hatstur.

Rafael Sahakyan, “Hayrenakanç”¹ adlı derginin kurucusu. Bu dergide dönem dönem yurduna yaptığı geziler hakkında makaleler yazıyor.

Eski anıların “kutsallaştırılmasına” ve daha sonra yayılmasına bir örnek de Akdeniz kıyısında bulunan Musa Dağ’ın eteklerinde yaşamış, kırımlar zamanında öz-savunma hareketi başlatmış ve 40 gün boyunca Türklerin düzenli ordusuna direnmiş köylülerin, Erivan’dan yaklaşık 15 km uzaklıkta bulunan anıt etrafında her yıl 20 Eylül’ü takip eden pazar günü düzenledikleri kutlamalar.

Akdeniz kıyısındaki Musa Dağ eteklerinde yaşayan akrabalarından koparılmış ve şu anda başka ülkelerde yaşayan bu insanlar o gün hep beraber Ermenistan’da buluşuyorlar. Cumartesiye pazara bağlayan o gece, ateşler üzerinde onlarca kazanda açık havada gelenekleri olan *harisa*’yı² hep birlikte pişiriyorlar. Anıtın etrafına toplanan Musa Dağlılar, onların Ermenistanlı akrabaları ve yakınları, tüm gece kazanların etrafında oturup eski anılarını ve kurtulan ya da hayatını kaybeden akrabalarını yâd ediyorlar. Bu *harisa* pişirme toplantısına, belirli bir ritimle çalınan davullar da eşlik ediyor, böylece ortam daha hüzünlü bir hal alıyor. Anlatıcımız Musa Dağlı değil, Ermenistanlı’ydı.

“Hayrenakanç Gazetesi”.

“Burada (Musa Dağ halkının kurtuluşunu sembolize eden anıtın etrafındaki halkı kast ederek) tüm sene bu günü bekliyoruz. O günlerde hep beraber *harisa* pişiriyoruz. Ama önemli olan uzak-takini eve getirebilmek; o kurban sayılır çünkü... Musa Dağlılar para topluyor kendi aralarında, bizden almıyorlar, o taraflardan para da gönderiyorlar galiba. İşte o parayla, yüz, belki daha fazla kazan kaynatıyorlar. Her sene daha da çoğalıyor, kaç hayvan kesiyorlar onu da bilmiyorum, kazanlar 100, 110, 120 tane oluyor, Musa Dağ'ın yılına göre... Başta 40 tane yapıyolardı, Musa Dağ'daki 40 gün için ama şimdi seneye göre yapıyorlar. Papaz, hayvanları keserken kutsamıyor, *harisalar* öğleden sonra 1-1.30 gibi hazır oluyor, papaz o zaman gelip kutsuyor ve dağıtmaya başlıyorlar. Şenlik cumartesi akşamı başlıyor ve pazar akşamına kadar sürüyor, *harisa* dağıtıldıktan sonra kültürel kısım başlıyor, sonra yanlarında başka yiyecekler de getiren misafirler oturuyorlar ağaçların altına, keyif yapıyorlar geceye kadar, sonra da dağılıyorlar...”

Musa Dağ'da yaşayan Ermeni halkının kurtuluşunun kutlamaları, 2009.

“Memleketin Toprağı Güçlüdür, Memleketin Meyvesi Tatlı, Memleketin Suyu Turnanın Gözü Gibi Aktır”

“Dedelerimiz, memlekette gelmişler, en büyük hayalleri bir gün vatanlarından gelen suyun mezarlarına dökülmesiydi. Dedem hep derdi ‘Orada gömülmesem bile, gidin, oradan bir avuç toprak getirin’.” (Vard Abacıyan’ın anlattıklarından). Sasun’un Mec köyünden Radik Şaroyan, birçok insan gibi, memleketinden toprak getirmiş: “Tüm Mecliler getirdiği toprağı kendi aralarında paylaştılar, akrabalarının mezarına döktüler, bu kadarı da bana pay kaldı.” (Hamlet Hovsepyan’ın anlattıklarından).

Ermenistan’da Batı Ermenilerine özel bir toplumsal ağ kuruldu, bu ağa kısaca “hemşerilik” ağı diyebiliriz. Hemşeriler toplumsal ağının bazı ayırt edici özellikleri var: kendi aralarında eski şiveyle konuşmak, birbirine yardım etmek; düğün, vaftiz, cenaze gibi zamanlarda birbirlerine destek olmak, yöresel dans-

Aşnaklı Hamlet Hovsepyan “memleketinden” getirdiği toprağı gösterirken.

Alaşkert'in [Eleşkirt] Khastur köyünden kurtulanların torunları ve akrabaları Ermenistan'ın ve Rusya'nın farklı bölgelerinden gelip, kendi özel günlerinde bir araya geliyorlar.

ları ve yemekleri bilmek gibi... Bazı grupların özel buluşma günleri de var; özellikle de, eğer grup üyeleri artık farklı semt ya da şehirlerde yaşıyorlarsa...

“Hemşerilerin” mikro dünyalarında, kendi yörelerinde yaşamış entelektüellerinin, düşünürlerinin, mücadele zamanında büyük kahramanlıklar yapanların ve kurban olanların hatırlanması ve hatıraların gelecek nesle aktarılması çok önemli yer tutuyor.

Konuştuğumuz insanlar, dedelerinin “vatan”ın eşsiz doğasını, çeşmelerini, çiçeklerini, sularını, ormanlarını anlattıklarını hatırlıyorlar. “Annem diyordu ki, her şey çok lezzetliymiş. ‘Yan köyde elmalar olgunlaşınca kokusu bizim köye gelirdi, Tapavan’ın elmaları olmuş derdik’ diyordu...” (Arpik Şahinyan’ın anlattıklarından) “Bingöl’den bir kadın vardı bizim yanımızda, nineydi, meyveleri alıp masaya koyduğumuzda, ‘eehh’ derdi, ‘Bingöl’ün suyu, Bingöl’ün meyvesi nerde? Bunlar yenecek şey mi ki, yersiniz. Biz karpuz aldığımızda, çocuklar üzerine oturlardı, ayakları yere değmezdi, on yaşındaki çocuğun, yaaa, senenin 12 ayı bahardı Bingöl’de” (Vard Abacıyan’ın anlattıklarından).

Alaşkertli Hraçya Hovhannisyan, Khastur köyüne gitmeyi düşünüyordu: “Dem hep derdi ki, bizim köyümüze *manana*¹ düşerdi gökten, çok zengindi bizim oraların doğası, manana yağardı gökten. Buğdayımız bütün köyü geçirdi. Çok zengindi köyümüz, çok... Daha Soykırım’dan önce bizim oranın buğdayıyla bütün Sasun’un ekmeğini biz verirdik. Derdi ki, ‘Yavrumsun, taş arasan bulamazdın, hep toprakta, temiz toprakta.’ ‘Khastur’un çeşmesi’ derdi, ‘suyu sanki turnanın gözü gibiydi, öyle temiz, öyle temiz... Sanki turnanın gözü...”

Ana-babaların çoğu, çocuklarına “memlekete” gitmeyi miras bırakıyorlardı. Griş Badalyan’ın annesi, kurtulduktan sonra da çok zorlu bir hayat geçirmiş. Her fırsatta çocuklarına başlarından geçen bütün acıları tüm dünyaya anlatmalarını ve bir gün mutlaka babasının evini bulmalarını öğütlemiş. “Eğer ben ölürsem, zamanı gelir siz her şeyi anlatırsınız; size izin verirler, babamın evine gidersiniz, ocağımızı bulursunuz. Köye gidersiniz, ince ince yollar var orada, yolun sonundaki bizim ev... Sonuncu ev, köyün dışındaki...”

“Memleketin” eşsiz güzellikleri hakkındaki hikâyeler ve anlatılanlar çoğu insanda bir korku uyandırıyor. Ya gidip göreceklere yer anlatılan kadar güzel değilse? Bu korku, hayal kırıklığına uğramak korkusu... 2000 yılında Vasak Toroyan dedelerinin memleketine, Bitlis’in Arpi köyüne gitmeyi başarıyor. Köye yaklaşırken kafası karışıyor: “Çok gerilmiştim, çok... Köye yaklaşırken, babamın anlattığı cennet ağaçlarını göremiyordum. İyice yaklaşınca, arabayı durdurmalarını rica ettim. İki şey vardı, hangisi daha önemli, anılar mı, yoksa gidip köyü görmek mi? Ya cennet ağaçları yoksa orada? Hangisi? Yoksa geri dönmek mi? Sonunda gidip görmeye karar verdim.” (Vasak Toroyan’ın anlattıklarından).

“Hemşeriler” diyeceğimiz sosyal ağı oluşturan kişiler, kuşkusuz Türkler ve Türkiye’de yaşayan Kürtler hakkında görüşlerini, yaşadıkları tecrübeler ve anıları sonucunda oluşturmuşlar. Burada aynı zamanda kolektif-toplumsal hafızanın etkisinden de bahsetmek mümkün. Bu çalışmada “memleket” e ilişkin toplumsal ağ dediğimiz olguyu Aşnak ve Ucan köylerinin sakinlerinin anıları temsil ediyor. Bu ağa, Alaşkert’in Khastur köyünden Hovhanisyan ailesini, Talvorik, Daştadem köylerinde konuştuğumuz insanları, memleketini ziyaret etmiş Vasak Toroyan’ı, Sasunlu Aregnaz Poğosyan’ı, Almas Harutyunyan’ı da dahil edebiliriz. Bu ağdaki tüm hikâyeler ailevi ortamda çok dikkatli ve ayrıntılı bir şekilde yeni nesillere aktarılmakta.

Khastur köyünden, kırım zamanında 7 yaşında olan ve hayatta kalmayı başarabilen, daha sonra bir Amerikan yetimhanesinde büyüyen Mihran Hovhanisyan’ın torunu Tatevik, “memleketinin” dansını, hiç durmadan, 4-5 saat sergileyebiliyor. “Yöresel dansımızı tüm gece sergileyebilirim” diyor Tatevik.

1 Manana (Ermenice): Kudret helvası. Ağaçların dallarının yapraklarında baharda oluşan tatlı sıvı.

Geçmiş Bugünde, Bugün Geçmişte ("Babamın adı Serob, anneminki Sose")

Acıların nesilden nesle ne kadar ayrıntılı ve derinlemesine anlatıldığına inanmak hayli zor. "Acı ve hafıza" her nesilde yeniden yaşanıyor ve tekrar anlamlandırılıyor; mesela bazen çocuklara Soykırım'da öldürülen akrabalarının isimleri veriliyor. "Dedemin ailesinden bir tek kendisi sağ kalmış, karısı ve çocukları öldürülmüş. Daha sonra, burada ikinci kez evlenmiş ve yeni doğan çocuklarına kıyımda kaybettiği çocuklarının isimlerini vermiş." (Pavel Avetisyan'ın anlattıklarından). "Ninem öldürülen kardeşlerinden birinin adını vermiş bana, Vardan. Kardeşime diğer kardeşinin adı olan Serob'u, ablam Maro'ya yolda ölen kızının adı vermiş. Yolda beş çocuğu ölmüş." (Vardan Hakobyan'ın anlattıklarından) "...Kayınpederimin kardeşi... Her yıl 24 Nisan'da, sofrayı kurdurturdu. Tüm aileyi toplardı ve sanki hesap yapardı, aileden kaç erkek öldürüldü, şimdi kaç erkek var, eksik çıkarsa yeni çocuklar doğmalı, düşünebiliyor musunuz? Oğluna derdi ki, senin üç tane oğlun olmalı ki öldürülenlerin yeri dolsun. Torununun adını Nargiz koydu, öldürülen kız kardeşinin adını... Gelini karşı çıktı, 'Nargiz ne demek ki?' dedi. Kayınpederim 'Nargiz koyacağım ben!' dedi, 'Benim kız kardeşim...' dedi, 'Gözümün önünde kanlar içinde can verdi!'" (Anahit Bardakçıyan'ın anlattıklarından).

Şahıs adları ise genelde "memleketteki" yer adlarıydı, ya da onların biraz değiştirilmesiyle elde ediliyordu. (Örneğin Sıpan¹, Talvorik², Sasun³, Muş⁴, Taron⁵...) Örneğin Talin'de, Dzoragyug köyünde yaşayan Zozan adlı kadının ismi, doğum yeri Sasun'un Gvars köyünün "Zozan" yaylasının anısına verilmişti.

Aynı zamanda memleketi simgeleyen "gizli semboller" (mesela öz-savunma hareketlerinin öncülerinin isimleri) kullanılıyor. "Torunum doğduğunda, ismini Arakel koymak istiyorlardı, yani benim ismim... Ben 'olmaz, Andranik koyacaksınız, her ailede Andranik olmasa soyumuz ilerlemez' dedim. Babamın adı

1 Süphan.

2 Bitlis'in Sasun bölgesinde köy ve kasaba. Şatak (Aspakan) nehrine yakın. 1915'te Talvorik halkı kendilerini savunmaya çalıştılar, ancak çok azı kurtuldu ve Ermenistan'a göç etti.

3 Sason. Coğrafi olarak Batı Ermenistan'dadır. Ermeni Tavros'u sırasında bulunur. Osmanlı sisteminde Sasun, Bitlis Vilayeti sınırları içerisinde Muş ve Genç sancakları bünyesindeydi. 19. yüzyıl sonunda öz savunma hareketlerinin merkezi haline geldi. 1915'te halk yaklaşık altı ay Türk güçlerine ve Kürt saldırılarına direndi ve birçok kayıplar verdi. Kurtulan Sasunlular Ermenistan'a göç etti ve genelde Talin ve Aşarak bölgesine yerleşti.

4 Bitlis vilayetine bağlı Taron (Muş) ovasının büyük kısmını kapsıyordu. 1915'te Muş'un 109 köyünden sadece 1500 Ermeni kurtulabildi. Muş'taki birçok kültürel eser ve kilise tahrip edildi.

5 Tarihi Ermenistan'ın en önemli yerleşimlerinden biriydi. Başkenti Muş. Ermeniler, buraya Nuh'un torunlarından Tarban'ın adından yola çıkarak Taron demişlerdir. Bölge, I. Ardaşes zamanında Selevkidlerden Ermenilere geçmiştir. Ermeni alfabesinin yaratıcısı Mesrop Maşdots Taron'da doğdu.

Talin yolu üzerinde bulunan “Ergir” adlı restoran.

Serob’dur, Ağbyur Serob’dan¹ dolayı, anneminki ise Sose²... Bizim köydeki herkesin ailesinde mutlaka Andranik ya da Serob veya Gevorg isimli bir oğlan vardır.” (Ucan köyü muhtarı Arakel’in anlattıklarından).

Terk edilmiş bölgelerin elle çizilmiş haritaları da nesilden nesle aktarılıyor. Yanlarında getirdikleri kitaplar “kutsallaştırılıyor”, yöresel dil ve dansların unutulmamasına, kullanılmasına gayret ediyor. “Yergir”³

- 1 Serob Vardanyan 1864’te Khlata [Ahlat] kırsalında doğdu. 1895’de Khlata’da öz-savunma hareketlerini başlattı. 1898’de çatışmalar sırasında Geligyuzan köyünde yaralandı, 1899’da zehirle öldürüldü. Oğlu ve kardeşi de öldürüldü. “Ağbyur (Kaynak) Serob” da denirdi. Ağbyur [Kaynak] Serob’un kahramanlıkları hakkında halk birçok şarkı düzmüştür.
- 2 Sose Ana (Sose Vardanyan) 1868’de Teğud köyünde doğdu. 1953’de Mısır’da İskenderiye’de öldü. Ağbyur Serob’un karısı ve silah arkadaşıydı, çatışmalara katıldı. 1899’da Geligyuzan’da yaralandı ve oğlunu kaybetti. Diğer oğlu ise Erzurum’daki katliamlar sırasında öldü. Daha sonra Kafkaslara geçti; Ermenistan Sovyet egemenliğine girince İskenderiye’ye göç etti.
- 3 Ermenicede “ülke, vatan, memleket, toprak” anlamını taşır.

yani “memleket” kelimesine de özel bir önem atfediliyor. Muş-Sasun lehçesinde bu kelime “Ergir” olarak telaffuz ediliyor. Muş-Sasunlular bu kelimeyi “vatan”, terk edilmek zorunda kalınan yurt anlamında kullanıyorlar. “Ergir’in Türküleri, Ergir’in meyvesi, Ergir’in toprağı” denirken Muş ve Sasun’daki toprağı, türküleri, meyveleri kast ediyorlar. Bu lehçeler aracılığıyla “Ergir” kelimesi “vatan”, “Batı Ermenistan” anlamını kazanmış: “Ergir’e gitmişim” demek, “vatana”, yani “Batı Ermenistan’a gitmişim” anlamı taşıyor.

Ergir toplumsal ağında “Ergir” adlı gazeteler, restoranlar bulunmakta, bu konuda şiirler yazılmakta... Özellikle Ergir’lilerin yaşadığı Talin’de, Erivan-Talin karayolu üzerinde bulunan “Ergir” adlı restoranın tam karşısında da “Karot” [Özlem] adlı bir başka restoran bulunmakta, ikisi bir arada “memleket hasreti”ni çağrıştırıyor.

Ergir kendi mikro-kültürel özellikleriyle, dili ve davranış normlarıyla Ergir’lilerin kimlik ve tarzlarıyla, geçmişin “bugününde” zamanın donduğu hissini yaratıyor. Bu insanların hayatı belirgin bir şekilde 20. yüzyılın başlarındaki Ergir’de devam ediyor. Özellikle anlatı dilinde, anlatıcı geçmişten konuşsa da, yüklemeleri şimdiki zamanda kullanıyor çoğu zaman.

2009 yılında bu insanların “sözlü hikâyelerini” ya da başka bir deyişle “anlatılanların hatıralarını” toplamak için planlar yaptığımızda, bunların bu kadar canlı, bu kadar ayrıntılı bir şekilde “bugünde” yaşadıklarını düşünmemiştik. Anlatıcıların bize, atalarının hikâyesini anlatırken, kendi dönemlerine ait, yaşadıkları sistemin ideolojisi içinde şekillenmiş kelimeler ve terimler kullanacaklarını zannetmiştik ama bu herkes için geçerli olmadı. Kendi anne-babalarının ya da nine ve dedelerinin ailevi hikâyelerini anlatırken çoğu kez “Soykırım zamanında” diyorlardı; bu terim kuşkusuz daha sonraki zamanlarda ortaya çıkmıştı, ama anlatıcı olayı ve terimi birleştirebiliyordu. Bugün konuştuğumuz insanlar, hikâyeleri çok genelleyerek anlatıyorlar; örneğin Gyozal Hovhannisyan kayınvalidesinin tanık olduğu bir cinayeti şöyle anlatıyor: “Altın istemişler, ‘Yok’ demiş. Kürt ve Türk onu ocağa atıp yakmışlar.”

O, doğal olarak, oradaki “Türk” ve “Kürt”ü tasvir edemiyor ama eminiz, kayınvalidesi, gözü önünde gerçekleşen bu katliamı gelinine defalarca anlatırken, her seferinde onları zihninde canlandırıyor. Büyüklelerin hikâyelerini anlatırken insanlar daha ziyade, “Türkler saldırdı”, “Türkler evlere girdiler”, “Türkler kestiler”, “Kürtler kaçtırdılar” gibi genel ifadeler kullanıyorlar. Bu genellemeler “kırk kişi”, “kırk gün” gibi farklı şekillerde de olabiliyor.

Örneğin, ailelerinin kırk kişiden oluştuğunu, ama sadece birinin, ikisinin ya da üçünün kurtulduğunu söylüyorlar (Eleonora Ğazaryan’ın anlattıklarından). Ya da “Kilisede kırk kişi varmış, kırkını da yakmışlar”, “Evde kırk kişi varmış, kırk erkek ve birkaç kadın, beraber kaçma planları yapıyorlarmış, ama biri onların yerini söylemiş, gelip hepsini katletmişler” (Aregnaz Poğosyan’ın anlattıklarından). Veya “O denli büyük bir aileydi ki, kırk çocuğun beşiğı sallanırdı... Bunların hepsini, kırk gelinin, kırk erkeğin çocuklarının hepsini öldürdüler. Tek bir kız çocuğı sağ kalmıştı, Türk komşularının ağılında saklanmış. Bizim köye gelin gelmişti.” (Elya Davtyan’ın anlattıklarından).

Suko'nun evindeki "Altın İncil" bu sandıkta saklanmış.

"Kırk" sayısı kaçış hikâyelerinde de oldukça çok kullanılıyor. Eğer anlatıcılarımız "40" sayısını hikâyelerinin bir parçası olarak anlatmasalardı, bu sayının Ermeni folklorundaki¹ yerinden dolayı da kullanıldığını düşünebilirdik. Ancak, Almast Harutyunyan'ın annesi, kaçarken henüz altı yaşındaymış, annesiyle kaçış hikâyesini hep ablasından dinlemiş. Ablası 40 gün nasıl saklandıklarını, sadece geceleri çıkıp, yemek için bitki topladığını anlatmış. "Derdim ki, 'ana ne bilirsin 40 gün olduğunu?' Derdi ki, 'ayın 14'ünde bizi katliama uğrattılar, buğday olmuştu... Tahminen söylüyorum.'" Eğer "40" sayısı dildeki alışkanlıktan

1 "40" sayısı Ermeni folklorunda, özellikle edebiyatta çok kullanılır (Masallarda, efsanelerde, oyunlarda. Bu kullanımın, İncil'den yapılan alıntılardan yola çıkarak dile yerleştiği düşünülüyor).

Samvel Mirzoyan kendi çizdiği soyağacını bize gösterirken... Bu soyağacı, 1830 yılında Bitlis'teki Sekh köyünde evlenen Hovhannes ve Almast'tan başlayıp, 5 nesil devam ediyor.

geliyorsa, bu alışkanlığın ilk nesil anlatıcıların dilinden dosdoğru bugüne kadar geldiğini düşünebiliriz.

Anladığımız kadarıyla, kendi kişisel ve ailevi hatıralarını anlatırken, bunları o günün önemli siyasi olaylarıyla bağdaştırmak ve onlarla birlikte anlatmak, yine yeni neslin geliştirdiği bir yol; çünkü bunu ilk anlatıcının bu şekilde anlatması pek olası değildi. Örneğin, bazıları büyüklerinin anlattıklarını bize aktarırken, yabancı ülke diplomatlarının Ermeni tehciri ve kırımını pencerelerinden seyrettiklerini veya "Soykırım'da onların da parmağı olduğunu" söyleyebiliyor.

Olayların yaşanmasında Almanların oynadığı rol anıların bir parçasını oluşturuyor. "Afyonkarahisarlı olan annemi Türkler henüz 17 yaşındayken, Bağdat demiryolunun inşası için çalışmaya götürmüşler. Bunu Almanlar organize etmiş. O, açlıktan ölmeyip Bağdat'a kaçabilen az sayıdaki işçiden biriyim. Babam hep derdi ki, Almanlardı suçlu olan, hep Türklere destek oldular." (Hamestuhi Avagyan'ın anlattıklarından).

Fakat bazen, özellikle yapılan yardımlardan bahsedildiğinde kişiler net olarak hatırlanabiliyor. Avetis Keşişyan, babasına kaçmak için yardım eden Türk polisin adının "İsmail Çavuş" olduğunu bugüne dek hatırlıyor. Aslında babası bu polisle tesadüfen karşılaşmış. Vasak Toranyan, Kürt Malo adında bir adamın bütün köye nasıl yardım ettiğini anlatıyor. Almast Harutyunyan, annesine yardım eden genç Kürt gelinin adının Tave olduğunu hatırlıyor. Arpik Şahinyan, dayısını kurtaran, aynı zamanda ailesinin uşağı olan Kne'nin ismini hatırlıyor.

Konuşmacılarımız, ailevi anıları sayesinde kendilerinin ve büyüklerinin hayatını bir anlamda tekrar yaşıyor, yaşatıyorlardı. Bazıları, anne-babalarının, büyük nine, büyük dedelerinin bile hikâyelerini bugün yaşanmış gibi ayrıntılı anlatabiliyorlardı. Bu yüzden, geçmişte yaşanan olayları şimdiki zaman kullanarak anlatıyorlardı çoğu zaman. Anıları, sanki yaşadıklarında kendileri de oradaymış gibi aktarıyor-

lardı. “Nenem geliyor ve diyor ki...” “Teyzem, o adamın, o Türk’ün evinde aşçı, o da çocuğu alıp saklıyor...”, “Türkler getirip Ermenileri ahıra dolduruyorlar...” Bu tip anlatımlar anlatıcının orada olduğu izlenimi uyandırıyor. Bu anlamda, “geçmişin bugün olması”nın bir sebebi de olayların her anlatılışta tekrar yaşanmasıydı.

Ailelerin *Ergir*’den getirdikleri kitapları, belgeleri bazen akrabalar gelip tütsüyle kutsuyor, onlara dokunup dualar ediyorlardı. Örneğin, bugün Geğarkunik bölgesine bağlı Norakert köyünde ünlü bir “Altın İncil” var. Bazıları bu İncil’e “Suko’nun İncili” de diyorlar. 1915’te, kaçanlar bu İncil’i beraberlerinde Muş’a bağlı Ov köyünden getirmişler ve 1935’e kadar aile içinde saklamışlar. Bu aile, 1935 yılında dindarlıklarından dolayı suçlanıp takibe alınmış.

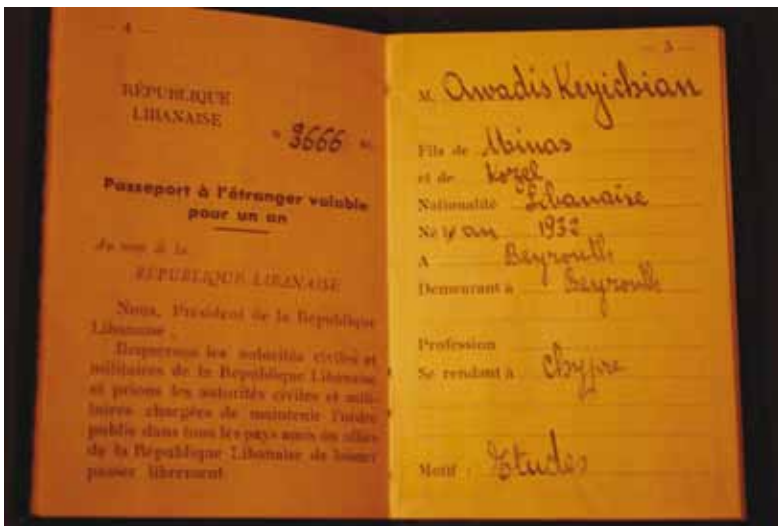
İstihbarat güçleri arama yapıp, İncil’i beraberlerinde götürmüşler. Muş’un Ov, Bitlis’in Seğ, Van’ın Mikhner, Mosrat, Eleşkirt’in Ziro köylerinden gelip Norakert köyüne yerleşen göçmenlerin bu İncil’e ilgileri körelmemiş. Bugün bile hâlâ Sako’nun evine gidip torunu Artak Hovsepyan’ı buluyorlar. Evde İncil için ayrılmış özel bir köşe var, burada mumlar yakıyorlar, adaklar adıyorlar. Onlara göre bu İncil onları aynı zamanda Türklerin saldırılarından da korumuş. Yurt dışına gidecek köylüler, askere gidecek gençler, mutlaka bu İncil’in yanına gidip dua ediyorlar (Anahit Hovsepyan’ın anlattıklarından). Bugün İncil’den boş kalan köşede ipek mendiller saklanmaya devam ediliyor ve askere giden gençler atalarının geleneklerini sürdürüyor.

“Talin’deki Dzoraköy’de bir aile vardı, Malazgirt’ten geliyorlardı. Onların da İncil’i vardı, Narek¹ diyorlardı, böyle, küçücük bir kitaptı. Her cuma günü giderdik, kitabın etrafında mumlar yakılırdı, onu ‘memleketten’ getirmişlerdi; siyah giyinmiş, uzun boylu, zayıf, yaşlı bir nineydi. Annem her cumartesi mum verirdi; derdi ki, ‘gidip oradaki İncil’in yanında yakıp gelin.’ Giderdik, yavaşça girerdik içeri, korkardık, konuşulmazdı, yakardık o mumları. Kitap böyle güzelce sarılmış bir Narek’ti. Gittiğimizde o nine hep ellerimizi yıkattırdı, ayakkabılarımızı çıkarır, girerdik. Girdiğimiz yer fırın gibi bir yerdi, duvanı oymuş, kitabı içine koymuşlardı, o aile şimdi Aştarak’ta, Erznka’da yaşıyor, kitabı da götürmüşler oraya...” (Vard Abacıyan’ın anlattıklarından).

Kitaplar dışında, “memleketten” getirilen başka eşyalar da vardı. Onlar bu eşyaların “özel güçleri” olduğuna inanıyorlar. (Mesela, Martunu bölgesindeki Dzoraköy’den bir aile, “memleketten” getirdikleri bakır bir tası hâlâ saklıyorlar.

Onlara göre bu tasla vücuda dökülen su hastalara şifa veriyor. Dışarıdan birçok kişi bu ailenin evine bu tasta yararlanmak için geliyor.)

1 Ortaçağda Ermeni din adamı, şair ve filozof, Grigor Narekatsi’nin (yaklaşık 951-1003) “Matyan Voğbergutyun” (Acıların Kitabı) adını taşıyan dua kitabı. Narekatsi, ismini Narek köyünden almış. O köydeki kilisede uzun süre keşişlik yapmış. Apostolik Ermeni kilisesi onu “Aziz” ilan etmiştir. Ermeni halkı ise felsefi-teolojik şiirini kutsallaştırıp ona “Narek” ismini vermiştir. Bu isim daha sonra diğer kutsal kitaplar için de kullanılmış. Narek’in şifa kaynağı olduğu kabul edilmiş, hastalara ondan bölümler okumuşlar, yastık altında saklamışlardır.

Avetis Keşişyan, Lübnan pasaportunu gösterirken gururlanıyor. Lübnan'daki Arap halkının vatansız kalan Ermenilerin nasıl yardımına koştuklarını ayrıntılı bir şekilde anlatıyor.

İnsanlar soyağaçlarını bulmaya, tekrar yaratmaya çalışıyor; Batı Ermenistan'daki hatıraları ve geçmişleriyle beraber, Irak'taki oturma izinlerini ya da Lübnan pasaportlarını da saklamaya çalışıyorlar.

Bazı bölgelerde ölen insanlar eğer Anadolu doğumluysalar, mezar taşlarında doğdukları yerin adı yazıyor. Aslına bakılırsa Ermenistan'da böyle bir gelenek yok.

“Arşak Kevorki Saroyan, 1882’de Bitlis-Sekh köyünde doğmuş-1946’da Norakert’te ölmüş.”

“Poğos-Sise Sargsyanlar P. (1861–1946), S. (1865–1948), D.Y.- Bitlis Ov köyü - David’in ve Arşak’ın Çocukları”.

Bazı aileler, kaybettikleri yakınlarının, anne, baba, nine, dedelerinin pasaportlarını kutsal bir varlık gibi saklıyorlar çünkü o belgelerde onların doğum yeri (Türkiye'nin hangi köyünden, şehrinde vs. oldukları yazıyor.

Garnik Manukyan'ın babasının pasaportu: Arsen Manukyan 10 Mayıs 1903'te Türkiye'de, Van şehrinde doğmuştur.

Bunlar, nesilden nesle aktarılabilmiş, onların atalarına dair önemli kanıtlar... Bu kanıtlar sayesinde geçmiş bugüne nüfuz ediyor.

“Tanrım, Sana Şükürler Olsun ki, Çocuğum Temiz, Günahsız Can Verdi, Türk’e Yar Olmadı”

“Kaynanamın bir kızı varmış, ismi Satik. Bir Türk onu götürmek istemiş, kız o zaman 14 yaşındaymış. Çocuk ufak, adam büyük, kızı çekmiş kendisine; annesi de diğer taraftan kendine. Annesi bırakmıyor, yalvarıyor, ‘küçük o daha, bırak kızımı’ diye. Kız korkudan titremeye başlıyor, yere düşüyor. Bir hafta sonra da ölüyor, o kadar korkmuş ki... Hep mezarına gider, çiçekler bırakırız, ama nenesi hep “Tanrım sana şükürler olsun, çocuğum temiz, günahsız can verdi, Türk’e yar olmadı...” (Arpik Şahinyan’ın anlatıklarından).

“Kızların kaçırılması” tabiri çok rahatsız edici olmasına rağmen çok kullanılmış ve bugünlerde hâlâ kullanılıyor. Ermeniler kızlarının kaçırılmalarını kabul edemiyorlardı ama o dönemde çok kız kaçırılmıştı. Konuşmacılarımız arasında hemen hemen herkesin ailesinden bir kız kaçırılmış ya da kaçırılma teşebbüsünde bulunmuş. Kızlar farklı sebeplerden kaçırılıyorlardı kuşkusuz ama anlatanlar hep kızların görülmemiş güzelliklerinden bahsediyorlardı ve onlara göre sebep buydu. Kızları tehcir döneminden önce de kaçırıyorlardı, kaçırılan kız Müslümanlaştırılıp eş yapılıyordu. Ama tehcir zamanı kaçırma olayları çoğalmış, hatta evli genç kadınlar bile kaçırılmış. Bu dönemde “ölse de Kürt’e ya da Türk’e gelin olmasa” düşüncesi yaygındı. Hatta o kadar yaygındı ki, anneler kızlarını bir Türk ya da Kürt’e vermektense onların ölmesinden yanaydı. Bunların gerçekte ne kadar örtüştüğünü söylemek zor, ama babaların böyle durumlarda kızlarını öldürdükleri olaylardan çokça bahsediliyor. Kaçırılan kadınların daha sonra nasıl hissettiklerine dair çok bilgi yok, konuşmacılarımızdan sadece birkaçı kaçırılıp sonra Ermeni ailesine dönebilen kızlardan bahsedebildiler. Onlardan biri Ayda Topuzyan, büyük teyzesinin hikâyesini ancak 1975’te Ayda Hanım’ın babası, ABD’de, kayıp olan teyzesi Knarik Çanikyan’ı bulduğunda öğrenebilmiş. 1900’de Adapazarı’nda doğup tehcir yolunda kaybolmuş olan Knarik’i akrabaları uzun yıllar aramışlar. 1975’te iş için Washington’da bulunan Hovhannes Topuzyan (Ayda’nın babası) oradaki papazdan Knarik Canikyan adlı kadının kiliseye çok yardımlar yaptığını duymuş. Hovhannes hemen ilgilenmeye başlamış, kadınla tanışmış ve onun teyzesi olduğu ortaya çıkmış. Evli olan Knarik’in iki çocuğu varmış: Poğos ve Richie. Hovhannes Topuzyan onu Ermenistan’a davet etmiş ve böylece Knarik Ermenistan’a geldiğinde hikâyesini anlatmış. Bu hikâye herkesi, özellikle Ayda’yı çok etkilemiş. Tehcir yolunda çok alışlagelmiş olaylardan biri olmuş, Ermenilere eşlik eden askerlerden biri, 16 yaşındaki bir kızı zengin bir Türk’e satmış. Kız adamın yedinci karısı olmuş. Kocasını çok ilgi ve sevgiyle yaklaşmış ona ama o hep kaçmayı düşünmüş. O dönem iki çocuğu olmuş, Mustafa ve Cemal. Ama kendisi bu çocuklara Poğos ve Artaşes dermiş. Knarik kocasını eve Ermeni bir aşçı alması konusunda ikna etmiş, bu aşçı zamanla çocuklarının mürebbiyesi olmuş. Daha sonra, eşi 10 günlük bir iş gezisine gittiğinde bu mürebbiyenin de yardımıyla Halep’e kaçmayı başarmış. Çocukları ilk başta mürebbiyelerine bırakmış. “Tasadüfen, Halep’te çaldığı ilk kapı Adapazarlı bir akrabası olmuş. Armine Kalentsi, belki bilirsiniz, ressam Armine Kalentsi’nin enişte-

sinin eviymiş. Onlar da Adapazarlılarmış ve Knarik'in akrabalarıymış. Kaderin oyunu işte..." Akrabaları Knarik'i hemen Washington'a yollamış, orada tehirden kurtulan biriyle evlenmiş ve iki çocuğu daha olmuş. Daha önce de dediğimiz gibi, onun adını da Poğos koymuş. "Teyzem anlatıyordu, ikinci Poğos'u kucakladığında sanki ilk çocuğuyla konuşuyordu. Ama hiç denememiş ilk çocuklarını bulmayı, çok korkuyordu çocuklarına bir şey yaparlar diye. O kadar korkuyordu ki kocasının yaşadığı şehrin adını bile söylemedi, eşi ve çocukları da hikâyesini biliyorlar ama onlar da kardeşlerini bulmaya çalışmamışlar hiç...": Ayda Topuzyan, teyzesinin hayatının o kısmı hakkında konuşmaktan hoşlanmadığını, sadece bir kere anlattığını, daha sonra bu konuyu hiç açmadığını söylüyor.

Arpik Şahinyan'ın hikâyesi de yukarıda anlatılanlarla belirli paralellikler taşıyor. "Teyzem çok güzel bir kadındı, bir Türk'ün kölesi olmuş. Yedi yıl karısı olmuş sonra, çileler çekmiş ama sonra kaçmış, kurtulmuş işte... Çok zenginmiş o Türk, teyzem dışında 15 karısı daha varmış. Makruhi diyordu ki, kendisini çok sevmiş ama günde iki kez dövermiş. Yedi yılda kaç çocuğu olmuş, boğmuş hepsini, istememiş Türk'ten doğan çocuğu, aman öyle anlatırdı ki... Yalvarmış Tanrı'ya bu çile bitsin diye, kocası gözünün önünde zulmedermiş Ermenilere; dövermiş, yakarmış, 'kaçarsan benden, denersen, sana da böyle yaparım, benzin döker yakarım' dermiş... Bir gün kocası demiş ki, 'Ermeniler kilisede toplanmış, isteyen Ermeni kölesini verip yerine Türk köle alabilirmiş.' Makruhi kocasının kendisini denediğini anlayıp vazgeçmiş. Kocası buna güvenmiş ve onu bırakıp Beyrut'a gitmiş, tüccarmış o zamanlar... "Ben de çarşafa sarıldım, gittim kiliseye. Gittim, 'Ermeni'yim' dedim, 'köleyim' dedim 'bu evde, bu adamın karısıyım, ama kendi arzumu gelemem, siz gelip beni çıkaracaksınız' dedim, yalvardım ve hemen eve döndüm... Ertesi sabah kapıyı çaldılar, 'burada Ermeni kız var mı?' diye sordular, kadınlar, 'yok, yok' dediler dışarı çıkardılar girenleri. Ben de yukardan gördüm, 'benim' diyerek indim aşağı, kadınlar da beni itmeye başladılar, 'Makruhi yapmayasın, gitmeyesin, bizi öldürür, kılıçtan geçirir' diye ağlamaya, yalvarmaya başladılar... Ben dedim ki, 'bu gelen dayımın oğlu, bulmuş beni, gitmem lazım.'" Böyle kaçmış kurtulmuş. Makruhi yeni kocasıyla, Margara köyünde yaşadı. Ama tanrı ona artık çocuk vermedi, kendi çocuklarını kendi elleriyle boğmuş, mezarlığı o köyde."

Anahit Bardakçıyan'ın hikâyesi hem bu hikâyelere benziyor hem de farklılıklar taşıyor. Tehirden sonra Halep'e giden Bardakçıyan ailesinin sekiz kızından biri olan Anahit'in teyzelerinden birini bir Türk kaçırıp Müslümanlaştırmış ve en sonunda da onunla evlenmiş. Halep'te yaşadıkları için ilk çocuğu Abas ve ailesiyle az da olsa görüşebiliyormuş. "Annem diyordu ki, sonra kocası Türkiye'ye gitti, kardeşimi de götürdü, sonra haber alamadık." Daha sonra, Anahit'in teyzelerinden birini yine bir Türk kaçırmak istemiş, o zaman büyükler kızı hemen evlendirmişler: "O teyzem çok güzel kızmış, annem derdi ki çeyizi serilmiş evde, cumartesi düğünüyümüş, uyanmışlar, bakmışlar, teyzem ölmüş..." (Anahit Hanım duraksıyor, ağlamamaya çalışıyor) "Korkudan ölmüş, demişler ki, 'ne olursa olsun, biz seni kaçıracağız.'" (Anahit Hanım'a göre, teyzesi düğünde kaçırılacağından dolayı korktuğundan ölmüş, ailesinin düşüncesi bu yönde) "...Annem derdi ki, 'bir gün kapıyı çalmışlar, atlı bir adam, iki de silahlı, babamın ellerini bağlayıp götürdüler, küçüktüm, ben de gittim arkalarından...' Ninem arkalarından ağlamış... Gitmişler, mezarı yıkıyorlardı, 'göster' diyorlardı, 'kızı nereye gömdünüz? Öldüğünü ispatla'... Bir düşünün... Annem o manzarayı hiç unutamamış... 'Nasıl kaçmadım?' derdi, 'küçüktüm, anlamadım herhalde'... Üçüncü

kardeşini de kaçırmıyorlar, ondan hiç haber alınamıyor, sekiz kardeşten sonunda ikisi kalıyor. Anahit'in annesi kardeşlerinden birinin ölümünü hatırlıyor. "Belirli bir zaman sonra kardeşimi öldürdüler, dedi. Kafasını, ayaklarını, ayrı ayrı dizmişler, 'Ermeni namusu budur bakın' demişler!" (Susuyor, gözyaşlarını dindirip tekrar konuşmaya çalışıyor) "Derdi ki, 'çare yoktu', babamı bırakmadılar çocuğunun yanına. Babam hükümete gidiyor, 'çocuğum kaç gündür bu durumda, bakın ne yaptı Türkler' diyor. Hükümet adamlar veriyor babama, onlarla beraber gidip topluyorlar parçaları, gömüyorlar..."

Garegin Çugasızyan'ın dedesinin ilk eşini tehcir yolunda kaçırmışlar. Tehcir yolunda, iki çocuk dışında ailenin tamamı ölmüş. Çocuklardan 7 yaşında olanı, bütün bu hikâyeyi ayrıntılarıyla yazmış. "Felaketin, tüm göçün hikâyesiydi. Sivas'tan çıktuktan sonraki tüm duraklar... Hangi durakta ne oldu, kaç durak vardı, tüm ailesini nasıl kaybetti, her şey... 8 yaşındayken gözünün önünde neler oldu, kimler öldürüldü? Bu kitap sayesinde biz ailemizin hikâyesini öğrendik. Dedemin karısı çok güzelmiş, yola çıkarken anlamışlar güzelliğinden başına bir şey geleceğini. O yüzden çirkinleştirmeye çalışmışlar. Yolda kaçırmaları diye ama kaçırmışlar. O kadının hikâyesini, başından geçenleri öğrenemedik. Dedemin annesi, yani büyük ninem kendini Fırat nehrine atmış, kurtulsun diye... Garegin Çugasızyan'ın dedesi ABD'den Türkiye'ye dönmeye çalışmış o zaman. Ailesine ulaşmak, yardım etmek için... Ama sonra yolda başlarına gelenleri duymuş, kaçırıldılar, öldürüldüler diye... Bu haberi duyduktan sonra öz savunma hareketlerine katılmış, sonra da İran'a yerleşmiş."

Konuşmacılarımızdan Nairi Taciryan akrabalarının hikâyelerini anlatıyor: "Arşo benim anne tarafımdan akrabam, annemin halalarından birinin kızı, yani gelinmiş o zaman. Tehcir yolunda kaçırılmış, eşi sağ kalmış ama kocası hiç konuşmadı bu konuda, istemedi. Yıllar sonra gidip o yolda tekrar karısını aradı, ailede hep konuşuldu, Türk'le evlendirdiler herhalde, çocukları falan oldu, dönmedi."

Kızların kaçırılmasından öyle korkuyorlardı ki, bazen onlara erkek kıyafetleri giydiriyorlardı. "...Sadece bir amcam kurtulmayı başarabilmiş, sonra dedemi öldürmüşler ve kaçış başlamış. Nenem çok güzelmiş, fotoğrafları var, isterseniz gösteririm." (Fotoğrafları daha sonra kopyaladık, gerçekten de çok güzel bir kadınmış -H. Kh.) "Kaçış zamanında... Kaçırmaları diye erkek kıyafetleri giydirmişler, çamur sürmüşler suratına, özellikle yapmışlar, kaçabilmişler Batum'a." (Albert Mamikonyan'ın anlattıklarından).

O günlerde kadın ve kızları kaçırma olayları o kadar çoktu ki, artık herkes Türklerin Ermenilerle birleşerek "kendi ırklarını güzelleştirme"yi istediklerine inanmıştı. Arpik Şahinyan şöyle anlatıyor: "Kadınları kaçırıp, evlerine götürüyorlardı, güzelleşmek için... Şimdi İstanbul'a bak, orda tüm kadınlar çok güzel. Türkler çirkin bir ırkmışlar ama şimdi o kadar güzeller ki, hepsinin dedesi-ninesi Ermeni... Çünkü kaçırıldılar kızlarımızı..."

“Bunların Yüzü Tıraşlı Değil, Sultan Tıraş Olmuş Erkekleri Öldürmemizi Emretti” (Avetis Keşişyan’ın Öyküsü)

Erkeklerin katledilmesi, konuştuğumuz kişilerde en çok iz bırakan bölüm... Herkes ailesindeki erkeklerin nasıl zorla askere alındığını ve kaybolduğunu –öldürüldüklerine dair kanıtları olmasa bile çoğu “öldü” diyor– anlatmaları dışında başlarına gelecekler için nasıl önlem aldıklarını da anlatıyorlar. Arpik Şahinyan şöyle anlatıyor: “Annemin annesi olan nenem çok anlatırdı, derdi ki ‘24 erkek götürdüler evimizden ve öldürdüler. Hepsini, kocamı, oğlumu, kaynımı, kaynımın oğullarını, hepsini, 24 erkek... Ama mutlaka emin olmalıydılar, kız mı erkek mi, soyumuzu kurutmak istiyorlardı...’ Dayıma bakarlar, erkek olduğunu görmüşler ve almışlar, sonra nenem bir bakmış, adamlardan biri kendi babasının evinin uşağı, adı da Kne. ‘Kne’ demiş, ‘bizim evimizi hatırla, sana yaptıklarımızın hatırına, oğlumu bana bırak!’ Daha sonra anlattığına göre, bağlamışlar, onu ortaya koymuşlar, Kne ayarlamış. Bir Türk bir tarafta, başka bir Türk diğer tarafta, teker teker öldürmeye başlamışlar. Öldürdükçe ipi kesiyorlar, nehre düşüyor ölenler, sıra bu çocuklara geldiğinde, Kne gelip, ‘Bu ufak çocuklar da Allah’ımızın kölesi olsunlar, gelin affedelim bunları’ demiş. Bunları cesetlerin yanlarında bırakıp gidiyorlar, sonra gelip ‘Bagrat, Bagrat’ diye sesleniyor, buluyor sonunda. Neneme getirip veriyor çocuğu. Nenem diyordu ki, 3 gün boyunca ekmeği tutup titremiş. Anlıyormuş elinde yiyecek bir şey olduğunu, ama nasıl yiyeceğini anlamıyormuş, o kadar korkmuş. Nenem çok acı şeyler anlatıyordu.”

Erkeklerin katledilmesiyle ilgili olarak Aregnaz Boğosyan annesinin hatıralarını şöyle anlatıyor: “Annemin anlattığına göre, bir gün erkekler gelmişler. ‘Türkler saldıracaklar, tüm erkekleri topluyorlar, ormana kaçmamız lazım’ demişler. Bu 15 senesinde olmuş, evet 15... Tüm erkekler kaçmış, babası, amcaları, dayıları, herkes... Köyde sadece kadınlar ve çocuklar kalmış. Bizim ailede de nenem kalmış kızlarıyla, kızlardan en büyüğü benim annem, 6 yaşında... Çocukları Ermenistan’a götüreceklermiş, erkekler de Rus ordusuna katılacaklarmış. Toplanmışlar karar vermek için, 40 erkek, biraz da kadın, kadınlar ekmek yapacaklarmış hep beraber, erkekler de toplanıp konuşacaklar, annem diyordu ki, çocuklar da büyüklerin dizinin dibinde oturuyorlarmış, sıcak ekmek pişse de yesek diye bekliyorlarmış. ‘Birden’, diyor annem, ‘Türkler geldiler.’ ‘Çıkarın kıyafetlerinizi’ demişler, soymaya başlamışlar. Herhalde alıp götüreceklerdi kıyafetleri. Soyuyorlar, sonra hepsinin kafasını kesiyorlar. Annem derdi ki, amcasının oğlu, dayısının oğlu, birkaç kişi, şeylerin, cesetlerin altında kalıyorlar. Annemin annesi, ablasıyla çocukları alıp ormana kaçıyorlar. Onlar kaçmışlar, kendisi cesetlerin altında kalmış. ‘Kestiler, kırdılar, öldürdüler 40 kişiyi, gittiler’ derdi. Anlatıyor, kendi kanların arasından çıkmış. Bakmış çocuklar bir bir çıkıyorlar, birkaç da kadın... 4-5 kişi kadınlar ve çocuklar, dayısının oğluymuş biri, bir kendi, bir çocuk daha galiba, annesi ormana kaçmış. Sonra diyor ki, şey olmuş. Annesi geri gelmiş eve, ekmek ocağının üzerinde bir ceset varmış, annemin babasını da kesmişler, hepsini...”

Nairi Taciryen erkeksiz kalan aile yakınlarını hatırlıyor: “Babam Amasya’dan ilk kıyımlar zamanında çıkmış, 18 yaşındaymış, 1892 doğumlu, demek ki, evet, 18 yaşındaymış... İşte, ilk kıyımda gitmiş Amasya’dan, 18 yaşındayken... 15 yılındaki kıyımda ilk dedemi götürmüşler. Nenem hep derdi, baltayla koparmışlar kafasını. Amasya’daki erkeklerden az kurtulan olmuş, genelde kadınlar kalmış. Nenemi hatırlıyorum, halalarımı ve başka akrabaları... Hiç erkek akraba hatırlamıyorum Amasya’dan.”

Avetis Keşişyan babasının anılarını anlatıyor bize. Babası Adana ve Maraş arasında, Amanos dağlarının eteklerinde Lapaş köyünde yaşıyormuş. Birçok yerde olduğu gibi, oradaki halk da Türkçe konuşuyormuş ve Türk komşularıyla iyi ilişkileri varmış. 1895 yılında Adana’da başlayan *Medz Yeğern*¹ dönemindeki kıyımlar o bölgedeki köyleri de etkilemiş ve Avetis Keşişyan’ın dedesi ve dedesinin kardeşleri bu dönemde katledilmişler. Avedis’in babası ilk olarak 1905 yılında bu cinayetlere tanık olmaya başlamış. Nerede ve nasıl olduğunu daha sonra anlatmış çocuklarına ve tabii konuşmacımız Avetis Keşişyan’a: “Bizimkileri çıkarmışlar köyden, Dört Yol’a sürmüşler. Erkekler, yani sağ kalanları, dağlara kaçmışlar. Babam anlatırdı, ‘topladılar bizi’ derdi, ‘ben 11-12 yaşındaydım, götürdüler, açık bir yerd. Oturulacak yerler vardı, kadınlar oturdular oraya. Geniş etekleri olan kıyafetleri vardı, eteklerini serip oturdular. Bizi, oğlanları sakladılar eteklerinin altına, biz oğlan olanları. Arada askerler geliyordu, ‘burada eli silah tutan, tıraş olan oğlan var mı, silah kullanabilen?’ diye soruyorlardı. Sultan’ın emri hepsinin öldürülmesi.’ Geliyorlar, arıyorlar, en sonunda buluyorlar babamı ve onun yanında başka bir erkek çocuğunu, ikisini alıp ayırıyorlar. Babam diyor ki, ‘kapının yanına vardığımızda ellerimizle direndik. Gitmeyiz dedik.’ Tüfeğin sapıyla vuruyormuş babamla diğer çocuğa. Unuttum, o sırada dışarı çıkarmışlar birkaç kişiyi ve silah sesleri duyulmuş götürdükleri yerden, öldürüyorlarmış. Babam diyor ki, tüm kadınlar kekeleyor, yalvarıyorlarmış. Biliyor musunuz, hayatta bazen mucizeler oluyor, babam diyor ki o anda, üçüncü bir asker daha geliyor ve ‘Ne yapıyorsunuz burada, bunlar silah tutamazlar!’ diyor. Yüzlerine bakmış babamların ve askerlere demiş ki, ‘Bunların daha tüyü bitmemiş, Sultan tıraş olanları öldürün dedi! Bırakın bu çocukları, öldürmeyin!’ Askerler tartışıyorlar kendi aralarında ama son gelenin dediği oluyor sonunda. Babamlara tüfeğin sapıyla güzel bir vuruyorlar ve ‘Hadi gidin’ diyorlar. ‘Şansımız güldü, ertesi gün bırakın diye emir geldi’ diyordu babam. Köye geri dönmüşler, ondan sonra 15 senesinde artık tamamen çıkarılmışlar köyden.”

“Tıraş olmayan” ve “tıraş olan” arasındaki ince çizgi, doğuda erkek olmanın en belirgin örneğidir ve bu olaylardan sonra Ermenilerin içine o kadar işlemiştir ki, bu olaylarda katledilen küçük yaştaki çocukları anlatırken, “Henüz tıraş olmuyordu” (erkek olmamıştı anlamını da taşır) derler.

Anlatılan ailevi anılar, kişilerin sadece kendi aile üyelerinin başından geçenleri aktarsa da, birçok paralellik gösterir. Örneğin, “erkekleri topladılar” genel söylemi gibi, kendilerinin ve başkalarının anılarından tüme varmak gibi... Böylece kişisel hikâyeler de kendi içlerinde birbirlerine bağlanıyorlar ve böyle genel bir yorum çıkabiliyor. Bu yorum ve genellemeler sonraki nesillerde değil, ilk ağızdan anlatılırken ortaya çıkıyor. Örneğin Albert Mamikonyan, Artvin yakınlarında bulunan Ardanuç kasabasında, 1915 yılında öldürülen dedesini ve amcasını anlatırken, bir taraftan genel resmi de anlatıyor: “O zamanlar ço-

1 Medz Yeğern [Büyük Felaket]: Ermeni Soykırımı anlamında da kullanılır.

cukları daha öldürmüyorlardı.” “Türkler bizimkilerin evine girmişler, dedem... Stepan Camcıyan'dı ismi, bodruma saklanmış. Çocuklar evdeymiş, ama vakti değildi, dokunmamışlar çocuklara... Saklanmış bodrumda, kadınların patırtısını duymuş; korkak adam değilmiş, demiş ki, 'Bizimkileri koruyamayacaksam, ölsem daha iyi.' Dışarı çıkmış, saldırmış Türklere, ama onlar çokmuşlar, orada vurmuşlar dedemi. Bu 15 senesinde olmuş, babam 2 yaşındayken, amcam bir yaşındaymış.” (Albert Mamikonyan'ın anlatıklarından).

“Erkekler kaçıyorlardı.” Bunu sosyal hafıza olarak nitelemek zor, “Erkekler saklanıyorlardı”, “Oğlanları saklıyorlardı.” Anlatıcıların tam “olaylar” sırasında ve ailevi anılarda kendi ailelerinin başından geçenleri, dönemin genel bir olayı gibi anlatmaları, aynı zamanda dönemle ilgili bilgi verme çabasını ortaya çıkarıyor.

Su, Ateş, Çöl

“Emir vermişler, birinci kırmı yapmışlar, nehre dökmüşler, sonra yukardan, hükümetten şikâyet gelmiş, cesetlerden su kirleniyor diye. Sonra durdular, silah kullanmasınlar diye yaktılar, yakınca da şikâyet geldi, insan etinin kokusu çok kötüymüş. Sonra Der Zor’a yürüttüler. Üçüncü kırm Der Zor çöllerinde olmuş, uzaklara götürmüşler, gözden irak katletmişlerdi. Dedem hep böyle derdi, ‘üç kerede oldu.’ (Elenora Ğazaryan’ın anlattıklarından).

Ateş, su ve çöle kurban verilenlerin hikâyeleri çoğunun aklında... Bazıları tüm ailelerinin yandığından bahsediyor, bazıları boğulduklarını, kendilerini suya attıklarını, bazıları tehcir yolundaki dehşeti...

“Muş’tan çıkanlar Vardavar’ı¹ kutlamazlar, Vardavar günü katledilmiş tüm köy, insan kalmamış. Dedem derdi ki, toplamışlar hepsini, doldurmuşlar maraga, sonra nenem de anlatırdı aynısını. Aram dedem o zaman 14 yaşındaymış, Arakelots kilisesinde öğrenim görüyormuş. Diyordu ki, o kadar sıcakmış ki hava, ağıl da sıcak, Mako’nun kucağında çocuk varmış, susuzluktan ağlıyormuş, cesur bir kadınmiş, Türk askerden rica etmiş, ‘Bari bu bebeye biraz su vereyim’ demiş. Maryam’a izin vermişler su içirsin diye, Zorik’le dışarı çıkmışlar, Maryam demiş ki, biri su getirsin, bir lira veririm demiş. Dedem Aram, 14 yaşındaymış, Maryam, Zorik’i ve dedemi almış, çıkmışlar, böyle ova gibi bir şeymiş. Otların içinden suya gidiyorlarmış ki ağılı yakmışlar. Korkup ağlayarak kaçmak istemiş. Tüm ailesi içindeymiş. Maryam demiş ki, ‘Gitme Aram, seni de yakarlar.’ Diyor ki dedem, o kadın çocuğu kucağında beni de aldı, yürüdük epeyce. Tavrız’e rastlamışlar sonra, dedemin halasının kızına... Dedem demiş ‘Herkesi yaktılar’ diye... ‘Demek ki dayımın ailesinden bir sen kaldın’ demiş kız. ‘Bundan sonra ben nereye sen de oraya’ demiş dedeme. Kadına ne olduğunu bilmiyor, ‘Belki kaçtı, nehre attı kendini’ derdi. Tavrız’in bir sürü çocuğu varmış ama hangisi sağ kalmış bilmiyormuş. Kucağında sadece Khoren varmış, çok ufakmış, bebe... O bebe kucağında evden kaçmış zaten Tavrız, öyle kurtulmuş. Hep beraber köye gelmişler, köy bomboşmuş, talan edilmiş, terk edilmiş, eve girmişler, kalmışlar biraz, yaşamak istemişler ama olmamış, sonra da buraya gelmemişler. (Muşeg Kevorkyan’ın anlattıklarından. Yanmaktan kurtulan Aram dedenin köyü, Muş’un Bağlu köyü).

“Dedem 11 ya da 12 doğumlu. 18-20’li yıllarda olmuş anlattıkları herhalde. Şöyle diyordu, ‘Annem elimden tutmuştu, Nazaret küçük kardeşim kucağındaydı, bizi kiliseye doldurdular. Çocuktum, dört tarafıma bakıyordum, şaşırımtım. Meğer bizi yakmak için doldurmuşlar oraya.’ O arada, diyordu, Ninem

1 Haziran veya Temmuz ayında kutlanan yortu. Hac ziyaretleriyle kutlanır. Sokakta insanların birbirlerine su serpme âdetiyle meşhurdur.

Muş'un Bağlu köyünde yangından kurtulan Aram, alta, solda.

çok becerikliymiş, kafasını bir çevirmiş, bakmış, camı kartonla kapatmışlar. Camdan atlamış ninem, çocuğu kucağında, onların ailesinden 10-12 kişi kaçmış. Babam derdi ki, 'hava kararmıştı, kaçtık, dağlara kaçtık, ben tırmanamıyordum, annem çekiştiriyordu, biri kucağında, ben elinde' Dağa çıkınca, kilisenin yandığını görmüş, çocuk daha, sevinmiş, 'Ateşe bak' demiş, anlamamış ne olduğunu. 8-9 yaşında çocuk ne anlar, ve derdi ki o manzara hep gözünün önüne gelirmiş, hatırlıyordu, vurarak nasıl içeriye, kiliseye soktuklarını. Türkler, evet... Maraş'ta olmuş bu olay, bir Maraş acısı..." (Anahit Bardakçıyan'ın anlatıklarından).

Griş Badalyan ve ablası Nranhat zor bir çocukluk geçirmişler ve hâlâ annelerinin, yani "adelerinin" anlattıklarını hatırlayınca çok duygulanıyorlar. "Anam yukarı Süphan'da yaşarmış, Masis'in¹ diğer yanında... O taraflarda... Savaş başlayınca erkekler mağaralara kaçıyorlar. Bazıları arada gelip yiyecek bir şey-

1 Masis: Ağrı Dağı.

ler alıp tekrar dönüyorlar. Ana diyordu ki, kardeşi gelmiş, ekmeğe götürsün diye, nenem kalkmış ayağa, üstünü giyinmiş, sonra karışmış ortalık. Tam dışarı çıkarken vuruyorlar kardeşini, Arşavir¹miş ismi. Nenem ağlıyor, 'lao, git, Arşomu vurdular!' diye... Ayakkabıları, kıyafetleri bir tarafta... Adem'in bir ağabeyi varmış zaten... Anam diyor ki, kardeşini vurduklarında karısı hamileymiş. 'Şehre indik, ekmeğe topladık, getirdik yiyelim diye, eve geldik, anam yok, kaybolmuş, yok anam' diyor anam. 'Annem çok tatlıydı' der, Türkler götürmüşler onu. Ağabeyinin karısı demiş ki, 'Şuşo, evden koku geliyor!' "Dedim ki, 'E gelin, ben de seninleyim, ne bileyim koku nerden geliyo!' Fırını açtık, baktık anam içinde, nenem içinde, Türkler götürüp oraya sokmuşlar." O zaman, Kürtler köylere girip herkesi öldürmüşler, erkeklerin hepsi kaçmış, dağlara gitmişler, çıkmamışlar ortaya. Adem diyor ki... 'Andranik kendi fedailerini gönderdi', 'Gidin, köy yerini kolaçan edin!' dedi. 'Türkler neredeyse katledecek köyü' dedi. Alman Türk'e yardım edecek, silah verecek. Anladın mı? Derdi ki, 2-3 fedai gelmiş, köydeki erkekleri toplamış, baharmış, demişler ki, 'Köylüler, Andranik yolladı bizi, siz Van'a gidin diye. Van'da kurtulursunuz.' Derdi ki, inanmamışlar. Baharmış, ovaya inmişler. Derdi ki, birkaç gün sonra, dışarı çıkanları vurmaya başlamışlar. Kürtler vurmuşlar, Adem'in babasını da vurmuşlar. Çazar'ın babasının adı, anasının Maro... Derdi ki, 3-4 köyün erkeklerini toplamışlar, bir Ermeni, bir Türk, diğeri de Almanmış. Demişler ki, 'Arkadaşlar, kaçmayın, kavga yok, size bir şey yapan diyen yok'... Diyor ki, toplamışlar ahırda, toplantı yapacaklarmış, kavga yok, barıştık, güzel güzel yaşayacağız artık. İşte o vakit ateşi getirmişler, dört taraftan, benzini dökmüşler, yangın çıkarmışlar, herkes ahırda... Nenem diyor ki, 3-4 gün o kırmızı mavi ateş sönmemiş. Ahırda yanmış hepsi, bu Türkler... Yapmışlar... Şimdi de istiyorlar ki, Türkleri getirsinler, bize dost yapsınlar, İslam onlar, Müslüman... Anam diyor ki, erkekleri katlettiler biz kaldık; ufak, küçük kızları götürüp kendilerine karı yapıyorlardı, bazılarını, bizim gibi sakat olanları, vurmuyorlardı. Güllelerine kıyamıyorlardı, boşuna harcamaya... Anamın kardeşi de öldürülmüş. Nergiz'miş ismi, iki kız kardeşlermiş, bir oğlan... Adem yalnız kalmış, ademin adı Şuşo... Benim anamın tüm ailesinden bir tek anam kurtulmuş. Oğlunun adını Arşavir koydu sonra, kızının Maro... Dayısının ve anasının isimlerini... Nenemin ismini yaşattık, kardeşininkini de..."

Gyozal Hovhannisyan ikinci göç zamanı doğmuş, yolda... Kaynanası dermiş ki "Balacan¹ bak anlattım... Kaynanamın kaynanası neler olduğunu görünce, gelip yakalamışlar onu. Fırını da yeni yakmış o zaman, tutup atmışlar fırının içine, yakmışlar, fırının üzerinde parçaları kalmış. Kaynanamın gözü önünde, yakmışlar kaynanasını. Kaynanasının kaynının karısına da aynısını yapmışlar. Zimo'nun ablasına, yine kendi fırınında yakmışlar, kendi evinde..."

Elena Ardahanyan'ın neenesinin üç çocuğu varmış, bu üç çocukla birlikte, bir de Elena'nın annesi kurtulmayı başarmış yangından. "Annem anlatmıştı, kendi hikâyesini... Dedem yokmuş o zaman, başını çoktan kesmişler. Türkler Kars'ta bunları bir grup yapıp, kiliseye doldurmuşlar, benzini dökmüşler, tam kibriti çakacaklarmış ki, o an haber gelmiş, bunları Türk esirlerle değiş tokuş yapmaları için... Nenem zengin kızymış, narin büyütülmüş, çok gençmiş o zaman, çok güzel... Tüm kilisedeki insanları, nenemi ve üç çocuğunu beraberce Akhılkelek'e getirmişler. Bir süre orada kalmışlar, ama çok iyi hatırlıyor annem.

1 Yavrum, kuzum anlamında kullanılır.

Akhılkelek halkı onları çok iyi karşılamış, çok yardım etmişler. Sonra Tiflis'e götürmüşler. Annem anlatırdı, Rus askerlerinin yanlarına gider, ekmek isterlermiş. Annem çok küçük yaşlarını bile hatırlıyor. Çocukluğumda hiç lezzetli bir şey yemişliğim yoktur derdi. Genelde etli Borş¹ verirlermiş. Annem iyi hatırlamıyor orayı, anneleri ne zaman kayboldu, nereye gitti? Ama bir kere Tiflis'e geldiğini hatırlıyor, onların yanına, kiraz getirmiş. Yine geleceğine söz vermiş, sonra duymuşlar anneleri ölmüş diye... (Ağlıyor) Umumi bir mezarlığa gömmüşler. (Ağlıyor). O kadar genç, o kadar güzel... 28 yaşında. (Ağlıyor) İyi aile kıyıymış, narin büyümüş, dayanamamış.”

“Bilmiyorum, kaynanam mı Erzurumluydu, yoksa kayınpederim mi? Karanlı ve Erzurumlu muydular, hangisi neredendi, hatırlamıyorum. Derdi ki, ‘Kaçış sırasında, babam, beni, Nergiz’i ve büyük abimi alıp kaçtı. İki üç gün önce annemi yollamış. Annem hamileymiş, nehri geçmiş.’ Annesinin yanına götürmüşler, kayınpederimin annesinin evine... Derdi ki, ‘Ne zaman ki nehrin ağzına geldik, babam büyük abimi aldı götürdü, sonra geldi beni götürdü. Geri dönmek istiyordu, baktı Türkler geliyor, kardeşimi kurtaramadı. Nergiz kaldı orada.’ ‘Biz’ derdi, ‘nehir böyle akarken, bakıyorduk.’ ‘Babam, “Ah” dedi, “vah” dedi, “çocuğumu öldürmüşler” dedi. Eğildi ama yapamadı, bir şekilde kalktık ve koştuk. Anamın saklandığı yere vardığımızda, gördük ki hem anam ölmüş hem de çocuk... Biz de babama kaldık, yetim. Sonra babam da öldü, yetimhaneye düştük.’” (Anahit Bardakçıyan’ın anlattıklarından).

“Anne tarafından... Ninem... Reyhan’mış ismi... Kırım başladığında... Hep anlatırdı... ‘O nehri geçtik’ derdi, 14 yaşındaki kız kardeşini Kürtler kaçırmışlar, nehre mi attılar, götürdüler mi yanlarında bilmiyorum. Hep anlatırdı bu hikâyeyi.” (Anahit Hovsepyan’ın anlattıklarından).

Anlatıcılarımızdan birçoğu, Murad nehrinden bahsediyor. Bu nehirde bir taraftan insanları boğmuşlar, bir taraftan da nehrin suyu özellikle çocukları almış götürmüş. (Almast Harutyunyan’ın anlattıklarında bu konuyla ilgili ayrıntılı hikâyeler var).

Anılarda tehcir yolunda yaşanan ölümler, yolda terk edilen çocuklar, kaçışlar, talanlar var. Bunların bir özetini, Anahit Bardakçıyan hiç hüzünlenmeden, sakince anlatıyor: “Ben babamın dayısının karısının, Haykanuş’un ağzından şöyle duydum: ‘Öyle bir durumdu ki’ diyordu, ‘Biz ölenlerin üzerinden yürüyüp gidiyorduk karanlıkta. Hissediyorduk, miden bulanmasın, kurtlar bizim üzerimize de çıkıyorlardı. Böyle yapıyorduk, böyle (nasıl dikkatlice ayaklarını koyacak yer aradıklarını gösteriyor) ve yürüyorduk. Üzerimizi temizliyorduk, ve o kurtların arasından yürüyorduk.’”

Tehcir yolunun en acı anılarından biri de ruhsal bunalımlar hakkında olanlar. Vasak Toroyan, iki erkeğin, oğlunun ve kardeşinin bakımını üstlenmiş Talvorikli bir kadının hikâyesini şöyle anlatıyor: “İki çocuğu getiremiyor, birini bırakması gerekiyor. Biri kardeşi, diğeri yavrusu. Kardeşi kendi ailesinden tek sağ kalan erkek, eğer o olmazsa evlerinin direği gider. Çok acı çekiyor, sonunda karar veriyor, çocuğunu bırakıyor. Kardeşi geldi, şimdi oğulları var, soyu devam ediyor. Ben yaşanmış bir olaydan bahsediyorum, o kadın böyle bir seçim yapıyor. Şimdi Şğarşik köyünde yaşıyorlar, bizim köyde...”

1 Ruslara özgü lahanalı çorba.

Kırım, Katliam, Kaçış, Göç, Sürgün, Felaket, Soykırım

Bu konuşmalar sırasında konuşmacılar kendi ana-babalarından, büyüklerinden duyduklarını tasvir ederlerken, genel olarak “kırım”, “katliam”, “katliamlar”, “kaçış”, “göç”, “göçmenler”, çok nadir olarak “sürgün, tehcir” kelimelerini; yaşananları anlatırken de, “kesmişler”, “öldürmüşler”, “yakmışlar”, “baltayla öldürmüşler” gibi ifadeleri kullanıyorlardı.

“Kırım zamanında Arşak’ın ailesi katledilmiş, Bağlı’da büyük katliamlar olmuş.” (Muşegh Gevorgyan’ın anlattıklarından, Daştadem) “Katliamlar başlayınca, Türkler onun büyük kızını ve oğlunu kaçırmış. Çok güzel çocuklarmış, nenemin amcasının karısı çok güzel kadınmış. Diğer kızını, oğlunu gözlerinin önünde kesmişler” (Eleonora Gazaryan’ın anlattıklarından, Aşnak) “...Nenem anlatıyordu, 40 kişi aynı evde yaşamışlar, Mşgeğ’de gelinmiş nenem, o 40 kişiden bir nenem kurtulmuş, kendi babasının soyundan herkesi yakmışlar, katletmişler.” (Vazgen Ğugasyan’ın anlattıklarından, Aşnak) “Annem babam Türkiye’den göçmüş Ermeniler... Şöyle diyeyim, babam Pontus Amasya’dan, annem ise Kayseri’nin merkezindenmiş. Amasya’dan ilk kıyımlar zamanında çıkmış, yani ilk kıyımda...” “15 yılındaki kırım zamanında ilk dedemi götürmüşler, nenem derdi ki, baltayla öldürmüşler” (Nairi Taciryan’ın anlattıklarından, Erivan) “Öyle, kaçış başlamış, kırım, kırım...” “Almast teyzem, kaçış zamanı Amerika’ya gitmiş” “Sonra, dedemi gördüğünde artık kırım bitmişmiş.” “Kaçış zamanı olmuş, evet, yolda...” (Anahit Bardakçıyan’ın anlattıklarından, Erivan) “...Dedem öldürüldüğünde... o zaman başlamış... kaçışlar... kaçışlar olduğu sırada nenem çok güzel kadınmış...” (Albert Mamikonyan’ın anlattıklarından, Erivan) “...Birinci kıyımı yapmışlar... İkinci kırım Der Zor çöllerinde olmuş, insanlardan uzağa götürmüşler, orda katletmişler” (Eleonora Ğazaryan’ın anlattıklarından, Aşnak) “Bu kıyımlardan önce, ’15 yılındaki kıyımlardan önce... Evet, kaçış zamanında Ağavnik ile beraberdim. Ağavnik bizimkilerin ne derece akrabasıydı bilmiyorum. Ağavnik geri gelirken o kaçış zamanı...” (Vardan Hakobyan’ın anlattıklarından, Norakert) “...Göç zamanı Ermenistan’a gelmişler” (Artak Hovsepyan’ın anlattıklarından, Norakert) Bazen “kavga-çatışma” ve “savaş” kelimelerini de kullanıyorlardı. “Savaştan ölmüşler, neden ölecekler, Türk savaşmış, onlar da savaş zamanı kaçmışlar, yolda ölmüşler.” Hangi savaştan bahsettiklerini sorduğumuzda, şüpheyile: “Ermeni-Türk savaşı, ya savaş olmuş Türkler ile Ermeniler arasında, bilmiyor musunuz?” (Tamara Poğosyan’ın anlattıklarından)

“Katliam”, “kırım”, “kıyımlar”, “kaçış”, “göç”, “göçler”, “katletmişler”, “öldürmüşler”, “yakmışlar”, “baltayla öldürmüşler” ifadeleri, büyük ihtimalle, olayı yaşayanlar tarafından yeni nesle anlatılırken veya kendi aralarında konuşurken kullanılmış kelimeler.

Kurtulanların kullandıkları “mortel” kelimesi, büyük ihtimaller Türkçe “kesmek” kelimesinin Ermenice tercümesi. Ermenicede insan öldürmek anlamında “mortel-kesmek” kelimesi kullanılmıyor, ya da sadece Soykırım dönemindeki olayları anlatırken kullanılıyor. Bu kelime yeni neslin kelime haznesine girmiş durumda. Anahit Bardakçıyan babasının anılarını şöyle anlatıyor “Babam derdi ki, kırlarda gidiyorduk, şöyle dağ gibi bir şey vardı, oraya çıkacaktık. Diyordu ki, Helina diye bir teyze kızı varmış, teyzesinin adı Almast’mış. Fotoğrafını görmüştüm, küçücük bir kızdı, gözlerimin önünde fotoğrafı, mavi gözlü bir kız... Babamın ailesinde var mavi gözlü, saçları sarı, burasına kadar... (Beline kadar, eliyle gösteriyor). Babam, Helina’nın koluna girmiş, ‘İki kardeş çocukları tırmanıyoruz dağa’ diyordu babam, Helina’nın üzerinde çok güzel uzun bir elbise varmış, birden Helina, ‘Aman Harutyun, Türkler geliyor’ demiş. Babam diyor ki, ‘Tuttum Helina’nın elinden, çekerek götürmeye başladım, kaçıyorduk, Helina’yı elimden kaçırdım bir an, düştü, yuvarlandı, ben kaçtım. Kaçtım, ağaçların arasından baktım.’ Korkudan Helina’nın dili tutulmuş, ‘Kesmeyin beni, kesmeyin!’ demiş. Ama o arada çoktan çıkarmışlarmış bıçağı, babam ‘Ben kaçtım’ diyor, ‘gerisini görmeyeyim diye kaçtım.’”

Anlatılanlarda oldukça sık kullanılan “Yeğern” ve “Soykırım” ifadeleri, bu kelimelerin hikâyeye sonradan eklendikleri hissini veriyor. “Babam 1917 yılında doğmuş, annem 1920... Aileleri Yeğern’den sonra Yunanistan’a göçmüşler.” (Ayda Topuzyan’ın anlattıklarından).

Bugün, “kırım”, “kaçış”, “katliam”, “göç” ve “Yeğern” kelimeleri aynı anlamlarda ve hatta bazen aynı cümle içerisinde kullanılabilir “Türkler... Ermenileri katlediyorlardı, Ermenilerin yaşamalarını istemiyorlardı. Yeğern olmuş, Türkler yapmış” (Tamara Poğosyan’ın anlattıklarından). Gümrülü Silva, Kars’tan göç etmiş akrabaları hakkında konuşurken şöyle diyor: “Kars’tan göçmüşler, Ğugasyanmış soyadları... ’15 yılında, Yeğern’den...”

Bazen, bazı hikâyelerde, “sürgün” ve “Soykırım” kelimelerinin farklı anlamlar ifade ettiğini anlayabiliyoruz. “...Çanakkale’de çok Soykırım olmadı, çünkü büyük bir şehirdi, köylerde oldu Soykırım” “Çanakkale’den sürdüler... Çöllere...” (Hayrapet Yazirciyan’ın anlattıklarından). Burada konuşmacının “Soykırım” kelimesini “kırım”, “cinayet” anlamında kullandığı aşikâr... İlgi çekici olan, “sürgün” kelimesini konuşmacılarımızdan sadece ikisinin, Avetis Keşişyan ve Hayrapet Yazirciyan’ın kullanmış olması. İkisinin ailesinde de Türkçe konuşulmuş, küçüklüklerinde ikisi de Ermenice bilmemişler, sonradan öğrenmişler ve gözükten o ki, çocukluk hafızalarında bu kelime, yani, bu olayların Türkçe resmi karşılığı olan “sürgün” kelimesi, onların bugünkü kelime haznesinde Ermenice karşılığı olan “aksor” ile bütünleşmiş. Yeğern hakkında başka hiçbir konuşmacımız “sürgün” kelimesini kullanmadı.

Onlar da Bizden Az Kayıp Vermemişler, Doğruya Doğru

“Ben çok Türk filmi seyrettim. 150–200 tane... O filmler, onların gerçek hayatlarını gösteriyor. Onlar da çok çekmişler, bilir misin neler gelmiş başlarına? Açlık... Kırım zamanı onlar da kayıplar vermişler, onlar bizden az kayıp vermemişler, doğruya doğru...” (Anahit Bardakçıyan’ın anlattıklarından). Türk filmleriyle şekillenen Türk algısı, konuştuğumuz 35 kişi arasında sadece yukarıdaki örnekte gözlemlendi. Konuşmacıların “Türk algıları” genellikle ailelerinin başından geçen “Türk deneyimi” ile doğru- dan ilgili... Türklerin hayatının Ermenilerle ilgili olmayan farklı kulvarları hakkında hemen hiç bilgileri yok. Konuşmacılarımızın hikâyelerinin hiçbirinde, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, kendi ailelerinin Türklere yaptıkları kötü ya da suç unsuru taşıyan olay anlatılmadı. Ermenilerin Kürtlere yaptığı bir kabul edilmez davranışı sadece Almast Harutyunyan anılarında dile getirdi. Babasının anlattıklarına göre, bir grup Ermeni’yi Muş’a getiren iki Kürt’ten birini, Ermeniler, kurtulanlar öldürmüş. Diğer Kürt’ün öldürülmesini köyün papazının engellediğini hatırlayan Almast, “E tabii, Ermenilerde de kötü var” diyor ve anlatıyor: Ermenistan’a göç edenler arasında bir de Kürt varmış, hastaymış. Almast, doktor olan ağabeyinden bu adama yardım etmesini istemiş, ama ağabeyi, birçok Kürt’ün Ermenileri öldürdüğünü, bu nedenle hiçbir Kürt’ü kurtarmaya gönüllü olmadığını söyleyerek ona yardımcı olmayı reddetmiş. “Ne yani, benim ağabeyim ama anlatmayayım mı?” diyordu Almast bize.

Ermeniler tarafından intikam alma ya da öz savunma hikâyeleri az olmakla birlikte, anlatılıyor da... Bu hikâyeler insanların kendi ailevi hikâyelerinden ziyade, Van’daki savunma hareketini ya da savunma hareketi öncülerinin, mesela en önemlilerinden Andranik’in anıları gibi anlatılır. Bunlar sayıca az da olsalar, bazen anlatıcıların hatırladıkları şeyler, genelde Andranik’in öncülük ettiği grupların hikâyeleri, Garegin Çugasızyan’ın dedesi örneğinde olduğu gibi, ABD’de yaşadığı sırada ailesinin başına gelenleri duyarak Andranik’in güçlerine katılması gibi... Aregnaz Poğosyan’ın annesi, kurtulduktan sonra Ermenistan’a gelip kendi gibi kaçıp kurtulan biriyle evlenmiş, olaylar hakkında derin bilgisi olmasa bile babasının Andranik ile birlikte savaşmış olduğunu biliyor. “İşkhanadzorluymuş kendisi. Buraya Andranik’in askeri olarak gelmiş. Atı varmış, beyaz bir atı... Gençmişler, savaşmışlar Andranik ile, anlatırdı... Askermişler, Andranik ile beraber halkı toplayıp getirmişler.” (Dağlarda ve Kürt köylerinde saklanan Ermenilerin Ermenistan’a getirilmesinde Andranik’in çabasını kastediyor). “Amcam Ucanlı. 1915 yılında kaçıp gelenlerden 20–25 kişiymişler. Andranik’le beraber savaşıp Ucan’a kadar varmışlar. Benim üç amcam var, kendileri Sasun’un Dzman köyündenmişler.” (Ucan köyü muhtarı Arakel’in anlattıklarından). Almast Harutyunyan’ın babası da aynı şekilde Andranik’in askerlerindenmiş.

Bazen, çok net olaylar da hatırlayabiliyorlar. “...Anne tarafından dedem ve arkadaşı, annem adını da hatırlıyordu, ‘Hakob’ diyordu... Hakob’la beraber karar veriyorlar, Türk askeri oluyorlar, yazılıyorlar gidip,

ama ne kadar mümkün o şekilde. Ama öldürüyorlar sonra Türkleri, ‘Gebertiyorlar’ diyor... Yüksek rütbeli Türk askerlerden biri fark ediyor, ‘Bu ikisi Türkleri vuruyorlar’ diyor, ‘Ermeni bunlar’ diyor. Dedem ve o çocuk, Hakob, dağa doğru kaçmaya başlıyorlar, tepeye çıkıyorlar ve inmiyorlar. Kaçıyorlar. Babamın babası ise, grup kurmuş, kendi başına, dağlara çıkmış, Türklere günlerini göstermişler. O kadar ki, takip etmişler günlerce, bulmuşlar dedemi, kafasını kesmişler.” (Anahit Bardakçıyan’ın anlattıklarından).

“1918’de Fransızlar asker indirdiler Kilikya’ya ve Fransız ordusunda Ermeni Lejyonu kurdular ve gönüllü Ermeni gençleri bu lejyona katılmak için Kilikya’ya gittiler, savaştılar. Bunlardan biri de benim babamdı, Kahire’de dükkânını her şeyini bırakıp... Kilikya’ya savaşmaya gelmiş. Fotoğrafları var, Tarsus yazılı... O taraflarda 1918, 1919 yıllarına kadar kalıyorlar orada. Sonra veriyorlar Kilikya’yı ve gönüllüler geri dönüyorlar.” (Nairi Taciryan’ın anlattıklarından).

Konuşmacılarımızın anılarında yer eden en güçlü şey, kendi ailevi kayıplarından ziyade bu vahşete kurban giden insanlara ilişkin gerçek... Konuşurken, konu Ermenilerin yaptıklarına geldiğinde, anlatanlar vahşeti derecelendirmeye ve karşılaştırmaya başlıyorlar. “...Onların yaptıkları kötülükler onların vicdansızlıklarından dolayı, onlar bizimkileri kesmişler. Ama bizimkiler kesmemişler, savaşmışlar. Eğer siz savaşsanız ben de savaşırım değil mi?” (Anahit Bardakçıyan’ın anlattıklarından). Bundan dolayı, konuşmacılarımızdan çoğu Türkleri genel olarak “vahşet uygulayan” ve “vahşete eğilimli” buluyorlar.

Kurtulanların sonraki hayatları da ilgi çekici... Açlık, sefalet, yetimhane koşulları, göçmen hayatının tüm zorlukları, bilinmeyen yabancı bir ülkeye adapte olmanın zorlukları, iş ve aş bulma sorunu, yalnız bir yaşlılık dönemi, gerçekleştirilememiş planlar, yarım bırakılmış kariyerler, Sovyet döneminin baskıları ve diğer olaylar, göç eden insanların hayatlarının büyük bir parçasını oluşturdu. Konuşmacılarımız hayatlarını direkt olarak Türklerle yaşadıkları döneme bağlamıyorlar. Kaçabilenlerin “Türk deneyimleri” temel olarak *Yeğem* zamanıyla paralellik gösteriyor Ermenistan’da.

“Türk” kelimesi ne duygular uyandırıyor? “Nefret” (Vard Abacyan, Eleonora Ğazaryan); “Nefret, intikam” (Muşeg Ğevorgyan); “Kötü, kötüler” (Gyozal Hovhannisyanyan); “Düşmanlık” (hemen hemen herkes). “Türkler... Derdi ki Türkler... O svinya [Rusça “domuzlar”] bıçaklarla öldürmüşler Ermeni aileleri. Bıçakla hamile kadının karnından çocuğu çıkarmışlar, kılıcın ucuna geçirmişler, kaldırmışlar, göstermişler... Ne felaketler olmuş, bilir misin ?” (Gyozal Hovhannisyanyan).

“Siz hayatınızda hiç Türk gördünüz mü?” sorunu genel olarak negatif algılanıyor ama bazen değişik tepkiler gelebiliyor. Örneğin: “Yok, Tanrı göstermesin. O kadar ah dolu ki bizim yüreğimiz Türk’ten ötürü” (Eleonora Ğazaryan’ın anlattıklarından). Türkiye ve Türklerle ilişki içinde olan iki kadın çalışma sırasında daha pozitif duygular içerisindeydiler fakat onlardan biri, “Ben Türkiye’de yürürken bile, şu an düşman toprağındayım diye düşünürüm” diyebiliyor. (Gümrülü bir kadının anlattıklarından). Ermenistan’da Türkiye ve Türklere ait “oluşmuş” sosyal hafıza şu andaki sosyal deneyi etkiliyor.

“E, Onlar da İnsan”

En ağır acıları olan ailelerde bile yardım olayları¹, kendilerine değil başka birine yapılmış olsa dahi hep sevgiyle hatırlanmış ve yeni nesle nakledilmiş. Bunlarda biri, örneğin Anahit Bardakçıyan'ın anlattıkları: “...Turist olarak gitmiştim... Orada Geġuhi isimli bir kadınla tanıştım, düzgün bir Ermenice konuşuyordu. Kocasını bilmiyordu hiç Ermenice, Türkiye’den gelmişlerdi. İstanbul’dan mı bir yerden... Anlatıyordu... Kaçış zamanını kayınpederi küçük çocukmuş, o zaman tarlada kalmış, Türk’ün biri geçerken, ‘A, bu benim komşumun çocuġu!’ deyip alıyor. Kaçıyorlar. Artık çocuġu vermiyorlar.

Alıyor bu Türk, evine götürüyor çocuġu. Bakıyor, büyütüyor. O Türk’ün kardeşi diyor ki, ‘Bu çocuk bizim elimizde büyüdü, ne yapalım Ermeni, gâvur çocuġuysa, evlendirelim benim kızımınla, bildiğimiz çocuk neticede. Adam, ‘yok’ diyor, ‘ben onu tarlada bulup getirdiğimde dedim ki, bunu ben Ermeni gibi büyüteceğim, büyüyünce Ermeni’yle evlendireceğim.’ Sonra öyle bir yapıyor ki, Ermeni kızla evlendiriyor, oturup anlatıyor, ‘Bak oğlum’ diyor, ‘Böyle böyle, ben bu çocuġu tarlanın ortasında uykulu, aç, zavallı bir halde bulduğumda bunu alıp büyüteceğim ama Ermeni gibi, sonra da bir Ermeni’yle evlendireceğim demiştim’ diyor adam. Geġuhi o adamın oğluydu evlenmiş, yani o adam Geġuhi’nin kayınpederiymiş.

Konuşmacılarımızın anılarında yardım olayları kurtulma olaylarıyla genelde birleştiriliyor. Daha önce de dediğimiz gibi, anılar genel olarak öznelendiriliyor ve kişiler birebir hatırlanıyor. Böyle hikâyeler genelde aynı değerlendirmeye sonuçlandırılıyor. “E, onlar da insan.”

Avetis Keşişyan babasının anlattıklarından, babasına ve amcasına “dostlarının” nasıl yardım ettiğini hatırlıyor. “Türklerden, asker olmayanlar, barışçıl olanlar hakkında babamın başka şeyler de anlatmışlardı. Daha insancıl, daha dostça, daha samimi hikâyeler... Babamın dağa kaçtıklarında, dört kardeş, erkekleri olmadığından, korkmuşlar, köye inmeyi göze alamamışlar. Akşamları bazen gitmişler, su ya da ekmek alabilmek için. Bir keresinde, kendi ‘dostlarının’ evine gitmişler. Bizim Lapaş köyünün sonunda bir Türk yaşardı, bizimkilerin dostuymuş... 1895’i anlatıyorum, babamın bana anlattığına göre... Bizimkiler o Türk’ün evindeyken, askerler geliyor, üç kişi ve giriyorlar Türk’ün evine... Biliyorlar onlar... Adam, bizimkilere hemen ambara girmelerini söylüyor... Orada saklanıyorlar. Adama gelip, ‘Sen burada gâvurları saklıyorsun...’ O da diyor ki ‘Hayır, ben gâvur saklamıyorum.’ Dedemlerden birkaçı sigara içiyorlarmış, asker diyor ki, ‘Sen yalan söylüyorsun, sen sigara içmiyorsun, ama evinde sigara kokusu var.’ ‘Evet, ağabeyim geldi aşağı köyden beni ziyarete, o çok sigara içer’ diyor. İşte böyle adam saklıyor bizim-

1 Bu çalışmada Rusların, Amerikalıların ve Avrupalıların yardımlarına yer verilmiyor, çünkü bu anılar daha çok yetimhanelerde yaşamış kişisel ve ailevi hikâyelere dayanıyor ve genelde anlatıcıların “Türklerle olan anıları”yla birlikte anılıyorlar.

kileri ama sonra diyor ki, 'Dostum, bir daha gelmeyin', çünkü adam korkmaya başlıyor ama bu olayda benim dedemlerin canı kurtuluyor."

Konuşmacılarımızdan daha çok, Sasun, Muş ve Bitlis bölgelerinden olanların Kürtlerin kendilerini kurtarmalarıyla ilgili hikâyeleri hayli fazla. Örneğin Aregnaz Poğosyan şöyle anlatıyor, "Annem kız kardeşiyle ve annesiyle Kürt kirvenin evine gitmişler. Başta yardım etmek istememiş, demiş ki, 'Gelirler sizi de, beni de öldürürler' ama sonra 'Tamam saklanm, ama koyunların yanında' demiş. Kürtlerin giydiği kıyafetlerden giydirmişler. Akşamları koyunlarla kalmışlar, öğlenleri koyunları otlatmışlar. Ne kadar zaman orada kalmışlar bilmiyorum, o Kürt çok iyi bir adammış."

Almast Harutyunyan'ın hikâyesinde de Kürtlerin yardımları çokça yer alıyor. Kürtlerin kişisel yardımları dışında, anlatıcılarımıza göre hemen hemen her bölgedeki Ermeni halkına yardımda bulunmuşlar. "Dedem hep anlatırdı, Malazgirt'te kimseyi katletmemişler, onların şehrinin başı Kürt'müş. 400 tane askeri varmış, Sasun'da kırımlar, kaçışlar başlayınca bu Kürt o gece tüm Ermenileri toplamış, Malazgirt Ermenilerini, kendi elinde olanlarla (eşya, para, altın, mücevher kastediliyor ve vurgulanıyor) kiraladıkları arabalara bindirmiş, Koç köprüsüne kadar getirip geçirmiş onları." (Vard Abacıyan'ın anlattıklarından)

"Nenem Daşdatem köyündenmiş, büyük bir köy değilmiş, 30-40 ev varmış. Kürtlerle ilişkileri iyiymiş. Bir gün gizlice biri gelmiş, demiş ki, Mkro, Ermenileri katledecekler, kurtarabilirsen kurtar aileni demiş... Kimseye deme sakın demiş... Coco derdi ki, bizim aileden kimse öldürülmemiş, herkes kurtulmuş, ama işlerini bırakmışlar, yanlarında hiçbir şey almayı göze alamamışlar, kimse şüphelenmesin diye... Amcasıyla Kürtler anlaşmışlar, Kürtler onları yolcu etmişler." (Muşeg Gevorgyan'ın anlattıklarından).

"Bitlis'in Sekh köyüyle ilgili bir şey daha söyleyeyim. Babam evliymiş, karısı varmış o zaman, iki de kızı... Kaçış zamanında, '15 yılında, babamın annesi hastaymış, babam annesiyle kalmış, köydekilerle kaçmamış. Ama o zaman, nasıl söyleyeyim, babam kaçtığı zaman, Kürt aşireti, aşiretin reisi, tüm halkı sınıra kadar getirmiş, sınırın diğer tarafına geçmemiş, demiş ki, 'Buradan sonra Rus ordusu var, geçin, orada size hiçbir şey yapmazlar.' Eçmiadzin'e kadar gelmişler." (Samvel Mirzoyan'ın anlattıklarından). "Biliyor musunuz, Avar köyü... 6 haneymiş... 3'ü Kürt, 3'ü Ermeni... İyi hatırlıyorum, Kürtler diyorlardı... Doluşuyorlar köye, katliama başlıyorlar, öldürüyorlar. Anlatırlardı, Kürt, Şigoların büyüğü, onlara sahip çıkıyor. Şigo¹ bir Kürt aşireti, onlar Ermenilere hiç zarar vermemişler... İyi hatırlıyorum, Mrad isimli büyüğün ataları Ermeni'ymiş, işte ondan korumuşlar o Ermeni aileleri. Bizimkilere hiçbir şey olmamış, öyle Muş'a inmişler. Yolda babası, babamın babası, dedem yani, ölüyor. Amcam da tifo herhalde, Dranbabe mi, bir köy mü şehir mi neyse ne varmış, oraya gömüyor babam ikisini de, kaçıyor sonra da..." (Vazgen Çugasyan'ın anlattıklarından).

Bu tip hikâyelerin yanında kırımlara Kürtlerin de katıldığını anlatan hikâyeler de var. (Griş Badalyan, Anahit Hovsepyan, Almast Harutyunyan) Konuşmacılarımızın anlattıkları ailevi hikâyeler ve toplumsal

1 "Şigo" yada "Şekon" adındaki Kürt aşireti birçok anlatıcının hikâyesinde yer alıyordu.

hafızalarının ortalaması bize şunu veriyor: Kürtler kırımlara katıldılar, “Fakat onları bu işe sokan Türklerdi.” (Griş Badalyan) “...Yaşadıkları o yerler, o köyler, Kürt köyleriymiş. Doğal olarak ilk darbe Türklerden gelmiş ama anlattıklarına göre, çoğu zaman Kürtler bile yardım etmişler. Yani kişisel olarak tanıdıkları Kürtler Ermenilere yardım etmişler.” (Artak Hovsepyan) Anlatıcılarımızdan ikisi, Hraç Hovhannisyan ve yeğeni, konuşurken bu konu üzerine tartıştılar, tartışmayı olduğu şekilde sunuyoruz.

Hraç Hovhannisyan: “Biri diğerinden beter, onlar Müslüman milletler, ben tekrar söylüyorum, Türkler bizi az katletmişler, bizi genel olarak Kürtler kırmış, dışarı atmış. Kanmışlar Türkler, işte tarih diyor, Türkler demişler ki, ‘Kürt kardeşler, siz öldürün Ermenileri, biz size ülke veririz, toprak veririz’ kandırdılar, vermediler işte...”

Yeğeni: “Hayır, ben amcamla hemfikir değilim çünkü burada Türk siyaseti kazanmış, onlar, bile rek hepsini kendileri yapmak istememişler katliamları, Kürtleri zorlamışlar yapmaları için... Kürtler, dedemin de anlattığına göre Kürtlerden evlerinde Ermenileri saklayanlar çok varmış. Nenem bak burada söylesin, dedem çok anlatırdı çünkü Kürtlerden birçoğu saklamış Ermenileri, Türkler öldürmesinler diye. Bilmiyorum, ne kadar da ikna etseler, evet dost olmuş Kürt ordusu, Türklere iş birliği yapmışlar ama bize yardım etmiş Kürtler, yüzde yüz bu...”

Bu tartışma, kuşkusuz edebiyatta Soykırım konusunda yer verilen ve tartışılan sorunların ve bunların oluşturduğu toplumsal hafıza ve kişisel tecrübelerin etkisinden doğuyor, ve Ermeni toplumunun Soykırım konusundaki genel algısının bir örneği olarak değerlendirilmeli.

Konuşmak-Susmak, Anlatmak-Anlatmamak ("Ebeveynlerim bu konu hakkında konuşmaktan çekiniyordu")

Daha önce de söylendiği gibi, kaçanların Ermenistan'a gelmesi ve burada acılarını toplumsal olarak konuşamaması sonucunda bu anılar kendi mikro ağlarının ya da ailelerinin içinde kaldı. Anlatmak-anlatmamak sıkıntısı aynı zamanda insanın kişisel seçimiyle, dünya görüşüyle ve kendisini çevreleyen insanların onu dinleyip-dinlememe isteğiyle de ilgiliydi. Herkes bu olayları, hayatlarının bu en zor bölümünü anlatma konusunda istekli değildi. Her şeyi anlatamazlardı ya da anlatmak istemezlerdi. Anlatmanın ve anlatmamanın, konuşmanın ve konuşmamanın şekilleri farklıydı ve farklı kalmaya devam ediyorlardı.

Anlatanların hikâyelerinden yola çıkarsak, ailelerde kırım ve kaçış olaylarını anlatanların ve nakledenlerin büyük kısmı kadınlardı. Bazıları başlarına gelenler ya da gördükleri acılar hakkında herkese, her an anlatıyorlardı. Bazıları devamlı ağlıyorlardı. Griş Badalyan ve Nranhat'ın annesi, hayatının her gününü, anne-babasının ya da diğer akrabalarının anlattıkları hikâyelerle doldurup, çocuklarını ister istemez bu acıların bir parçası haline getiriyordu. Bugün bu insanlar yetişkin ve orta yaşlı oldukları halde, bu olayları ağlamadan anlatamıyorlar. Almast Harutyunyan'ın 13 yaşındayken kurtulan annesi, öldüğü gün hâlâ annesinin çektiği acıları hatırlayıp ağlıyordu.

Almast'ın annesinin, Haykanuş'un anılarında "Türk" kelimesi yok, genel olarak kendi acılarını anlatmış anılarında. Haykanuş, çektiği çileleri anlatırken, suçlu aramamış, onlardan bahsetmemiş. O sadece başlarından geçenleri, annesinin, babasının katlini, küçücük çocuklar olan kardeşlerinin açlıktan ve soğuktan nasıl öldüklerini ve böyle korkunç manzaraları anlatıyor. Şaşırılacak olan, Haykanuş'un anılarında kendi çektiği acılara çok az değinmesi. Annesini her gün hatırlayarak yaşadığı bu çile, Almast'ı bu hikâyeleri kaleme almaya ve daha sonra onları kitap olarak yayınlamaya zorladı. O biraz hafifletmiş Haykanuş'un hayatını. O, annesine olanları ne kadar çok insan öğrenirse, annesi bu hayatta o kadar hafiflemiş olur diye düşünüyordu.

Erkekler bu konular hakkında daha az konuşmuşlar ve anlattıkları, kadınların anlattıklarından farklıymış. Öncelikle, erkekler daha çok öldürüldüğünden dolayı, kurtulabilenler arasında daha az erkek olmuş. İkincisi, erkeklerdeki aileyi koruma ve kurtarma isteği, bunu başaramadıkları için, günah duygusuna dönüşmüş.

Erkeklerdeki gurur duygusu, doğal olarak olayları hatırlamak ve anlatmak konusunda onları zorlamış. Kurtulan erkekler, kurtulduktan sonra daha farklı zorluklar yaşayarak (yetim çocuklara bakmak, iş ve aş bulmak, vs.) bazı ahlaki ve insani değerleri kaybetmedikleri takdirde susuyorlardı ya da çocuklarının

hatırladığı gibi, sadece erkekler kendi aralarında konuşuyorlardı. Çocuklarının sorularına ya çok kısa cevaplar veriyorlardı ya da genelde katıldıkları müdafaa hareketlerinden bahsediyorlardı.

Erkeklerin ve kadınların anılarını aktarma şekilleri, sonraları büyüyüp yetişkin olduklarında da farklı olmuş. Kurtulan oğlanlar, büyüdüklerinde, anlatmaktan daha ziyade yazmışlar anılarını. “Kendileri için” yazmışlar. Bunun sebebi, o dönem konunun üzerinin kapatılmasından dolayı, yazılı metnin dağıtılmasının sorun olması olabilir. Ama büyük ihtimalle yazmak, içeride saklanandan kurtulmak için iyi yollardan biriydi.

Kızlar, büyüdüklerinde ayrıntılı olarak anlatıyorlardı, en kötü acıları bile... Şimdiye kadar böyle sürüp gidiyor. Erkekler ayrıntılardan çekiniyorlar. Talin’in Aşnağ köyünden Elya Davidyan, kayınpederinin halasının korkunç hikâyesini ayrıntılarıyla anlatıyordu. Hikâye, Talvorik yöresinin Hosnud köyünde, ailesinin tüm fertlerini kaybettikten sonra, kızı ve oğluyla tek başına kalan genç kadınla ilgilidir. “İsmi, Dure idi. Yolda önce kızı aklıktan ölüyor, daha sonra karşılarna çıkan askerler, silahın kabzasıyla yüzüne vurup dişlerini döküyorlar, karnını da haç şeklinde kesiyorlar. Bağırsakları dışarı dökülen kadını öldü zanneden askerler, onu orada bırakıp gidiyorlar ama bilincini kaybetmiş, kendine gelip oğlunun yanı başında ağladığını görüyor, çocuk anasını çekiştirmekte, bunun üzerine kendine geliyor, bağırsaklarını, karın boşluğuna kendi yerleştirip dikiyor, gömleğiyle de bağlıyor, oğlunun yardımıyla yola devam ediyor.

Birkaç gün sonra oğlu da ölüyor. Bu kadın oğlunun ölüsünü alıp geri dönüyor, kızının yanına oğlunu da gömüyor ve tekrar yola devam ediyor. Bu kadın daha sonra yakınlarını buluyor. Hamze Bıcuk dayısıydı, sonra onun evinde yaşamaya başlamış. Ben bu eve gelin geldiğimde bu kadın artık oldukça yaşlanmıştı, kendisine ben bakıyordum. Her yıkayışında karnının üzerindeki o yara izlerine dikkatle dokunurdum.” Bu inanılmaz hikâyeyi tüm köy halkının bildiği anlaşıldı ancak yine de bu konuşmaya şahit olan kocası Derenik Kirakosyan sessiz ve belli belirsiz bir sıkıntıyla bizi dinlerken konuşmanın yarısında bırakıp dışarı çıktı.

Konuşmacılarımızdan kadın olanlar olayları ayrıntılarıyla anlatmak istiyorlardı, erkekler ise genellemeler kullanıyorlardı. Kadınlar, kim, nasıl, ne durumda yardım etmiş, ne demiş, giyinmesi için ne kıyafet vermiş, ne yemek vermiş, nerede, nasıl saklamış, gibi detayları anlatırlarken, erkekler birkaç kelimeyle durumu özetleyerek, “komşu köyün Türkleri”, “kadınların çıkardıkları gürültü”, “hükümetin kanunları” genellemelerini kullanıyorlar.

Kadınlar ailevi hatıralarından en acılı olanlarını en ufak detaylarıyla anlatırlarken, erkekler daha genel olaylar üzerinden anıları anlatıyorlar ve acı olan kısımları nazikçe atlamaya çalışıyorlar. Konuşmacılarımızdan örneğin Vasak Toroyan, anlattığı sırada birkaç kere bazı olayları hatırladı, anlatmaya başladı, sonra kendi sözünü keserek “Yok, yok, olmaz, gençlerin yanında böyle şeyler konuşulmamalı!” dedi (öğrencilerden A. Keşişyan’ı ve S. Harutyunyan’ı kastederek).

1958 yılında çekilen bu fotoğrafta soldan ikinci, Dure.

Daha sonraki yıllarda teknolojinin gelişmesiyle, torunlar nine ve dedelerine sorular sorarak bunları kaydetmeye başladılar. Bazıları görüntülü kayıt bile yapabildiler. 35 anlatıcımızla görüşmelerimiz sırasında bizimle bu kayıtları, anılarına yazdıkları kitapları, günlükleri paylaştılar. Khasturlu Mihran Hovhannisyanyan'ın ailesi hakkındaki günlüklerinin kopyalarını oğlu bize hediye etti. Khastur köyünde 19. yüzyılın sonunda gerçekleşen ilk kırımları, Yeğern anılarını ve 6 yaşındaki Mihran'ın yetimhane anılarını detaylarıyla anlatan bu günlük 1950 yıllarına kadar sürüyor.

Garegin Çugasızyan'ın dedesinin amcasının ve halasının Yeğern zamanı 13 ve 8 yaşında olan çocukları daha sonra başlarından geçenleri kaleme almışlar. "Biri, Vahan Ğazaryan ünlü aydınlardan biri olmuş

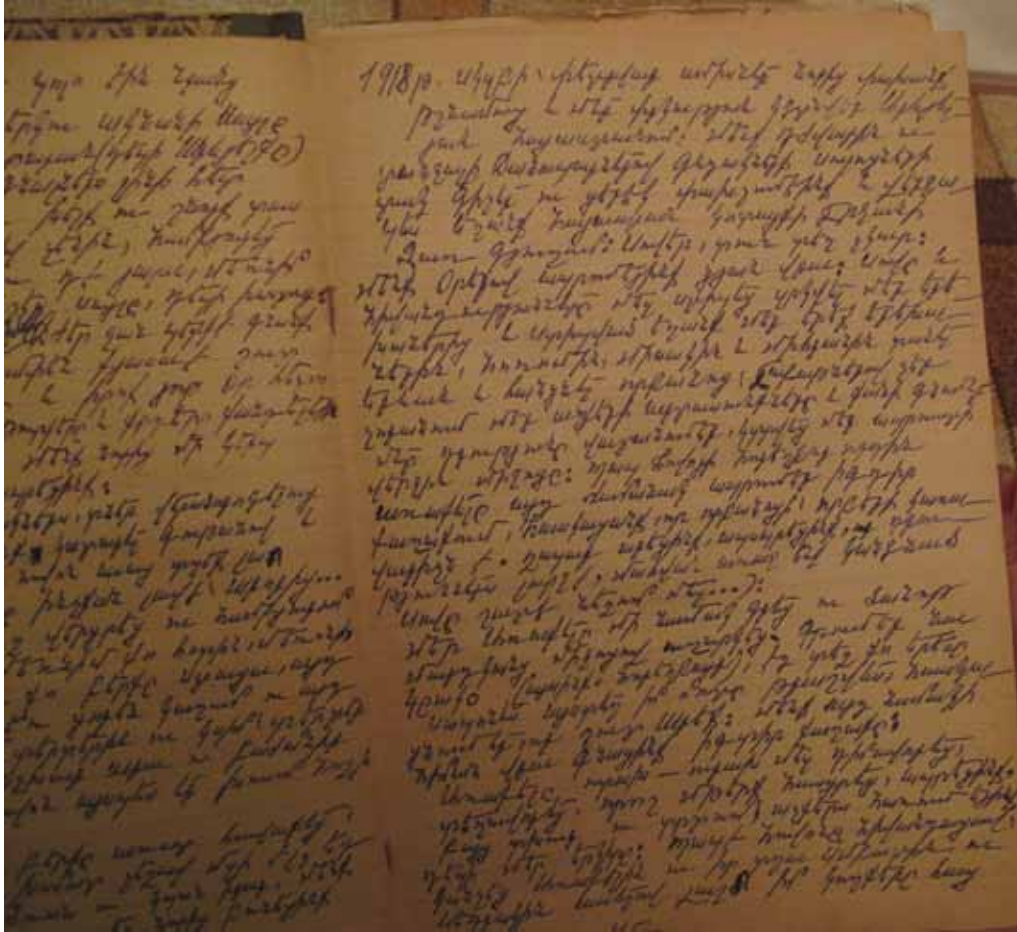

Talvorik'in Hosnud köyünden Dure'nin sığındığı Hamze Bıcuk ve sağ kalabilenlere yardım edenler.

ABD'de, gazetenin editörü olmuş. Onun yazdığı bir sürü hatırası var, bazıları yayınlanmış. Bir kısmı da yayınlanmamış... Diğeri Pargev Çugasızyan onun anıları yayınlanmış değil ama biz kayda almıştık onun anlattıklarını. Ben 2005'te *Yeğern*'e adanmış bir CD hazırladım, bütün kayıtları ben topladım.”

Bazıları tamamen susmuşlar. Ayda Topuzyan'ın babası Adapazarı'ndaki kırımdan sonra Yunanistan'a gitmiş. Mersinli annesi ise Suriye'ye... Sonra Lübnan'da birbirlerine tanışıp evlenmişler.

Ayda Beyrut'ta doğmuş. Beyrut'ta kurtulanlardan çok varmış ve o *Yeğern* hakkında hep bilgi sahibiymiş: “O konu hakkında konuşmaktan çekiniyorlardı” diyor. Ayda sadece ninelerinden birini tanıyabil-

Mihran
Hovhannisyan'ın
“Bizim Evin Hikâyesi”
adını verdiği
günlüğünden bir sayfa.

miş ve tam olarak ailesinin hikâyesi hakkında bilgi sahibi değilmiş. 1975 senesinde akrabalarından Kna-rik Canikyan'ı bulup onun hayat hikâyesini dinledikten sonra önüne bilmediği, anlatanların da susan-ların da yaşamak zorunda oldukları bir hayat çıkmış. “Sadece bir kere anlattı, bir kere konuştu bu olay hakkında ve... Sonra sonsuza kadar sustu. Onun için bu konu hakkında konuşmak çileye eşdeğerti, as-lına bakılırsa hep çileliydi.”

“Bilmiyorum...”

“Neden oldu bu büyük facia? Bu sorun nasıl çözülebilir?” 35 konuşmacımız da genel olarak bu soruya cevap vermediler. Onların çoğunun yaklaşık cevabı belirsiz bir kelimeydi: “Bilmiyorum...” Tabii ki, basit cevaplar da var: “Türkler Ermenileri sevmiyorlardı.” “Türkler ve Ermeniler birbirlerini sevmiyorlardı” gibi... (Gyoza Hovhannisyan: “Türkler hep katletmişler bizi, zenginliğimize, toprağımıza sahip olsunlar diye.” Almas Harutyunyan: “Çünkü acımadır Türkler.” Eleonora Ėazaryan: “Çünkü biz Hıristiyan’ız, Türkler din değiştirmemizi istiyorlardı. Bizim dinimizi kabul edeceksiniz demiş, biz de değiştirmek istememişiz.” “Türkler Ermenilerin yaşamasını istemiyorlardı.” Tamara Poęosyan: “Çünkü Türkler Ermenilerin dūřmanıdır.”). Bu belirsizlik ve verilen cevaplar gerçekten ilgi çekici. řu an Ermenistan’da sosyal-siyasi hayatta Soykırım’ın sebepleri hakkında farklı jeopolitik açıklamalar ve tezler olduğu halde, bu veriler ortalama vatandaş üzerinde çok etkili olmuyor ve genel fikre etkisi olmuyor. Anlaşılan o ki, Soykırım’dan kurtulanların en azından şimdiki nesil temsilcileri için duygusal sebepler daha belirleyici ve kabul edilebilir. Bunun yanında, anlaşılmaz olan, bu insanların anlaşılır olanı reddetmeyi istemeleri. Nasıl tarif edilir? Nasıl anlayalım? Neden oldu? Bu soruların yanıtları hiçbir mantığa tabi değil.

Bu sorular cevaplarını bekliyor. Soykırım konusunda Ermenistan’ın bugünkü tarihi ve siyasi söylemini bir tarafa bırakıp, konuşmacılarımızın anlattıklarına dönüp Gareğin Çugasızyan’ın dediklerini hatırlayalım. O siyasi analizlerden pekâlâ haberdar ama bizimle konuşurken daha ziyade felsefi genellemeler yapıyor. Özellikle “Yeğern”in anlamının eksikliğini açıklarken: “Ben, doğrusu, birçok insanla konuştum, anlamaya çalıştım bu trajediyi. Ama bu durum trajedi bile değil, trajedinin bir sebebi olur. Eğer bir olayın sebebi yoksa o trajedi değil, başka bir şey o zaman. Yeğern’in anlamını edebiyatta da bulmaya çalıştım, insanların hikâyelerinde... Ben bir CD hazırladım, içinde çok çeşitli konular var. Çukasızyanlardan olan dedemin kardeşinin oğlu bir kitap yazmış ABD’de. Tasvir etmiş ailece yürüdükleri Der Zor yolunu. Ailesinde bu yoldan sadece kendisi kurtulabilmiş. Sadece kendisi ve bir çocuk daha... İki çocuk... Babam uzun süre eve çağırırdı kurtulanları, sohbet ederlerdi, kaydederdi babam. Neler anlatırdı bu insanlar... Ama ben bugün anlıyorum ki ben o olayın sebebini idrak edebilmiş değilim. Benim anladığım bu sadece trajedi değil. Bu çok daha karşık bir sorun, bu... Bu olayda sebep aramak, bulmaya çalışmak... Bilmiyorum... Ne sebep var? Ne sebep olmuş olabilir? Neden? Ne için yaşandı tüm bu acılar? Ermenilerin ve Türklerin kardeşlik fikri masaya konmuştu bundan sadece bir kaç yıl önce. Neden? Kim kazandı? Ne kazandı? Sadece bizim kaybettiğimizi düşünmüyorum. Bilmiyorum, kendileri kendi kayıpları hakkında ne düşünüyorlar? Ama... Köklerini kaybettiler. Temellerini kaybettiler. Hrant Dink cinayetine baktığımızda... Okuduğunuzda Türk basınına, görüyorsunuz ki, Türkler de bir şey anlamıyorlar olup bitenden. Çünkü, o adam bile, ki onları o kadar çok seviyordu ve bir şeyler yapmak istiyordu. Onu bile yok ettiler. Ben en önemli makaleleri okudum Türkiye’deki. Orada çok derin bir... şaşkınlık değil... Nasıl desem... şok

vardı. Başka Türkleri de gördüm tabii, çok rahatça, “Tabii, çok acı bir olay ama o kadar gazeteci öldürüldü ki Türkiye’de, o sadece biriydi” dediler. O an düşünüyor insan, daha ziyade hissediyor, acaba kendi gazetecileri de Hrnt kadar değersiz miydi? Ve devam ediyor insan düşünmeye. Çok şey kaybetmişler. Çok şey... Türkler kendi köklerini kaybettiler.”

Avetis Keşişyan, Soykırım’da bir mantık olduğunu düşünüyor. “...Çünkü bu olay olmak zorundaydı, Osmanlı Türkiyesi anlamıştı. Ermenilerin orada kalması en azından... Bir devletin orada kurulacağı anlamına gelmekteydi. Eğer katliam olmasaydı... O bir dizi kırm... Türkiye ya bu devleti kabul edecekti ya da katledecekti. Bugün aynı problemi yine yaşıyor Türkler Kürt’le. Sanıyorum bu örnek olmalıydı diğerleri için, onları susturmak ve sindirmek için... Ama bu arzu gerçekleştirilemedi.”

Konuşmalarımız esnasında sorunun çözümüyle ilgili cevapları özetlemeye çalışırsak, bazılarının sıklıkla tekrarlandığını söyleyebiliriz. “...Eğer kapılar açılırsa, yavaş yavaş, bi yirmi, otuz, belki elli sene sonra tekrar Türkler aynı şeyleri yapmaya başlayacaklar” (Garnik Manukyan). “Bence, bugün Türkiye Soykırım’ı tanımıyorsa, bu aynı şeyi tekrar yapabilir demek, yani kendinden emin değil, hâlâ medeni mi değil mi bilmiyor” (Hamlet Hovsepyan). Avetis Keşişyan’ın genellemesini hatırlayacak olursak, şöyle diyor: “Türkiye kendi halkına bile merhamet gösteremiyor. Bunun için gereken ahlaki düzen yok çünkü, o yüzden... Yukarıdakiler, imkânları ellerinde tutanlar insanlaşmadıkları sürece bu sorun çözülmez. Ben halkların çok hızlı dost olabileceğini düşünüyorum. Tüm halklarda o gizli potansiyel var ama yukarıdakiler halkın bilinçsiz ve çaresiz olmasından yararlanıyorlar ve ne isterlerse onu yapıyorlar. Örneğin yetmiş yıl Türk halkını bize karşı doldurdular ve böylece bize olan kin çoğaldı. Bu özellikle yapıldı, o yukarıdakilerin siyasetiydi. Eğer onlar bu şekilde davranmasalardı, tamam, Soykırım’ı kabul etmeselerdi, o zaman dostluk daha çabuk kurulurdu. Bakın, insan yanlış yapar, bu bir aksiyomdur. Hayatta affedici olmak gerekir. Bu çok önemli, çok zor ama insanca yaşamak istiyorsak çok gerekli ve çok hayati... Ama affetmek yanlış yapandan başlıyor. Yanlış yapan, yanlışını tekrarlamak konusunda hazır olacak, anlayacak, kabullenecek yaptığı hatayı. O zaman affedici olmak anlamlı olur. İtiraf edilmediği takdirde anlamsız olur. Kimi affedeceksin? Neyi affedeceksin? Acaba bizim affedici olmamızın onlar için bir önemi var mı, ihtiyaçları var mı buna? Yoksa affetmek çağdaşlığın en önemli simgelerindendir. Türkler bu kadar çağdaşlar mı acaba? Biz o kadar çağdaş mıyız? Bilmiyorum.”

“Yaz, Almast Can, Yaz”

Almast Harutyunyan kendi ailesinin hikâyesini 4 Kasım 2009 Ucan köyündeki evinde anlattı. Avetis Keşişyan hikâyeyi yazıya aldı. Sohbetimize H. Kharatyan ve N. Yerznkyan da katıldılar.

(Sohbetin yazıya alınan bir bölümü)

Almast Hanım’dan bize ailesinin hikâyesini anlatmasını istediğimizde heyecanlandı ve şöyle dedi “Kitap yazdım ben! ‘Gölgesiz Yalnızlığım’ ailem hakkında, annem hakkında... Bir başka kitap daha bastıracağım, onda da Stalin’in kötülüklerinden bahsediyorum. Eşim Güney Kazakistan’a sürgün edilmişti, yalnız başına, dil bilmeden. Gittim, gördüm, 80 bin genç vardı orada. Ne acı... Hepsini yazdım kitabımda, bu ayın sonunda çıkacak.”

Almast Hanım’dan bize ailesinin Türklerle ilgili anılarını anlatmasını rica ettik.

“Ben 24 Aralık 1920’de doğmuşum. Birkaç gün sonra 90 yaşına basacağım. Yolda doğmuşum. Bizimkiler göçmemişler. Yeni yeni, şimdi anılarımı yazıyorum, 36 sene öğretmenlik yaptım, 5 tane madalyam var. Sasunlularla çok çalıştım, onlar saygı nedir bilirler, bizim eski kuralları...”

Annemden başlayayım önce. Dedemle ninemin ne kadar çocuğu olmuşsa hepsi ölmüşler ama dedem yedi dil bilirmiş, Diyarbakır’da öğrenmiş. Başta Sasun’da, Talvorik’te yaşamışlar. Bakmışlar Türkler durmadan gelip vergi topluyorlar, talan edip gidiyorlar. Bir akşamüstü ailece, dört erkek kardeş, Bşerik ovası derlermiş, Batman nehrinin yakında, oraya inmişler, orada bir köy varmış, çöl gibi bir yer, başlamışlar orada çalışmaya. Kırımlardan önce bu...

Yandaki köydeki Kürt reisi görüyor ki bunlar çok iyi çalışıyorlar, “Gelin benim köyüme, size toprak veririm, su veririm, gelin aynı köyde yaşayalım” diyor. Alıp bizimkileri Grasira’ya getiriyor. Dedem eğitilmiş, oranın reisi yapıyorlar onu. Dedem Diyarbakırlı papazın kızıyla evleniyor. İşte, çocukları oluyor ama ölüyor. Üç çocuk sağ kalıyor, anam, ağabeyi ve küçük kız kardeşi. Dedem düşünüyor, buraya mutlaka okul yapmak lazım diyor. Binaya benzer bir yer yapıyor, anam orada birinci sınıfa gidiyor, derdi ki “Kömürle yazardık, tahta yanardı, kalaniyla yazı yazardık.” Öyle işte, dördüncü sınıfa kadar... Neredeyse hiç Türk yokmuş o köyde. Kürtler varmış ama bir sürü de Ermeni varmış. 15-20 Ermeni evi varmış.

Kırımdan önce dedemi yakalamışlar, bütün erkekler korkup kaçmış, yakalamışlar dedemi. Çok zorluklarla anamın amcası gidiyor, hapishanenin gardiyanına altın veriyor, bir kere bırak, gelip ailece görsünler babalarını diyor. Bu olayı anlattıkça anam hep ağlardı, anam derdi ki, gittiklerinde kendisi 13 yaşındaymış, babası yürüyemiyormuş. Derdi, özel bi alet yapmışlar, yatırıyormuş, ayaklarını havaya dikiyorlarmış ve tabanlarına o kadar çok vuruyorlarmış ki ayaklarının altından kan geliyormuş. Bu 1914 yılında olmuş. Dedem karısına şöyle diyor: “Gidersin, zenginliği boş ver, çocukların hepsini al, Basork’a gidin, Basork’un ağası iyidir, sever Ermenileri, kurtarır sizi.” Basork bir köy. Basork’un ağası tek umutları çünkü 1896’da bir gün süren bir kıyım olmuş zaten.

Bizim tüm erkekler gidiyorlar Basork’a. Orada Yunan ordusu varmış, bunlara birleşip Türklere karşı savaşmaya başlıyorlar. Çatışma bitiyor, Türkler Batman nehrine geliyorlar, Grasira köyünün yakınına oturluyorlar. O Grasira ağasının kardeşi Mirza geliyor, anamın nenesini kaçırıyor, çok güzel bir kadıymış. Dedeleri gelip görüyor ki karısı evde yok, sanıyor ki Türkler kaçırdı, gidiyor nehrin kenarına, Türklere küfrediyor. Onu yakalayıp, ağaca bağlıyorlar, burnunu kırıyorlar, dilini kesiyorlar, öyle, ağacın üzerinde parçalayarak öldürüyorlar. Bırakıp gittiklerinde bizimkiler buluyorlar zavallıyı. İsmi Emiş’miş. İşte o zamanı hatırlayarak, dedem karısına gidin diyor, Basork’a gidin.

Ninem hamileymiş, doğurdu doğuracak, o zaman annem varmış, ağabeyi, bir de küçük kız kardeşi. Hepsini toplamış, babamın arkardeşi Karapet’le Basork için yola düşmüşler. Basork’a gittiklerinde eşyalarını da alıyorlar yanlarına, ağaya veriyorlar, al diyorlar senin olsun. Ağaya da alıyor ama çok kötülükler yapıyor. Başta kandırıyor, başımın üstünde yeriniz var diyor. Anam anlatıyor, “Oraya vardığımız ilk gece doğurdu anam, Kürt kadınlar bırakmadılar, bakalım kız mı erkek mi, anamın elbisesine sardılar, canlı canlı gömdüler.”

Anam sabah akşam ağlardı, kitap yazmamın sebebi anamdır. Derdi ki “Yaz, Almast can, yaz!” Onun nenesi ona yazmasını söylemiş, dermiş ki, “Ben nasıl yazayım nine, daha dördüncü sınıftayım.” İşte o zaman da anam bana derdi. Bir gün de Basork’da nenem, anama diyor ki, “Haykanuş, hava aydınlanırken Paydzar’ı kucaklarım, gideriz.” Kıyım bitmiş. Duymuş ki dayılarımdan biri Tapi köyünde. Oraya gitmek istemiş.

Sonra, güneş doğarken kucaklıyor Paydzar’ı, anam ve ağabeyi de yürüyorlar yanından. Bir ay o evde yaşamışlar, evin köpeği alışmış onlara, başlamış onlarla yürümeye. Ne yapıyorlarsa geri dönmüyor. Bayağı bir gidiyorlar, artık hava aydınlanmış oluyor. Yolun üzerinde yıkılmış bir kilise görüyorlar, nenem diyor ki, “Haykanuş sen otur Paydzar’ın yanında, ben bir dua edip geleyim.” O arada Kürt uyanıyor ve görüyor ki yoklar, alıyor tüfeği, başlıyor koşmaya.

Köpek hissediyor adamın geldiğini, başlıyor havlamaya. Köpeğin sesini takip edip buluyor adam onları, nenem dua ederken vurup öldürüyor. Öldürüyor. (Ağlayarak) Anam hepsini gözleriyle görmüş. Paydzar’ı kucaklamış anam, adam bunları eve getirmiş. Bir gelini varmış, Dave imiş ismi, çok iyi kızmış, çağırmış anamı yanına, demiş ki “Ağlama, Nuşe can...” Haykanuş’tu adı, o Nuşe demiş: “Ağlama, Nuşe can, ben

seni yarın ananın olduğu yere götürürüm, belki sağdır hâlâ.” Anam derdi ki sabaha kadar uyuyamamış. Sabah Dave demiş ki kayınpederine, “Paydzar kalsın, ben Nuşe ile gidip biraz pancar çıkarayım.” Sonra gidip bakmışlar, nenemi köpekler paramparça yapmışlar, bağırsakları bir tarafta, ciğerleri bir tarafta. Anam bayılmış, kendinden geçmiş. (Almast Hanım ağlamaklı devam ediyor) Zavallı Dave, anamı kendine getirmiş, kazmışlar, gömmüşler.

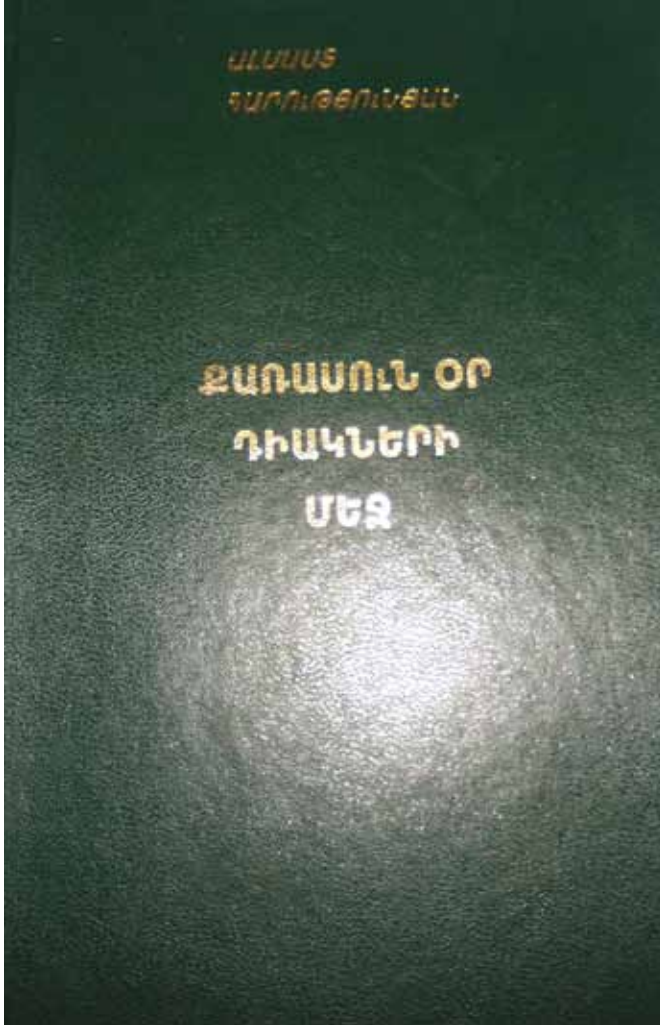
Anam derdi ki, “Küçücük taşlarla bir haç yaptım, anamın başına götürüp koydum. Biraz pancar çıkardı Dave, yarısını bana verdi, yarısını o aldı, eve geldik öyle...” Derdi ki, “Eve geldik, nasıl olacağım, ağlıyorum, Dave ağlama diyor, duyarsa kayınpederim döver seni.” Sabah alıyor annemi ve Paydzar’ı nehir kenarına çamaşır yıkamaya götürüyor. Türk komutan, kırmı bitmiş o zaman, Ermenileri topluyormuş, 200 kişi varmış, anamla kardeşini de almış götürmüşler.

Dave çok yalvarıyor, “Bu bizim gelinimiz” diyor ama götürüyor yine de komutan. Nehrin diğer tarafına götürüp 200 kişiyi, hepsini öldürüyor. Anam diyor ki “Paydzar’ı kucaklamıştım, korkudan titredim, Paydzar ölenlerin üzerine düştü elimden.” Herkesi öldürüyorlarmış, sonra da gitmişler. Karanlık basmış, anam ayağından yaralıymış, ama bilmiyormuş Paydzar’a ne olduğunu. Sabah olunca Paydzar uyanmış, ‘Abla, abla, nerdesin?’ demiş. Orada çok yaralı bir kadın varmış, anama demiş ki, “Yavrurum, kardeşine söyle gelsin, ben ona ot göstereyim, ondan toplansın, şifalı ot, yaralarımızın üstüne koyalım.” Anam derdi ki, Paydzar 5 yaşındaymış, gitmiş toplamış o otlardan, çiğnemiş, koymuşlar yaraların üstüne. 40 gün kalmışlar. Derdim ki “Anam, nerden bilirsin 40 gün?”

Derdi ki, “14’ünde bizi kestiler, buğday olmuştu. Yaklaşık...” derdi, “haziran ayıydı.” Derdi ki, ‘O cesetler güneşten şiştiler, patlamaya başladılar, sanki tüfek patlaması gibi... İnce bir su geliyordu’, Paydzar’a dedim ki, ‘gel gidelim o yeşilliklerin arasında kalalım.’ O kadının büyük bir gücü varmış, kocaman bir kadıymış. Pancar falan çıkartıp yemişler. Korkunç şeyler anlatırdı. Derdi ki “gidip çayı geçtik, sabah baktım Kürt kadınlar gelmiş buğday biçmeye, öğlen orda yemek yediler, ekmek kıntınları, peynir parçaları... Paydzar gitti koşup ve onları topladı.”

Derdi ki, diğer gün bir Türk gelmiş, uzaktan bir çocuk görmüş. Bağırır “Burada Ermeni var!” diye. Bölüğüne nehir kıyısından gitmelerini söylemiş. Atın ayak seslerini duydukça Paydzar gelip sarılırmış “Abla, bizi de gelip öldürecekler!” demiş. Derdi ki o Türk komutan iki asker göndermiş, onlar da gelip buldular bizi. Hayalet gibiydik, zayıf, bitler geziyordu kafamızda, kirliydik. Bizi o Türk komutanın yanına götürdüler, baktı bize dedi ki “Bunları Allah korumuş, el sürmeyin bunlara.” Türkçe konuşurlar, ben anlamadım. Kürtçe dedim ki “Biz bu öldürülenlerin içindeydik...”

Anam derdi ki, “Beni koydu atının üstüne, Paydzar’ı önüne aldı, ağabeyim de arkadan yürüyerek geliyordu, getirdi bizi o Kürt’ün evine...” Derdi ki, “o ağa bizleri görünce tanımadı... Hayalet olmuştuk, pislik, açlık...” Demiş ki, “Bu ikisine gözünün nuru gibi bakasın, kıllarına zarar gelirse gelip evini yakarım.” “Akrabaları Tapi köyündeler, iyileşsinler, götürür teslim edersiniz...” Sonra da gidiyorlar. Amcasına ise 200 Ermeni genciyle beraber o Kürt ağa diyor ki, “Gidin tarlanın içinden, orası güvenli...” diyor, Türkler

Almast Harutyunyan'ın yazdığı kitap.

geçene kadar. Ama sonra gidip ele veriyor onları, buluyorlar hepsini ve öldürüyorlar.

Anam derdi ki, 'Dave bizi sabah yıkadı, bitlerimizi temizledi, kendi kıyafetlerinden getirdi, giydirdi. Çok iyi bir kadındı. Bir hafta bizi gizlice doyurdu. Bir gün de kayınpederine "Alayım, götürüyüm bunları Tapi'ye, artık uğraşamıyorum, yoruldum" dedi. "Öyle bir şey yaparsan, çok iyi edersin, bizden uzakta olsunlar" dedi ağa... Sabah Dave uyandı, Paydzar'ı kucakladık, gittik.' Anam derdi ki, amcasının karısını görmüş, amcasının oğlunu, hepsini öldürmüşler, bir tek onlar kalmış. Derdi ki, "Nenemi gördüm, sarıldım, nasıl bağırıyoruz..."

Bir hikâye daha var hepsinin içinde. Kendi ailelerinden bir amca oğlu ve amca kızı âşık oluyorlar birbirlerine ve her gün ahırda buluşuyorlar. Bir gün biri görüyor, bizim ahırda şeytan var diyorlar, gelip bakıyorlar Murad ve Saro. Papaz çağırıyorlar, papaz kıymıyor nikâhlarını, bunlar amca çocuğu diyor. Bunlar da kırımından önce Tapi'ye gidiyorlar, Kürtleşiyorlar orada, evleniyorlar, ama çocukları olmuyor. Bizimkilerden kaçanlar onların yanına sığınmıyorlar. Murad Ermeni kalmış ama karısı Türk...

Anam derdi ki, bizimkiler ahırda yatıyorlardı, bir gün Paydzar'ı kucakladım, baktım üşümüş, "Nene, Paydzar buz gibi" dedim, nenem anladı öldüğünü ama demedi bana. Sabah geldiler, alıp gömdüler. Erkek kardeşi de annemden küçük-

müş, 10 yaşında... "Haykanuş, bana şu kadar (serçe parmağıyla gösteriyor) bal getir, yiyeyim" demiş. Anam derdi ki, Kürt çocuklar köpeklerini üstümüze salarlardı, gitmedim, geldim "Yok, Serob can" dedim. O gün de açlıktan kardeşi ölmüş, onu da Paydzar'ın yanına gömmüşler.

Annem derdi ki, bizim yukarı tarafta küçük bir Kürt köyü vardı. Derdi ki, 'Kürt geldi, o Saro, o allahsız Saro beni gösterdi, beni karısı olarak götürsün diye. Koydu beni atına, evlerine götürdü.' Beş karısı varmış, o gece Kürt'ün yanında uyutuyorlar ama Kürt acıyor anama, kaçıyor ama sonra geri geli-

yor, Kürt'ün karıları güzel bir dövüyorlar ama acıyor Kürt, atına koyup geri getiriyor Tapi'ye, akrabalarına geri veriyor.

Bizimkiler Muş'a gitmeye karar veriyorlar, Rus ordusu oradaymış, gidip onları bulmak için... Akşam kalkmışlar Ermenistan'a gidiyoruz diye, orada, Tapi'de bir kadın varmış, Murad diye bir oğlu varmış, 8 yaşında. Anam derdi ki, "Almast, o kadar güzel bir çocuktu ki..." Anası ölmüş, bizimkiler demişler ki, 'alıp bunu da götürelim.' Yolda anamla o Murad yürüyememişler, anam demiş ki "Bizi bu kapının orda oturtun." Ne köyü olduğunu da bilmiyorlar, Türk köyü mü? Ermeni köyü mü? Anam 'siz gidin' demiş, artık kanamış ayakları yürüyemiyormuş. Murat da aynı durumda, o kapının orada oturmuşlar.

Anam derdi ki 'Sabah olunca, bir baktık, iri yanı bir Türk kadın kapıyı açtı: "Ermeni misiniz siz, kurtuldunuz mu, nereden geldiniz?" diye sordu. Bizi içeri götürdü, Türkçe bilmezdik, Kürtçe söyledim, "Herkesi öldürdüler, yürüyerek buraya kadar geldik, bu da benim kardeşim" dedim. "Benim çocuğum yok, sizi camiye götürüyüm, siz benim oğlum kızım olun, ister misiniz" dedi kadın. İsteriz, dedim. Bir ay güzel baktı bize, yıkadı, yedirdi. Ben de tüm işleri yapıyordum, bulaşıkları yıkıyordum, temizliyordum, süpürüyordum.

Bir gün sabah elinde bir sopayla, nasıl vuruyor bize! Duymuş ki Andranik paşa ordusuyla geliyor. Tüm köy kaçmış, ona haber vermemişler, yeni duymuş. Bizi nehre kadar getirdi, kaçırılan güzel kızları da getirmişler doldurmuşlardı nehre. Dedim ki, "Ana can, biz Andranik'i tanımıyoruz, görmemişiz hiç, biz seni aldatmadık, atma bizi nehre." Anam derdi ki, önce Murad'ı atmış, Murad ağlayarak Batman nehrinde sürükleniyormuş. 'Düşüm ayaklarını öptüm, "Ana can, öldürme beni, ben sana iyi evlatlık yaptım!" dedim.

İtti beni de, biraz yüzme bilirdim, tam ayağımı koyuyordum, yine suya düşüyordum.' Anam bir şekilde çıkmış karaya ama kendinden geçip bayılıyor. Andranik paşa adamlarını yollamış, gidip baksınlar nehir kenarında kimse var mı diye. Anamı bulmuşlar öyle, o kısmını bana dayım anlattı, anamın amcasının oğlu, köyün adını bilmiyor, Türk köyüymüş. Batman, Murad nehri kıyısı... Anam derdi ki, "Getirdiler beni Muş'a kadar, götürüp Amerikalıların yetimhanesine teslim ettiler." Anam çok şey görmüş, sabah akşam ağlamış orada. Öğretmen sorarmış, "Haykanuş can, niye ağlıyorsun, biz Ermenistan'a gidiyoruz, seni oraya kadar götüreceğiz" dermiş.

Anam orada kalmış, bizimkiler sonra kendileri gelmişler Muş'a. Onlar da iki küçük dayımı, anamın amcasının oğullarını getirmişler aynı yetimhaneye. Bir de bakmışlar anam da orada. Anam büyükmüş, 13 yaşında, onlar daha küçüklermiş. Bir ay sonra toplamışlar herkesi, yürüyerek Ermenistan'a gitmek için. Anam ne yapmışsa amcaları almamışlar onu yanlarına. Almamışlar çünkü diğer sefer yürüyememiş, başka köyde bırakmak zorunda kalmışlar ya, ondan almamışlar yanlarına. Derdi ki, 'o kadar ağladım ki', rahibe gelmiş, 'biz at arabasıyla gideceğiz. Bırak onlar yürüyerek gitsinler, biz seni Ermenistan'a kadar

götürürüz' demiş. İşte en sonunda anam yetimhanede kalıyor, sonra getiriyorlar onu. Önce Leninakan'a getiriyorlar, oradan Erivan'a, sonra da Aştarak'taki yetimhaneye...

Şimdi babamı anlatayım. Dört kız kardeş, üç erkek kardeşmişler. Kızlar evliymişler, herkesi öldürmüşler, kimse kurtulamamış kızlardan. Ne kız kardeşleri ne de onların çocukları, hiç kimse... Babam Ergir'de (memlekette) evliymiş, bir kızı varmış. Kırım zamanı, karısını, kızını, ana babasını, hepsini öldürmüşler. Eğer iyi bir Türk olmasaymış, babamı da değirmende öldüreceklermiş. Babam değirmenciydi, Aşe... Alodina, Diyarbakır yakınlarında bir Türk köyü...

"Aşe" su değirmeni demek, "Alodin" ise değirmenin sahibi. Burada çalışan iyi bir Türk varmış. Önce babası, yani babamın babası, tüm altınlarını bir çömleğe dolduruyor, çocuklarından her birine ellişer altın ayırıyor ve çömleği "Kim sağ kalırsa gelip buna sahip çıksın" diyerek ocağın altına kazdığı çukura gömüyor. Ağabeylerinden biri de yine bir Türk köyünde değirmenciymiş ve üç oğlu varmış. Babamın erkek kardeşi kurtulmuş ama babamın bundan hiç haberi olmadı.

Babam değirmendeymiş, bu Türk gelmiş "Çaren yok. Kaç! Şimdi gelir seni de öldürürler" demiş. Babam, derhal yakınlardaki çalılıklara doğru kaçır, henüz yüz metre bile gitmeden atlılar değirmene gelirler. Babam böylece Asi köyüne kadar kaçır. Burada Şeko aşiretinin Kürtleri çok iyi insanlar olup pek çok Ermeni saklamışlarmış. Babam da onlara sığınır. Yüzlerce Ermeni görür orada. Derdi ki, "Yaşlı bir Kürt kadın vardı orda, sac üstünde *glgili ekmeği* pişirirdi, bizim Ermeniler için de pişirir, verirdi. Ne iyi kadındı." İyi insanlar da varmış.

Yine burada, Hazo'dan gelme Boğos adlı bir genç varmış. O kadar cesur ki, Türkler onu alt edemeyip başına ödül koymuşlar. Poğos'u öldürüp kellesini getirene 100 altın vereceklermiş. Hal böyleyken, aşiretten ailenin büyük oğlu ölür, dul kalan gelin de bu Poğos'a sevdalanır. Ancak Poğos sığındığı eve ihanet sayıp bunu reddeder, "Bu iyi insanlara ihanet edemem, bu töremize sığmaz" der. Bunun üzerine kadın Poğos'u öldürüp kafasını keser. O zamanlar tandır karıştırmak için şişler yokmuş, onun yerine kürek sapına benzer tahtalar kullanılmış.

Babam her şeyin orada gözlerinin önünde olup bittiğini anlatırdı. Kadın kırmızı *bağdadeyi*¹ sarmış o şeye, "Poğos'un kafasını o kürek sapına geçirdi, kendi atına da kırmızı *bağdadesini* bağlayıp sürdürü Muş'a doğru, 100 altın için" diye anlatırdı babam.

Bu olaydan sonra Çauş ve Hodo adlı iki Kürt, Ermenileri Muş'a götürebileceklerini, ancak bunun için, her bir Ermeni'den bir altın istediklerini söylerler. Babam da içlerinde, Ermenileri toplayıp getirir, Muş'a ulaştırırlar. Ancak, o gece yağın kardan ötürü bu Kürtler geri dönemezler. Babam bu kaçan Ermenilerin Hodo'yu öldürdüklerini söylerdi.

Çauş'u da öldürmek istemişler de bizim köyün papazı, Ter Manuk yetişir, "Ocağınız batsın, size ekmek

1 *Bağdade*: İpekten, kadın başörtüsü.

vermişler, aylarca evlerinde barındırmışlar, buralara getirmişler” der. Buna karşılık “Bizden altını aldılar, sonra getirdiler” derler. Bak, Ermeniler içinde de kötüler var. Yüz, iki yüz Ermeniye bu Şeko Kürtleri saklamış ve Muş’a kadar getirmişler. Muş’ta hastalık baş gösterir, ölenler olur. Sağ kalanlar ise gelir Ucan’a ulaşırlar. Andranik getirmiş onları Ucan’a.

Babam Andranik’in gönüllü ordusuna katılmış. Bu arada Muş’tan gelirken Çauş’u da birlikte getiriyorlar. Ondan sonra Çauş burada yaşadı. Dönmek için umudu vardı ama durum değişti. Sınırlar kapandı, gide-
medi. Ucan halkı ona çok iyi baktı, öldüğünde de kendi dinine göre cenazesini kaldırdılar. Sanırım 1985 yılında öldü.

Babam, kaçarken Andranik’in ordusuna katılıyor, tüm kaçaklar da birlikte. Çauş da onlarla beraber... Andranik nerede, babamla Çauş da orada. Babam cepheymiş, kadınlarla çocuklar da cephe gerisinde. Andranik getirmiş o insanları bu Ucan köyüne. Burada da Türkler yaşarmış. Andranik Paşa’nın geldiğini duyunca korkudan kaçıp Meymandar’a giderler.

Babam, buraya geldikten sonra Harutyun Res’in¹ kızının Aşdarag’da yetimhanede olduğunu öğreniyor. Dedemi Diyarbakır’dan tanıyan babam, oraya gider annemi görür ve onu ister. Yetimhaneden “Ayıp değil mi? Babası yaşındasın, vermeyiz” derler. Babam annemden yirmi yaş büyüktü. Ertesi gün tekrar gider “Ya verirsiniz ya da hem kızı kaçırırım hem de yetimhaneyi başınıza yıkarım” der. Anamı böylece alır, Aşarak’ta birinin evine getirir. Bu evde de Harut’un ailesi, Minas’ın ailesi, bir de anamla babam, 10 ay kalmışlar.

Orada anam bana hamile kalır. Günler geçer. Babam, 10–15 kişiyle birlikte gelir buraya, Ucan’a. Bir ev tutarlar. Kimseler yok, Türkler gitmiş, henüz Ermeniler de gelmemiş.² Babam sırtında eski bir halı, anamla birlikte yola koyulmuşlar yayan. Yolda, Agarak’ta anamın sancıları tutmuş. Babam anamı yıkık dökük bir samanlığa sokmuş. Soğuk, aralık ayı... Ben orada doğarım. İki saat sonra annem, üstündekileri çıkarıp beni onlarla sarıp sarmalar ve gelirler bu köye. İlk çocukları benim. Ben, 24 Aralık 1920’de doğmuşum.

Babam, *Ergir*’deyken anasıyla birlikte yayan Kudüs’e gitmiş. Bir ay sürmüş yolculuk. Rahipler orada babamı hacı olarak kutsamışlar. O zamanlar doğum kâğıdı falan yokmuş, İncil’in arkasına bizim, bütün çocuklarımızın doğum tarihini kaydetmiş. Ben 24 Aralık’ta doğmuşum ama babam bakmış, 1921’e altı gün kalmış, benim doğum günümü de 6 Ocak olarak yazmış.

Ben yedinci sınıfı pekiyi derece ile bitirdim, sonra Eçmiadzin’de öğretmen okuluna devam ettim. Diploma alacağımız gün, okulun yemekhanesinde, kızlarla yemek yerken, birden herkes yemeğini bırakıp ko-

1 Res: Reis

2 Sağ kurtulup kaçan Ermeniler Ucan’a yerleşmeden önce burada Türkçe konuşan Müslümanlar yaşıyorlardı. Ermeniler bunları Türk olarak adlandırıyorlardı. Büyük Felaket’ten sağ kurtulanlar henüz buraya yerleşmeden, köy ahalisi korkudan burayı terk edip farklı yerlere dağılmışlardı.

şuşmaya başladı. Yurda geldik. Radyoda Almanya'nın bize saldırdığı ilan edilmişti. İşte tam o gün ben diplomamı aldım. Beni zorla Talin bölgesine yolladılar. Tüm gençleri orduya almışlardı, acemi birliğini görseydiniz... Hatırladıkça... Dışarı çıktım, baktım bizim köyden Tiko'nun babası Muşeg, ayağında çanklarıyla Azat... Bunları orduya almışlar, Eçmiadzin'e kadar getirmişler. Ayakları yara bere içinde, yurt duvarının dibine uzanmışlar. Yas ülkesiydi.

Şimdi artık çalışıyordum. İşten her dönüşümde annem "Almast can, bizleri yaz, kırmı yaz" derdi. Dayımdan onlarca Kürt ve Türk isimleri aldım. Her biriyle ilişkili bir hikâye vardı. Yazdıklarım dört defter doldurmuştu. 'Önce dayım okusun' dedim. Götürdüm. Dayım okudu, "İtin eniği! Sana söylediklerimin ancak bir kısmını yazmışsın" dedi. "Ay dayı, ne şartlar altında yazdığımı biliyorsun, bir yandan da çalışıyorum" dedim.

Ders sırasında yazıyordum, öğrencilere sınav yaparken, zor şartlarda... Ama getirip anama okuttuğumda hüngür hüngür ağladı ve kendi eliyle şöyle yazdı: "Almast can, bu yazdıklarının hepsi benim başımdan geçenlerdir." İşte bu kadar yazmış. Bu yazıyı da bastırdım, kitabın kapağına da annemin resmini koydum. Anam gece gündüz ağlardı. Annesini öldürmüşler, babasını, tüm ailesini... Ne kadar zenginmişler, neleri varmış, hepsini Kürtlerle Türkler alıp götürmüşler.

H. Kh.: Almast hanım, bir şey daha soracağım: Bu kırım niçin yapıldı? Ne düşünüyorsunuz?

A. H.: Türkler bir şeye sahip olmak için bunu hep yapmışlar. Ermenilerin tüm zenginliğine el koydular.

H. Kh.: Yani Ermenilerin mal varlığına sahip olmak için mi kırım uyguladılar?

A. H.: Toprağı sahiplendiler, zenginliğe el koydular. Babamın on sekiz yaşında bir kardeşi varmış, adı Parman... O da kaçır kurtulur. Babamın haberi yok bundan. Komşumuz Zaven vardı, onun babasıyla birlikte kaçmışlar. Babası bir gün bize gelip anlattı. Ben yedinci sınıftaydım. Anlattığına göre Parman katırlar için semer dikermiş.

Bir gün adama gitmiş, "Karapet dayı, bizim altınların yerini biliyorum, şu bizim ağaya söyleyelim, gidip çıkaralım, yarısını ona veririz, yarısını da senle paylaşınız" demiş. Adam yarın söylerim demiş, söyler söylemez de ağa Parman'ın çalışmasına dahi fırsat vermeden alıp götürmüş. Altınları çıkarmışlar. Sadece iki altını amcama vermiş, başka bir Türk'e de "Git onu öldür, o iki altın da senin olsun" demiş. O iki altın için onu da orada öldürmüşler.

Türkler, bizim toprağımıza, zenginliğimize sahip oldular. Bak sana başka bir hikâye anlatayım. Öğretmenlik yaptığım yerde bir Satik vardı, çok akıllı bir kadındı. O anlatmıştı. Kırım başlamış, anası bir fiçı yağ omuzlayıp götürmüş, dereye atacak. Yani kırım bitince gelip dereden çıkaracaklar. "Ağabeyimle anam gittiler, evde amcamla babam hasta, yerde yatıyorlar, ben de ayakta bekliyorum. Ocak var gücüyle yanmakta. Birden Türklerin içeri girdiğini gördüm.

Babama 'Kalk! Altınları ver!' dediler. Babam 'Bende altın yok, davarla koyun var, hepsini alın götürün' dedi. 'Yok! Altınları ver, yoksa kardeşini yanı başında öldürürüm' deyip oracıkta amcamı vurdular. Babam öfkeyle bağıryordu; 'Bende altın yok, beni de öldürün!' Babamı da öldürdüler. İkisi yan yana yatıyorlardı.

Kanları aktı, aktı, gidip ocağın altına oldu, ocak akan kandan cızırdamaya başladı. Anam geldi. Olan biteni görünce, bizleri topladı, kardeşlerimi, beni alıp götürecekti. Kardeşlerimden biri küçükmüş, sekiz yaşlarında, adı İşkhan. Kürt bir komşuların varmış, gelmiş "O küçük oğlanı, İşkhan'ı götürme Maryam" demiş, "Bu sizinle gelemez, kırim biterse gelir alırsın, oğluna sahip çıkarsın."

İşkhan'ı orda bıraktı anam. Daha sonra bu Satik'in bir kardeşini de üniversitede öğrenciyken öldürmüşler, ötekini de tutuklamak istiyorlarmış, İran'a kaçmış. Bunlar artık Stalin döneminde olan şeylerdi. İran'a giden, çok susamış, orada bir evin kapısını çalmış, açan kadından bir bardak su istemiş. Kadın içeri girer, kocasına "Biri geldi, su istiyor ama sana bir elmanın yarısı kadar benziyor" der.

Adam apar topar kalkar, gelir görür ki kardeşidir. Sonra iki kardeş de İran'da kaldılar. Resimlerini yollamışlardı Satik'e, ama Satik anasına göstermemiş, "Yaşlı kadın... Kalkar ağzından bir şey kaçırır bir yerde..." Satik'in kocası da sürgüne gitmişti, beni de çocuklarımla birlikte sürerler diye korkardı. Stalin de çok zulmetti.

H. Kh.: Stalin'in sizin köye de çok zararı dokundu mu?

Almast'ın annesi Haykanuş, Batman'ın Grasira köyünden.

A. H.: Kocamı tutukladılar, yavrum henüz bir aylıktı. Esir düşmüş, yirmi beş sene verdiler¹ ama af çıktı, sekiz sene sonra geldi. On ay yaşamıştım onunla, bebeğim bir aylıktı, geri geldiğinde ilkokula başlamıştı.

Bir de Stalin döneminin zulmünü anlatan bir kitap yayınladım; “Dikenli Tellerin Ağtı” Ciskaskan’a kadar gittim, 80 bin genç tutuklanmıştı orada. Zulüm, çok çok ağır oldu halkımızın yaşamı...

¹ II. Dünya Savaşı sırasında esir düşmüş Sovyet askerleri SSCB kanunlarına göre vatan haini olarak yargılanıyorlardı.

“Babam Evde Bize Anlatırdı”

Albert Mamikonyan, aile hikâyesini, 2 Kasım 2009’da Erivan’daki evinde anlattı. Hikâyeyi H. Kh. yazıya aktardı. S. Harutyunyan ve H. Sahakyan konuşmaya tanıklık ettiler.
(konuşmadan bir bölüm)

Albert Mamikonyan hikâyesine fotoğraflar göstererek başlıyor. İlk fotoğrafta dedesi, ninesi, babası ve amcasının oğlu bulunuyor.

“Babamın gerçek ismi Markos’muş, sonra değiştirmiş. Ninemin adı Sırpuhi imiş, babamın amcaoğlunun ismi de Khaçik... Hepsinin de soyadı Camcıyan. Bu fotoğraflar henüz Artvin’deyken çektilmiş. Artvin’e yakın Ardanuç şehrendiler. Aslında şehir değil, ama köy de değilmiş, kasaba herhalde. Herhalde işleri camcılıkla ilgiliydi, o nedenle soyadları Camcıyan olmuş. Biz İran’da Mamikonyan olduk. Türkiye’den göçmüşler, gelmişler Batum’a, Batum’dan da Harkov’a. Harkov’da fabrika işletmişler ve Harkov’un zenginlerinden olmuşlar. NEP’ten¹ sonra zengin olanları ya sürgüne göndermişler ya da kurşuna dizmişler. Bu Stalin dönemindeydi. Harkov’da iki büyük binaları, bir de büyük pastaneleri varmış. Stalin soruşturmalarından kaçabilmek için derhal İran vatandaşlığına geçmişler ve hep birlikte İran’a gitmişler. Ama babamı zengin bir ailenin çocuğu olduğu için, günümüzde yaptıkları gibi, eğitim için yurt dışına yollamışlar. Mikhitaryan Okulu’ndan mezun olduktan sonra İtalya’ya gidip Roma Üniversitesi’ne girmiş. Mezun olduktan sonra ailesinin yanına İran’a gelmiş. O dönem İran savaştaymış, babamı da orduya almak istemişler. Arkadaşları, ‘Gelin kaçalım’ demişler. Kaçabilsin diye soyadını değiştirmişler. Yeni pasaport çıkartmış. Mark Camcıyan, olmuş Ara Mamikonyan.

Ardanuç’ta durumları iyiymiş, iyi gelirleri varmış. Kırım başladığında, Türkler silahlı olarak gelince, kaçabilen kaçmış, bir kısmı da saklanmış. Çünkü ilk başlarda çocuklara ve kadınlara dokunmuyorlar, sadece erkekleri öldürüyorlarmış. Topluyorlar, sözüm ona başka bir yere götürecekler... Türkler evlerine girdiğinde, çocuklarla kadınlar evdeymiş, daha o günlerde onlara dokunulmadığından, dedem Stepan Camcıyan bodrumda saklanmış. Ama kadınların seslerini işittiğinde, ‘Ben niye saklanıyorum?’ demiş, ‘Ben ödleğ değilim, ailemi koruyamamaktansa öleyim daha iyi.’ Dışarı çıkmış ve Türklere saldırmış ama onlar kalabalıkmış, onu orada kurşuna dizmişler. Bu 1915 yılında olmuş, babam iki, amcam bir yaşındaymış. Babamın amcaları da varmış, üç kardeşin çocuklarıymışlar. Amcalardan ikisini orada tutup götürmüşler. Erkekleri topluyorlar, hemen orada niye kurşunlamadıklarını bilmiyorum. Hepsini toplayıp bir vadi ağzına götürmüşler, kayalık bir tepede hepsini kurşunlayıp vadiye atmışlar.

1 Yeni Ekonomik Politika.

Sadece bir amcası kurtulabilmiş, dedeyi de öldürdükten sonra kaçış başlamış. Büyükannem olağanüstü güzelmiş, resimleri var, gerekirse sonra bulur hepsini veririm. Çok güzel bir kadıymış. Kaçarken Türklerin eline düşmemesi için erkek giysileri giydirmişler, yüzüne de is sürmüşler, şalvarıyla filan, bir şekilde Batum'a kaçırmışlar. Tabii ki yayan, o zaman herkes yayandı. Babam, kardeşi, annesi, babaannesi, bir de dayısının karısı, birlikte kaçmışlar. Babamın dayısını orada kurşunlamışlar, karısı da hamileymiş. Nereye gitsin, mecburen bizimkilerle kalmış. Babamın dayısının ismi Mıkır... Mıkırtıç'mış... Alinyazısı... Çocuk henüz doğmadan babasını öldürmüşler. Burada doğmuş, annesi çocuğa babasının ismini koymuş. O çocuk da Sovyet ordusunda askerken akciğer iltihabı gibi bir şey kapmış, eve döndükten kısa bir süre sonra öldü. Kadın daha sonra evlendi. Evlendiği de kaçanlardan. Ondan da çocukları oldu, birinin ismini Mıkır koydular, torununun ismini de yine Mıkır koydu. Beş sene kadar önce o da öldü.

Batum'da kırımdan kaçanların sayısı bir hayli kabarktı. Bizimkiler orada biraz varlıklıymışlar, Harkov'a taşınmışlar. Önce büyükannem gitmiş, o sırada babama dayısının karısı bakmış, galiba bir sene kadar kalmışlar Batum'da. Büyükannem Harkov'da ticaret yapmış. Becerikli, dürüst insanlarmış, çalışarak zamanla kayıplarını telafi edebilmişler. Büyükannem Harkov'da ikinci kez evlenmiş (*fotoğrafları gösteriyor*). Şu büyükannemin annesi, babam, amcam, bu Hripsime, babamın dayısının karısı ve kocası, yani büyükannemin orada öldürülen kardeşi. İşte bu adamı öldürmüşler.

Büyükannem çok gençmiş. 1897 doğumlu... Yani on sekiz yaşındaymış. İkinci kez evlenmiş, yine kırımdan kaçanlardan biriyle. O da çok iyi bir adammış. Ben görmedim ama babamla amcam anlatırlardı, öz çocukları olmadıklarını hiç hissettirmemiş. Çünkü onun da bir ailesi varmış, hepsini katletmişler. Kendisi tesadüfen sağ kalmış. Kerop Madoyan. Amcama kendi soyadını vermiş. Amcam Madoyan'dı, babam Camcıyan. Ama İran'da Camcıyan da değişti Mamikonyan olduk.

Harkov'a gidenlerin büyük bölümü dağıldı. Orada çok az akrabamız kaldı, gidenler farklı yerlere dağıldılar. Moskova, Novorossisk, Anapa, Amerika, Fransa gibi değişik yerler... Dünyanın her bir yanında akrabalarımız var. Hepsi dağılmış, çok dağılmış... Babamın halası ve oğlu, onlar da Tiflis'e gelmişler.

Babam, Mıkhitaryan'ı bitirmiş, ondan sonra da Roma Üniversitesi'nde Felsefe Fakültesi'nde okumuş. Filozof olmuş, on üç dil bilirmiş, yedisini edebi şekilde okuyup yazarak. (*gülüyor*) Rusça, Ermenice, Farsça, Fransızca, İtalyanca, Latince... İran'dan kaçtıktan sonra Avrupa'da çalışmışlar, İsviçre'de çalışmışlar. Savaş başlayınca, yine kaçış başlamış, farklı yerlere gitmiş, sonra arkadaşları mı kararlaştırmış, ne olmuş, Beyrut'a gelmişler. Beyrut'ta çalışmaya başlamış, orada biri 'Burada iyi bir kız var, tanıştıralım, evlenin' demiş. O sıralar Lübnan, Fransız hâkimiyetindeydi. De Gaulle Beyrut'a gelmiş, çok iyi Fransızca bilen biri aranıyormuş. Babamı götürmüşler tercüman olarak. Yemekte babam tercümanlık yapmış.

Annem... Anne tarafım da tehcir zamanı kaçmış. Annemin babası Karşlı, annesi, yani anneannem de Ardahanlıymış. Anneannemin bir erkek kardeşi dışında kimsesi yoktu. İki kardeş birlikte kaçmışlar. An-

ne, baba yok. Gitmişler, bir yetimhaneye sığınmışlar. Dedem de yetimmiş, sonra anneannemle evlenmişler. Yetimhanede iki öksüz... Beyrut'ta evlenmişler, çocukları olmuş. Dedem inşaatta çalışıyormuş. Binadan düşmüş, gençmiş, genç derken, 50 yaşındaymış, ölmüş. Aileye anneannem bakmış. Dört erkek, iki kız çocuk... Çok zor olmuş. Dayım sigara fabrikasına girmiş, çalışmaya başlamış, böyle büyümüş çocuklar.

1946 yılında göçmen alan Ermenistan'a göç için başvurular. Babam istemiyordu, annem ve dayılarım ısrar ediyorlardı. İki renk kart veriyorlarmış; sarı, hazırlıklı olmaları için, kırmızı ise kesin gidiş kartıymış. Dayılarıma kırmızı, annemle babama da sarı vermişler. Annem 'Ben burada tek başıma kalmam, tüm yakınlarım gidiyor' diye ağlamış. Babam Rus Konsolosluğu'na gitmiş, Rusça da bilir, rica etmiş. Kırmızı kartı vermişler, 'Haydi git' demişler. Dayım da o zamanlar taksi şoförlüğü yapmaktaymış. Tam o günlerde bir hırsızlık yapılmış. İki kişi birinin evine girip, ev sahibini de doğrayıp bir bavula koymuşlar. Dışarı çıkıp bir taksi durdurmuşlar. Tesadüfen o taksi de dayımın arabasıymış. Bavulu arka bagaja koymuşlar, bir köprüden geçerken arabayı durdurup bavulu nehre atmışlar. Arkadan biri görmüş, dayımın taksi plakasını almış. Sonra bavulu açmışlar, parçalar düşmüş. Böylece dayımı tutuklamışlar. Gerçek kâtiler bulununca serbest bırakmışlar, ama sonuçta dayım ailesiyle orada kalmış, Ermenistan'a gelelemişler.

Diğerleri gelmişler, beraberlerinde altınlarını, giysilerini, yiyeceklerini getirmişler. Batum'a ulaştıklarında bunlara karantinada oldukları söylenmiş, 'Limana ulaşıncaya kadar ne var ne yok denize atın' denmiş. Yanlarında yiyecek getiremeyecekleri söylenmiş. Bu zaten Sovyet siyasetiydi. Dışardan gelenler böyle bollukla gelsin, içerde yerli halkın yiyeceği yok, buna izin vermezlerdi. Yiyecekleri dökmeleri istenmiş. Bir kısmı dökmüş, bir kısmı saklamış. Böyle gelmişler, Kirovakan'a varmışlar. Aslında onları İcevan'da bir köye yollayacaklarmış, ama bizimkiler kendi rızalarıyla Kirovakan'da kalmışlar. İcevan'da ev verilecekmiş kendilerine ama Kirovakan'da vermemişler, ev kiralamak zorunda kalmışlar.

Babam hayatı boyunca okumuş. Yapabileceği başka bir şey yoktu. Ne yapabiliirdi? Ellerinde ne var ne yok satmaya başlamışlar; saat, kostüm, ayakkabı... Böyle sata sata biraz ayakta durabilmişler. Bu defa da evi ısıtmak için oduna ihtiyaç olmuş. Herkes ormana gidiyormuş, ev sahibi baltayı vermiş babamın eline, 'Haydi, odun getir' demiş. Babam evde tek bir çivi çakmamış, balta tutmayı bile bilmez. Biz yapardık her şeyi, annemin elinden daha çok iş gelirdi. (gülüyor) Bu arada biri, 'Ben kuzeye gidip mal getiriyorum, burada satıyorum. İstersen sen de gel, hiç olmazsa evini geçindirirsin' demiş. Babam da gitmiş, orada halaolu yardım etmiş ona. Ceviz, meyve, balık getirmiş, burada satmış. Ticaret sonuçta, daha iyi yaşamaya başlamışlar. Bir gün polisin biri babama yaklaşmış, 'Ara, sen dürüst insansın, seni sayarım. Kimseye bir şey deme, yalnız sana söylüyorum, pazartesinden itibaren alım satım yapanlar yakalanacak' demiş. Babam bu olaydan sonra matbaaya girmiş babam. Emekli olana kadar matbaada çalıştı, sonra gözleri hastalandı, glökom vardı.

Buraya göç ettiklerinde, kendisi gibi dil bilen bir arkadaşını götürmüşler. Sözüm ona KGB mi götürmüş, TSEKA mı... Bilmem nerede tercümanlık yapması için... Adam bir daha geri gelmemiş. Karısı bir yerlerden adamı ortadan kaldırdıklarını duymuş. Kadın babama gelmiş 'Kim gelirse, dil bilmiyorum, bildiğimi de unutmuşum de!' demiş. Babam korkudan bildiği dilleri de gizlemiş; böyle eğitilmiş bir adam, girmiş matbaaya redaktör olarak çalışmaya başlamış. *Kaydz*¹ adlı gazetenin de redaktörüydü. Ermenice ve Azerice sayfaların ilk örneği basıldıktan sonra düzeltilerini yapardı, sonra baskıya verilir. Maaşı az olduğundan dizgi işinde de çalışıyordu, gözleri de bu yüzden bozuldu. Khruşçev'den sonra biraz özgürlükler arttı, bilgisini, dilini kullanabilirdi belki, ama artık yaşlanmıştı. Latince bildiği için tıp fakültesinden çağırılmışlardı ders vermesi için, ama gözleri iyi değildi, gitmedi.

İran'a kaçacakları zaman daha çabuk vatandaşlık alıyorlarmış. O sırada babam İtalya'daymış, İran'a gitmek için Harkov'daki kardeşinin adına kimlik çıkartmışlar. Kardeşi de Harkov'da teknik üniversitede mimarlık bölümünde öğrenciymiş. Sovyetler Birliği'nde, onun yaptığı çok sayıda bina vardır. Kardeşi, İran'a gitmek istememiş, 'Ben gelmem, okuyorum, eğitimimi yarım bırakmam, ben burada komso-molum, İran'a gidip de ne yapacağım' demiş. Ebeveynleri gitmiş, kendisi kalmış. Komşulardan biri konuşmalardan onun adına kimlik çıkarıldığını anlamış, gidip KGB'ye ihbar etmiş. Amcamı tutuklayıp üniversiteden de, komsomoldan da uzaklaştırmışlar, hapse atmışlar. Epey zaman geçtikten sonra serbest bırakmışlar. Gelmiş, eğitimini tamamlamış, mezuniyetten sonra çalışmaya başlamış. 1941 yılında savaş başlamış. Almanlar Harkov'a girmişler, 1944 ya da 1945 yılında, geri dönerken, 'İsteyenler bizimle Almanya'ya gelebilir' demişler. Amcam o sırada evli ve çocuğu da var, 'Stalin baskılarından yeterince zarar gördük, dürüstlüğün bize bir yararı olmadı, burada bize istikbal görünmüyor, iyisi mi gidelim' diyerek yola çıkmışlar, Polonya'ya kadar gelmişler. Babaannemin kız kardeşi de onlarla birlikteymiş. O Polonya'dan Amerika'ya gitmiş, kendileri Polonya'da kalmışlar. Karısının annesi ve kardeşi de onlarla beraber gelmişler. Sonra Sovyetler Birliği Polonya'ya girince, Polonya komünist oldu ve burada bulunan tüm kaçaklar vatan haini olarak Sibiry'a sürüldüler. Bir kez *komerit*² olarak hapse atılmıştı, bu kez Sovyet karşıtı yaklaşımından dolayı sürüldü.

Kazakistan'a yolladılar, Kostanay şehrine. Üniversite mezunu olduğundan ona orda iş vermişler, zamanla Stalin baskıları azalınca şehrin baş mimarı olmuş. Büyükannemin annesi de Harkov'da onlarla birlikte yaşardı, sonra amcamlarla beraber sürgüne, her yere gitmiş. Polonya'ya gittiklerinde de onlarla birlikteymiş, Kustanay'da da. Kustanay'da ölmüş, orada gömülmüştür. Aslında amcamı yalnız gönderceklermiş sürgüne. Bir yol bulup karısını gönderemeyebilirlerdi, ama karısı 'Kocam neredeyse, ben de oradayım' demiş. Amcamın kızı birkaç kez Ermenistan'a geldi, 'Ermenistan'da yaşamalıyım' deyip buraya yerleşti, Politeknik Enstitüsü'nden mezun olup aynı üniversitede ders verdi. Ebeveynleri yanlarına çağırıyorlardı, 'Yok' diyordu, 'siz gelin, burası daha iyi.' Ve onlar geldiler. İki sene sonra kız öldü, beyininde tümör vardı. Amcamla karısı yalnız kaldılar, sonra onlar da öldü. Son zamanlarında bakımlarıyla ben ilgileniyordum.

1 Kıvılcım.

2 *Komsomol*'un Ermenicesi, komünist-yeridasart (genç).

Büyükannemin İran'a gittiğini söylemiştim. Orada ikinci eşi ölmüş, kendi de yalnız kalmıştı. 1970 yılıydı. 1970 yılında yine İran'dan Ermenistan'a göç başladı, oradan geldi. Babamla gittik, Culfa'da karşıladık. Culfa'dan Kirovakan'a getirdik. Ona ev verdiler. Son dönemde büyük amcamla birlikteydi. Burada öldü. Batum'dan her yana dağılmışlar, o dayının karısının da izini kaybetmişler, bulamıyorlardı. Şu kocası öldürülen kadının adı Hripsime'ydi. Epey zaman geçtikten sonra, yaklaşık olarak 60'lı yıllar olmalı, babam her yere başvurduktan sonra, Anapa yakınlarında kuytu bir köyde, Khudrpabeta'da buldu. Anapa'ya gitmişler, orada çok zor günler geçirmişler. Kötü bir hayatları olmuş, maddi durumları iyi değilmiş, yiyecekleri bile yok. Herhalde en kötü dönemleri de savaş zamanı olmuş. Almanlar, bu köye girdikten sonra köylülerden birini jandarma tayin etmişler, Ruslardan biri de polis olmuş ve bunlara çok zorluk çıkarmış, baskı yapmışlar. Hripsime, Almanlara giysi dikmiş. İyi dikiş bilirdi. Orada evlenmiş, üç oğlu, bir de kızı vardı. Bugün hepsi de sağ. Novorossisk'de, Anapa'dalar hepsi. Biz onlarla çok samimiydik, gidip geldik akraba gibi. Aslında kan bağımız yoktu ama o, kocasına hep anlatmış, 'Görümcemin oğluna ben baktım' diye. Artvin'den kaçtıktan sonra bir süre babama o bakmıştı.

Büyükannemin kız kardeşi de Amerika'ya gitmiş, söylemiştim zaten. Polonya'dan (fotoğrafi gösteriyor) Los Angeles'a. Kocasını bir petrol şirketinin ortaklarındanmış, ama hangisi bilmiyorum. Kocasını ölmüş. Kadının da çok severmiş kocasını. Üzüntüden mi neden bilmem, psikolojik problemleri olmuş, tedavi görmüş. Kendisini kliniğe yatıracakları zaman, oradaki rahibe 'Servetimi sana emanet ediyorum, tedavi olup hastaneden gelirim geri verirsin, en güvenilir insan sensin' demiş. Geri geldiğinde ise rahip 'Sen bana hiçbir şey vermedin' demiş ve ona hiçbir şeyi geri vermemiş. Ama şirketten gene de faiz gibi bir şeyler geliyormuş, o para sayesinde yaşlandığında bir huzurevine gitmiş. O da, Batum'a Artvin'den gelmişti, sonra Harkov, Harkov'dan Polonya, oradan da Amerika. Böyle, herkes dağılmış, dağılık. Toz oldu her şey.

Ebeveynlerim Ermenistan'a geldikten sonra ben burada doğmuşum, ağabeyim Beyrut'ta... Çok zorluk çektiler. Annem çok iyi dikiş diker, yemek yapardı, iyi bir ev kadınıydı. Biz şehrin uç kısımlarında ormana yakın yaşıyorduk. Biri oradaki bir anaokulunun yöneticisine annemden bahsetmiş, o da, 'Gelsin burada aşçılık yapsın, bir de oda veririz' demiş. Büyük bir çocuk yuvasıydı. Çok büyük, tek katlı, camlarla kaplı, kepenkli bir bina... Orada yaşamaya başladık, tek bir odada. Mutfak yok, tuvalet yok, hiçbir şey yok... Hepimiz orada kalıyorduk. Yer yokluğundan masanın altında oynardık. Babam da bekçilik yapıyor gibiydi, annem aşçıydı. Herkes gittiğinde tüm bina bize kalıyordu. Annemin Beyrut'tan bir arkadaşı vardı, beraber gelmişlerdi, onlarla görüşürdü, gidip gelirdik. Annemle babamın maaşlarıyla geçinmek çok zordu. Annem iyi terzi olduğundan evde dikiş de dikerdi. Hatırlıyorum da, bir eteği bir rupliye dikerdi. Ama yasalara göre *finpajine*¹ kayıtlı olması gerekirdi, vergi vermesi... Vergileri ödemektense dikiş dikmemesi daha hayırlı olurdu, vergi kesintilerini çıkarınca o bir rupliden geriye bir şey kalmıyordu çünkü. Akşam üzeri anaokulunun halkı gider gitmez annem dikişe başlardı, kapı çaldığında çok korkar, maliyeden geldiler diye aceleyle elindeki dikişi kirli çamaşırların içine saklardı. Migreni vardı, hep bu korkulardan dolayı.

1 Maliye

Annem daha sonra dayısını buldu. Onlar da ailecek Ermenistan'a gelmişler ama kimsenin haberi yokmuş. Beyrut'tan gelmişler. Kirovakan'da biri vardı, annesi Arap. Annemin dayısının karısı da Arap'tı, Hıristiyan Arap. O kadın tesadüfen annemle tanışır, konuşurlarken, kadın 'Annem Arap' demiş. Annem de, 'Benim de yengem Arap' demiş ve böylece birbirlerini bulmuşlar. Leninakan'ın (Gümrü) o köylerine giderdik, biz onlara giderdik, onlar da bize gelirlerdi.

Babam son derece yurtsever biriydi, "Ara Mamigonyan" ismi tesadüfi değildi. Vardan Mamikonyan'ın¹ soyadını almış. İsmi de Ara, "Ara Geğetsik"ten² (Güzel Ara)... Çok vatanseverdi, aşırı, Biz de aile içinde o ruhla büyüdük. Görüştüğümüz dostlarımız vardı, aile dostları, evlerinde Türkçe konuşulurdu. Bizim evde tek kelime Türkçe konuşulmazdı, biz Türkçe bilmiyoruz. Onların çocukları Türkçe bilir, hâlâ gayet iyi konuşurlar. Çünkü evlerinde Türkçe konuşulmuş. Geldikleri yerde, hangi köy ise, orada Türkler varmış ve Ermenice konuşulmasına izin vermemişler. Ermenistan'a geldiklerinde iyi Ermenice bilmiyorlarmış, burada öğrenmişler, onun için de evde Türkçe konuşurlardı. Babam anneme Türkçe konuşmayı yasaklamıştı, annem Türkçe bilirdi, evlerinde konuşulmuş. Ebeveynleri bilirlermiş. 'Tek kelime Türkçe konuşulmayacak' diyordu, 'sadece Ermenice.'

Babam bize her zaman *Yeğern* hakkında... Biz çoktan bilirdik. Evimizde sürgün de anlatılırdı, korkunç... Yayan, aç, susuz, yürekleri korku dolu, her an saldırırlar diye. Hatırlıyorum, babam bize hep anlatırdı. Yok, Stalin döneminde, çok büyük korku yaşıyordu, onun için başkalarının önünde konuşulmazdı. Biliyorum o şeyleri, çok korkuluyordu. Yan binamızda bir aile vardı, bunların oğlu Kirovakan'da müzisyendi, hem ilkokulda hem de müzik okulunda öğretmenlik yapıyordu, bana da ders vermişti. Basit bir şeyden... Gece ekmek için kuyruk varmış, adam tüm gece kuyrukta beklemiş, Kaplanyan Daniel. Bu adam da iyi bir terziydi, sabah gelmiş eve, 'Böyle şey olur mu, tüm gece kuyrukta bekledim, tek bir ekmek için, o da içi çamur, su dolu, sadece kenarlarını yiyebildik' demiş. O zamanlar ihbar vardı, ihbar etmişler, hemen aynı gün gelip sürgüne gönderdiler, aynı gün.

Yesai Momcıyan diye biri vardı, bilim adamıydı. Fransa'dan geldiği için okulda Fransızca ders veriyordu. Okul müdürü... Müdürün soyadını hatırlamak istiyorum... 6 ay maaşını vermemiş. Parayı alıyor, öğretmene vermiyor, açıkça vermiyor. Gitmiş, 'Artık dayanamıyorum, en azından günlük ekmek paramı ver, mecburen gidip şikâyet edeceğim, maaşımı versinler ki yaşamımı sürdürebileyim' demiş. Bu adamı muhbir diye sürgüne göndermişler. Karısı gitmeyebilirdi ama adamı sürmüşler, karısı da adamla birlikte gitmiş, çocukları da yoktu. Geri geldiklerinde, kadın çok hastaydı. Soğuktan yüz sinirleri iltahaplanmış, devamlı ağrı çekerdi, çok şiddetli ağrıları vardı.

Bir gün, dışarıda tesadüfen bir resim buldum. Stalin'in resmiydi, çok güzel, renkli bir resim. Stalin çirkin-di ama burada çok güzel çizilmişti, ben de çocuktum, aldım eve getirdim. Düşünemedim bizimkiler korkar diye... Konuşmanın tehlikeli olduğunu biliyordum tabii, ama getirdim işte. Tesadüfen bu Momcıyan

1 5. yüzyılda yaşamış Ermeni kumandanı.

2 Ermeni mitolojisinde yakışıklılığıyla ünlü bir kral.

da evimizdeydi, birden kaplan gibi üzerime atıldı, kollarımı acıtacak denli tutarak resmi kaptı, kendinden geçmiş gibi yırtmaya başladı. Resim kartondu, minik minik parçalara ayırdı. Bana da vurdu, 'Bir daha elinde böyle şeyler görmeyeyim' dedi. Ya işte böyle, Stalin'in zulmünden çekenler çoktu.

Galiba 60'lı yıllardan sonraydı. Babam hep o günü hatırlardı, *Yeğern* gününü... O tarihlere kadar korkardık konuşmaya, ama evde bize anlatırdı. Çok şey anlattı, hatta içimde çok güçlü duygular uyanmıştı bu konuda. O tarihlerde okulda yasaktı ama 1965 yılında bizim okulda *Yeğern*'i anlatan bir afiş hazırladım. Arkadaşlarımdan çoğu bir şey bilmiyordu. Eve geldim, annem 'Vaay! Bugün gelir seni götürürler!' dedi, ama 65 yılında o kadar korkulacak bir şey kalmamıştı. Erivan'da da o günü anmışlardı. Ha! 65 yılında büyük dayım ilk defa Ermenistan'a geldi, bu arada özel arabasıyla gelen ilk turist oydu, Türkiye üzerinden gelmişti. Büyük dayım Karapet Ter Karapetyan. Ben ilk defa o zaman gördüm onu. Ondan sonra bağ kuruldu, karşılıklı ziyaretler yapıldı. Annem de gitti. Babam 1971 yılında öldü, 56 yaşındaydı."

“Evimiz Yıkılmıştı...”

Vasak Toroyan ile konuşma, 13 Kasım 2009’da Erivan’daki evinde gerçekleşmiştir. Hikâyeyi, Avetis Keşişyan yazıya döktü. Konuşmaya H. Kharatyan ve S. Harutyunyan da katıldı.

(Yazıya alınan bölüm, genel hikâyenin özetidir)

Vasak Toroyan’ın babası, annesiyle, yani Vasak’ın ninesiyle birlikte 1916 yılında, Bitlis’in Arpi köyünden göçerek Doğu Ermenistan’a gelmiş, burada Talin yöresinde bulunan Şğarşik köyüne yerleşmiş. Vasak Toroyan şimdi Erivan’da yaşıyor ve Erivan Devlet Üniversitesi’nde ekonomi doktoru.

“Babam, Bitlis eyaletinin Motki (Mutki) ilçesinin Arpi köyünde doğmuş. Atalarım hakkında bildiklerim, dedemin dedesinin babasına dek uzanır. İsimleriyle bilirim, hepsi de Arpi’de yaşamış. Bildiğim kadarıyla 20. yüzyılın başlarına kadar bu köyde sadece Ermeniler yaşamış, onlar 1916 yılında köyden ayrılmışlar.

Bu bir kaçıştı, o tarihlerde oralarda kalabilmenin imkânı yoktu, herkes kaçıyordu ve asıl ilginç olan, bu kaçıшта, bir Türk’ün köy ahalisine çok yardım etmesidir, kırımdan mümkün olduğunca az etkilenmeleri için. Malo... Malo’ymuş ismi, daha sonra anlatırım onu.

Arpi’den göç edenler genelde Talin yöresinde Şğarşik köyüne yerleşmişler. Bu benim de doğduğum köydür. Bugün bu köyde insanlar hâlâ Arpi şivesiyle konuşurlar. Şimdi artık bundan çok eminim, çünkü yakınlarda Arpi’ye gittim, bana Ermenice konuştuklarını veya anladıklarını söylediler. Ben doğal olarak bizim şiveyle konuştum, biliyorum çünkü. Hep gitmek istemiştim, ama gidişim biraz beklenmedik şekilde oldu.

2000 yılıydı, Ankara’da uluslararası bilimsel bir kongre vardı, beni de çağırdılar. Gittim, bir sunum yaptım, hemen ardından yola çıktım. *Ergir*’e gitmeliydim, evimizi görmeliydim, zaten buradan hazırlıkliydim. Olabildiğince çok malumat toplamalıydim, bunun için de sakın kafayla gitmem gerekiyordu. Orada bizim köyde bir kilise vardı Anken Asdvadzadin Kilisesi. Bizim aile bugüne dek bu kiliseye sadık kalmıştır. Her sene o kilisenin gününde evimizde kurban kesilir. Ninem oradan geldiklerinde bu adağı yerine getiriyordu, ondan sonra annem devraldı, şimdi de köyde, ağabeyimin karısı yapıyor, her sene Vardavar yortusunda yapıyor. Hatta eğer Vardavar için adağımız varsa, onu ayrı, Anken Asdvadzadin adağını da ayrı yaparız.

Gitmeden zaten bu kiliseye uğramak için ön hazırlıklarımı yapmıştım. Yanıma mumlar ve günlük almıştım. Babam, bir gün köyümüze gittiğimde kolay bulabilmem için evimizin yerini hep anlatırdı. Artık babam ölmüştü, evi nasıl bulabileceğimi düşünüyordum. Babam uzak akrabalarımızdan birine haritaya benzer bir şeyler vermiş; gittim, onu aldım. Evdekilere de *Ergir*'den getirmem için ne istediklerini sordum. Oğlum Hovhannes o sıralar 8. sınıftaydı, isteklerini yazmış: 'Baba, benim için...' (*Vasak burada bir an susuyor, duygulanıyor, su içiyor, devam ediyor, ama sesi değişmiştir*) 8. sınıf çocuğu memleketine giden babasından ne istiyor? Yazmış, 'Baba, çeşmemizden su, bostanımızdan toprak, biraz toprak, evimizin duvarından bir tane taş, ufak bir taş parçası, sonra da ağaçlarımızdan meyve getir...' (*Ara veriyor, sessizlik*) Ha! Bir fotoğraf makinesi bir de kamera almıştım yanıma, her şeyi çekmeliydim.

Toplantıda sunumu yaptım, toplantıya katılanlar içinde bir Rus akademisyen vardı, hikâyemizi az çok bilirdi, ona 'Ben *Ergir*'e gidiyorum, ziyafete katılmayacağım, on gün içinde benden haber almazsan, yerime ulaşmadım demektir, bu durumda sen, nerdeyim diye ilgilen' dedim. (*ara, su içiyor*). O yıllarda Türkiye'de Kürtlerle ilişkiler çok kötüydü ve benim gideceğim yer de Kürt bölgesiydi. Bir de o sıralar söylentiler çıkmıştı, Ermenilerle Kürtler sözde birleşmişler de Türklere karşı işler çeviriyor diye. Bu durumda casus olarak gösterilebilecek çok uygun bir hedeftim, Ermenistan'dan oraya gidiyordum. Ağustos ayıydı, kuraklık vardı. Ha! Oğlum bir de, 'rastlarsan *mndrveni* dalı getir' demişti."

H. Kh.: Ne dalı?

V. T.: *Mndrveni*.

H. Kh.: *Mndrveni* nedir?

V. T.: Onu biraz sonra söylerim. Doğrusunu söylemek gerekirse, ben hepsini unutmuştum, sadece o, bir tek o kalmıştı aklımda, kesinlikle her şeyi unutmuştum. Ankara'dan otobüse bindim, yolcuların hepsi de Türk. Ve ben gidiyorum *Ergir*'e! Otobüs Van'a kadar gidiyor. Van mıydı, Bitlis mi? (*Bakışları değişiyor, düşünüyor, hatırlamaya çalışıyor*) Şimdi söylerim... Yok! Bitlis'e gidiyordu, Bitlis. Otobüs Bitlis'e gidiyordu ama ben Muş'ta inecektim, önceden ayarlamıştım. Muş'ta beni karşılayacaklar, köye götüreceklerdi. Muş'tan bir gencin telefon numarasını vermişlerdi, Türk ismiydi ama aslen Ermeni olduğunu söylemişlerdi. (*3 sn. ara*) İsmi söylemeyeyim; diyelim ki Ahmet'ti. Kendi içlerinde Ermenice isim kullanıyorlardı, ona da Mher diyelim. Her neyse, ben Muş'ta inmeliyim. Şimdi gittim oturdum otobüse, zaten akşam olmuştu, oturmuşum, doğal olarak benimle ilgileniyorlar, kimim, neyim. Ermeni olduğumu söyleyince, soruyorlar, 'Nereye gidiyorsun?' diye. 'Evime gidiyorum' dedim.

H. Kh.: "Evime" mi dediniz?

V. T.: Onlar bunu anlıyor, kolay algılıyorlardı, maksadımı sordular.

H. Kh.: Konuşurken kullandığımız dil neydi?

V. T.: Ha! İngilizcem çok kötü, ama İngilizce konuşuyorduk. Biri vardı, onun aracılığıyla İngilizce anlaşıyorduk. (ara) Ha! Ben sonra anladım ki, bunlar benim altın için gittiğimi düşünmüşler. İlk tepki buydu. Şimdi sormak istiyorlar, altınlar için mi gidiyorum diye, kazma gösteriyorlar. Biri boynunda asılı olan altını gösteriyor. Bir de o İngilizce bilene soruyorum, 'Ne soruyor?' diye, ama söylemiyor. Altınlar hakkın da soru sorduğunu söylemiyor.

Gençlerden biri Bitlisliydi, Mutki'ye gitmek için Muş'ta ineceğimi öğrenince, 'Muş'ta inme, beraber Bitlis'e gidelim, sorun yaşamazsın, ben seni kollarım' dedi. Anladığım kadarıyla Kürt'tü, gençten biri. 'Yok, ben Muş'a gitmeliyim' dedim. Artık sabah olmuştu, hava aydınlanmıştı. Ee! Ağustos ayıydı 4-5 gibi aydınlanıyordu hava. Tüm Batı Ermenistan'ı aydınlıkta kat ettik, yani Arapkir'i ve hepsini, o tüm yayı... Bingöl, göller, dereler, gelip geçiyorlar, elimde fotoğraf makinesi de var, kamera da, ama üzerimde korkunç bir baskı hissettiğimden... (2 sn. ara) resim çekemiyordum... Buraya döneceğimi biliyordum, geri dönecektim ve herkes soracaktı, resimleri görmek isteyeceklerdi. Ne film çektim ne de fotoğraf... O ne güzel memleketti... Çok.

Muş ovasına girdik, Muş ovası... Fotoğraf makinesini çıkarıyorum, resim çekeceğim, olmuyor. Ağır, müt-hiş bir ağırlık duygusu var üstümde, ve bu... çok büyük bir baskı altındaydım. Belki kayıpların ağırlığıydı, niye, niçin... Bilmiyorum, elim varmıyordu. Otobüs Alman Mercedes'iydi, yaklaşık 100-200 km. hızla gidiyordu, o hızla yaklaşık 1 saat Muş ovasında ilerliyoruz. (4 sn. ara) Sonra geldik, Muş'a vardık, ben indim, otobüs gitti, kimseler yok. Sokak ortasında yalnızım, elimde bohça gibi bir şey, bavulum ve kimse yok. Olaylar sırasında insan neler hissediyor... Çocukluğumda büyüklerin anlattıklarını çok dinlemiştim, evimizde ya da komşu evlerde toplanır, kendi hikâyelerini anlatırlardı. Bu benim üzerimde belki de hiç ummadığım şekilde bir baskı oluşturmuştu, neler olduğunu anlamıyordum. Bir an elimi yere koyduğumu hissettim, elimi koyar koymaz kendi kendime 'Muş'tayım, bu bir rüya değil' dedim. Duvara yasladım elimi. 'Acaba çıldırıyor muyum?' diye düşündüm.

Ama yalnızım. Mher burada olmalıydı ama yok, henüz gelmemiş. Bir yerde oturduğumu hatırlıyorum, 'Bu rüya değil' diye kendi kendimi ikna etmeye çalışıyorum... ve galiba gerçekten (3 sn. ara) bir engel var. Bir şey düşünemiyorum. Mher'i nasıl bulacağımı düşünmeye başladığıma göre biraz sakinleştim demektir. Telefonu vardı. Beklediğim yerdeki bir ofise girdim, çalışan birini görünce telefon açmak için izin istedim. Adam sadece Türkçe konuşuyordu ama beni anladı, izin verdi. Mher, 'Ahizeyi o adama ver, ben gereken her şeyi ona söylerim' dedi. Sonra adamın dışarı çıkıp bir araba çağırdığını hatırlıyorum. Bindim ve gittim. Mher'le karşılaştığımda, şehirde Ermenilerle birlikte görülme istemediğini söyledi. O, çekiniyordu, hatta dışarı çıktığımızda Ermenice konuşmamamızı istedi. Ermenicesi pek iyi değildi, biraz da İngilizce biliyordu, sonuçta zorla da olsa bir yolunu bulup anlaşıyorduk. Evlerine gittik, karısı mavi gözlüydü, milliyetini bilmiyorum, Ermenice konuşamıyordu, çok güzeldi. Ha! Bunlar Müslüman'dılar, Müslüman. Kadın çok misafirperverdi, hep bir şeyler ikram ediyor, hizmet etmek için hazır bekliyordu.

Bu evde uyuduk, sabah kalktık, Mher taksi tutmuş olmalıydı. Sabah taksi olmadığını ama bir araba bulunduğunu söyledi, kendi sürecekti. Muş ovasından Bitlis'e doğru gidiyoruz. Ben önceden yolu belirlemiş-

tim. Muş'ta bir Kürt vardı, Arpi'ye nasıl gidebileceğimizi anlatmıştı. O 'Harpi' diyordu, ben 'Yok' diyorum, 'Harpi değil Arpi'dir o'. Onlar, Muş'tan doğruca güneye doğru, Sasun dağlarına yükseleceğimizi düşünüyorlardı. Ben öyle olmadığını biliyordum. Önce Bitlis'e doğru gidiyoruz. Yolda gerçek Müslümanlar gibi, yobaz Müslümanlar gibi bu Mher de durmadan namaz kılıyor. Şekilsel değil... Birkaç kez, farklı zamanlarda, beş kereden de fazla... Namaza giderken arabayı durduruyor, 'Sen biraz bekle' diyordu, 'ben gelirim.' Bitlis'e vardık. Epey gecikmiştik. Bitlis'e vardık... (3 sn. ara) Bitlis'e giriş çıkışlar kapanmış gibiydi, kontrol vardı. Bize izin verdiler, girdik.

Bitlis... Kale var, yukarıda, vadinin tepesinde ve biz vadinin içinden geçip Bitlis'ten ayrıldık, Mutki'ye doğru gidiyoruz. Mutki o zamanlar kasaba olarak anılıyormuş, şimdi büyük bir köy izlenimi veriyor. Ben bu arada fotoğraf çekmek istiyordum, ama Mher korkuyordu, çünkü 'Burada, takip ederler, herkesi takip ederler, fotoğraf çektiğin an askerler...' diyordu. Askerlerden çok korkuyorlardı. Sonra batıya yöneldik. Yolda, birkaç kilometrede bir toprak yerleştirilmişti, büyük toprak ve buraları anladığım kadıyla Kürtlerin çoğunlukta olduğu yerlerdi, herhalde Kürtlere baskı yapmak için. Sonra gittik, çok güzel bir vadinin içine girdik, artık asfalt yol da bitmiş, toprak yol başlamıştı. Bu toprak yoldan girdik vadiye, çok güzeldi, müthiş güzel, bir iki resim çekmek istedim. 'Yok! Yok!' dedi, 'Zamanımız yok.' 'İyi' dedim. Yanı başımızda da bir dere akıyordu. Gittik, bir köye vardık, Mher, köyün adının 'Meydan' olduğunu söyledi. Burada durduk. Bir dere de o taraftan geliyordu, bu derenin ismi de 'Arpi'. Arpi köyünden geliyor. Ben orada biraz durdum. İlginç olan bir şey daha, herkes köyü Arpi olarak tanıyordu, oysa köyün adı değiştirilmişti sanki, ama Arpi dediğinde herkes biliyordu.

Şimdi, ben bir yerde bekliyorum, o arabanın içindeyim, Mher gene gitti. (4 sn. ara) Namaz kılmak için gittiğini düşünüyordum, çünkü nereye gittiğini bilmiyordum. Ama gitmeden önce, bana, 'Artık yol yok' dedi. Arpi'ye varamayacaktık, geri dönecektik. O gitti, canım sikkın arabada bekliyorum, birden biri geldi, kapıyı açtı, elle işaret ederek dışarı çıkmamı istedi. Ben de 'Allah aşkına çek git öteye, zaten canım sık-kım' dedim. O esnada Mher geldi, geldi ki beti benzi solmuş, 'Kaybolduk, askerler bizi buldu' diyor. Mher geldiğinde de o adam birdenbire amir konumuna geçti. Mher'i direksiyona oturttu, 'Haydi sür' dedi. Mher'e neler olup bittiğini soruyorum, o da sadece 'Kaybolduk, kaybolduk' deyip duruyor. 'Bunlar asker mi?' diye soruyorum, 'He' diyor, 'O zaman askerlerden korkma' diyorum. Dağın eteklerinde ilerledik, askeri alay gibi bir yere geldik, bizi bir odaya aldılar, dört-beş asker oturmuş, hepsi de genç. 'Kimsiniz, neresiniz, niye geldiniz?' diye soruyorlar. Köyümüzü görmek için geldiğimi söyledim. Onlar kendi aralarında konuşuyorlar, benimle pek konuşmuyorlar. Birden, niye bilmiyorum 'Köye yol yokmuş. Siz askersiniz, mutlaka oraya giden bir arabanız vardır, bir araba verin de gidelim' dedim. Bu dinledi, ötekilere tercüme etti, o esnada bu taraftan bir söz duydum, o kelimeyi biliyordum: 'Para'. Para lafını duyunca, konu paraya dayandıysa, ben gidebilirim demektir diye düşündüm ve onlar bana henüz bir şey söylemeden, aceleyle 'Para veririm' dedim. Bu döndü '200 dolar' dedi. Kesin olarak miktarı söyledi; 200 dolar. Niyesini bilmiyorum, ben pazarlığa başladım. 'Kaç kilometre?' diye sordum, 20-25 km. imiş. Sonra, 'Tamam' dedi, 'adam başı 20 dolar.' Anlaştık. Bize araba vereceklerini sandım, oysa bizi kendi arabamıza bindirdiler. Bir adam daha oturtular, sivil giysiliydi, asker değildi herhalde.

Yol çakıl taşıydı. Yukarı doğru tırmanıyoruz. Her iki yanımızda da müthiş vadiler var, uçurum gibi uzanan vadiler, biz aradan ilerliyoruz. Yol o kadar kötü değildi, ama asfalt da değildi. Bu arada, bu üçüncü adam, yanımdaki kamerayla fotoğraf makinesini görünce bir şeyler dedi. Mher, niye resim çekmediğimi sorduğunu söyleyince, 'Mümkün mü?' diye sordum. Çok iyi, hemen makinemi çıkardım, bu konuşmaya, açıklamalar vermeye başladı. 'Bu köyün adı Meydan, bu Puknod köyüdür.' Ermenice adını söyledi. Bizim köyde, yani şimdiki Şğarşik köyünde Puknodlular da var. Atamyancılar, örneğin kardiyolog, akademisyen Atamyancı da Puknodludur, yani bugünkü Meydanlı. Üç aile kadar Puknodlu var bizim köyde. (2 sn. ara, su içiyor) Bir de biz yukardayken, vadinin alt kısımlarından bir köyün adını daha verdi. Oradan çektiğim birkaç resim var ama o kadar heyecanlıydım ki...

Böyle alakasız, saçma sapan şeyler olmuş. Hatta bazılarını kapalıyken çekmişim, ne olduğunu hatırlamıyorum. Ha! Yükseliyoruz, sol tarafımızda bir köy var, ismini söyledi, anlamadım, dediğini tekrarladım. O isim bir resimde var ama çok ufak bir köydü. Resmini çekmeyi denedim ama araba hareket halinde olduğundan zor ayarlayabildim kamerayı. Hatta adam 'Dur da resim çekebilirsin' dedi, öyle bir şeydi dediği. Sonra bir şeyler çekebildim. Yüksel yüksel epey yol aldık, sağ tarafımızda vadinin içinde "Niç" gözüktü. Niç'i biliyorsun, bizim tarihi köyümüz. Şimdi bu Niç'in yanı başında, bu tepelerde evler var, ama olan biten birkaç evdi, vadi içinde minik bir şey. Sonra bir araba geldi solladı bizi, ardından bir otobüs geldi, anlaşılabilir otobüs bile gelebiliyordu buralara. Mher niye yolun kapalı olduğunu söyledi anlamış değilim. Şimdi gidiyorum, yolda...

Çok ilginç bir şey, çok ilginç bir olay oldu; bugüne kadar hâlâ neyin ne olduğunu anlamış değilim. Arabanın önüne bir köpek çıktı, büyük bir köpek, çoban köpeği, gerçekten çok büyüktü. Arabanın önünü kesti, nereden çıkmıştı, nereden gelmişti göremedim, ama her halükarda bu köpek arabamızın önünü kesti, hatta arabayı durdurmak zorunda kaldık. Araba durunca, köpek döndü, geldi. Ben sağ tarafta oturmuştum, sürücünün yanında. Geldi, iki ayağı üzerinde yükseldi ve arabaya vurmaya başladı, doğal olarak bir taraftan da havlıyor. Araba hamle yaptıkça, öne atlıyor, arabanın önünü kesiyor, durduğunda da tekrar yanıma gelip, ama sadece benim yanıma, ön ayaklarıyla cama vuruyordu. Gerçekten bunu açıklayamıyorum. Belki adrenalinim yükselmişti, bilmiyorum, köpekler hissediyorlar... Böyle olmuştu, kesin.

Ben, çok gerilmiştim, korkunç... Biraz daha gittik. Ama o günlerde büyük bir kuraklık vardı, o sene, o ay, ağustos ayı çok kuraktı. Şimdi köye yaklaşıyorum, gördüm (ara, sessiz, birkaç kez yutkunuyor) babam anlatıyordu ya 'Cennettir' diye, ben o cennetin ağaçlarını göremiyorum. (ara, su içiyor) Şimdi köye yaklaşıyorum. Doğruyu söylemek gerekirse, arabayı durdurmalarını rica ettim. Şimdi, iki şey var... Hangisi daha önemli? Hafızamdakiler mi? Yoksa hayalimde canlandırdığım cennetin birdenbire yok olabileceği mi? Gidip gerçeği görmek mi? Geri dönmek mi? Sonunda gitmeye karar verdim. Köye yaklaşıyorum, orada bir çeşme vardı. Durduk, hem su içelim, hem de... Bir de, bir kadın... Yakında bir ev vardı, koşarak geldi, ayaklarıma kapandı ağlıyor. Bir de Ermenice konuşuyor, bizim şiveyle bir şeyler dedi. Onu kaldırdım, şimdi sarılmışız, ikimiz de ağlıyoruz. Ben artık kaybetmişim, nasıl söylesem, o şeyi, gerçekliği. Orada ben bir şey... tuhaf... Ee, neyse o artık ayrıntı. Kadına soruyorum; 'Bacım, bu bizim köyde insan var mı?' 'He' diyor, 'Mndrveni var mı?' 'He' diyor, 'Nedir bu mndrveni?' 'Ceviz ağacıdır, ama meyvele-

ri ufak olduğundan *mndruveni* demişler herhalde' diyor. *Mandr* kelimesinden gelmiş bu *mndruveni*... 'E, nerededir bu *mndruveni*?' 'Çeşmenin yakınlarında...' İyi. Zor, çok zor ayrıldık birbirimizden... Gittik, zaten bizim köy göründü.

H. Kh.: O kadın niye geldi, ayaklarına kapandı? Nereden biliyordu senin kim olduğunu?

V. T.: Ha! Galiba o araba, yanımızdan geçen, o demiştir herhalde 'Ermenistan'dan biri geliyor' diye.

H. Kh.: Pekiyi, Ermenistan'dan bir Ermeni'nin geldiğini o sürücü nereden bilebiliyor?

V. T.: Çünkü, o da bizimle aynı yerden, Meydan'dan geliyordu. Zaten çok çabuk yayılır haberler. Şimdi, bizim köy... "Maruta" dağının eteklerinde... Yani, bizim köyden dağa çıkılır, yol var. Muş'tan Sasun'a gittiğinde, güneye doğru, Maruta dağına ulaşırsın. Sonra diğer taraftan inersen, doğru bizim köye gelirsin. Şimdi artık köye giriyoruz, köyün gerçekten de ağaçlarla kaplı olduğunu görüyorum, ormanlık. Şimdi o Kürt, yanımıza verdikleri rehber işaret ediyor, 'Bak orada' diye. Anken Asdvadzadzin Kilisesi'ni gösteriyor, tam köyün girişinde, herhalde konuşma esnasında bahsetmiştim, 'Na! Na!' diye gösteriyor. Vadinin öte yakasında, yaklaşık 2 km. uzaklıkta bir yapıydı, tipik Ermeni kilisesi değil. Mesafe çoktu, resmi ni çekemiyordum. Mezarlık da oradaydı, oraya mutlaka gitmeliydim. Her halükarda, uzaktan da olsa resimlerini çektim, kamerayla da denedim, gözükmesi için olabildiğince yaklaştırdım. Köye vardık. İndiğimizde iki dere gördüm. Biri, Maruta Dağı yönünden geliyordu, öteki de güneyden, cılız, o sıra kurak olduğundan dereler de cılızdı, su çok azdı. Araba durunca indim, onları orada bıraktım, 'Köye çıkıyorum' diyerek koşmaya başladım.

Kontrolümü tamamiyle kaybetmiştim, kendime hâkim olamıyordum. Ama köy... Araba yolu yoktu galiba. Bir köprü buldum, koşarak köprüden geçtim, yüksekçe bir yere tırmandım. Sonra, bir şeylerin resmi ni çekmeye çalıştığımı hatırlıyorum, kameraya da bir şeyler söylemişim... Biraz daha yukarı çıktım, evimizin ne tarafta olduğunu hatırlamaya çalışıyorum. Ben... O yolları görmedim, sokak, öylesini, görmedim. Dedemin anlattığı gibi değildi, gördüklerim, ha... (*heyecandan öksürüyor, konuşmanın başından bu yana 40 dakika geçmiş, karısından ılık su rica ediyor, vakit kazanmak istermiş gibi suyu ağır ağır içeriyor*) Çok... (*ara, 4 sn.*) Her seferinde, belki bin kez anlattım, kesin anlatmışım, ama her seferinde ben... (*ara, 4 sn.*) O sonra... Yüksekçe bir yere çıkmış bakıyorum, nereye gideceğimi bilmiyorum. Bir de baktım, aşağıda çalışanlar var, ev inşa ediyorlar. 'Çeşme nerede?' diye bağırdım, yönümü tayin edebilmek için çeşmeyi bulmalıydım. Çalışmaya ara verdiler, bir kadın döndü, bizim şiveyle 'Ne diyorsun?' 'Çeşme nerede? Acele edin' Geç olmuştu, yolda bu adam o kadar namaz kıldı ki, gün akşam oldu, saat yedi, sekiz... Ben bir dere kenarında duruyorum, bizim şiveyle bağırdı: 'Ed arun bırmı gını gıhasnis!' Yani, 'Derenin yolunu tut ulaşırsın!' Ben de derenin yolunu tuttum, gerçekten de dere beni çeşmeye götürdü, çeşme çok ilginçti, bir kayadan fışkınyordu, sanki mağara gibi bir yerden ve... (*6 sn. ara, su içeriyor*) Orada minik bir gölet yapmışlardı, içini de yoğurt, süt şişeleriyle doldurmuşlardı, buzdolabı gibi. Birden, kendime geldim, neydi olup biten diye. Orada durmuş suyu seyrediyorum, ancak orada anladım bizimkiler, o suyun tek bir damlası için nelerini verirlerdi, oysa onlar burada değillerdi. 'Sen şimdi buradasın, çeşme karşında, istediğin ka-

dar iç, istersen yıkan, herkesin yerine, ne istersen yap...' İşte bu... İçer misin, yıkanır mısın, anlamıyor musun ne yaptığını? (3 sn. ara)

Bir an baktım... Demek, ben köye çıktığımda bu kamera kolumda asılı kalmış, sadece kamera, başka hiçbir şey yok, onu da suya düşünce fark ettim. Kamerayı kaldırdım, artık biraz sakinleşmişim, şimdi *mndrveni* ağacını arıyorum. Büyük, büyük ceviz ağaçları, köy gözüküyor, ceviz ağaçlarına gömülü sanki. Kameraya alakasız şeyler çekiyorum her şeyi; *mndrveni* ağacı bu olmalı, şu şudur, bu da budur... Tüm bunları da zaten eve dönüp seyrettikten sonra hatırladım, neler çekmişim, ilgisiz şeyler, çok heyecanlıydım çünkü. Hiçbir şey hatırlamıyorum... (kısa bir ara) Ha! Bir de su alacağımı hatırladım, her şey silinmişti hafızamdan, sadece oğlumun yazdığı o dört maddelik istekleri hatırlıyorum. *Mndrveni*'yi hatırladım. Şimdi su. Suyu dolduracak kabım yok. Ne yapayım? Sütü döküp şişesini kullanmayı düşündüm. Bir şişe doldurayım, gideyim. Ne yapabilirler ki? Kimse yok. Kimse... Bir de baktım gerçekten biri yaklaşıyor. Geldi 'Bir kap getir' dedim. Baktım Ermenice bilmiyor. 'Bir kap getir, su doldurayım' dedim. Yok anlamıyor. Peki, bunların diliyle "kap" nasıl denir? Tek kelime hatırlamıyorum. Bilmiyorum, nasıl oldu birden hatırladım: *ğazan* [kazan]. 'Ğazan istiyorum' dedim. *Ğazan*'ı anladı. Döndü, gidecek, baktım adam topal, topallayarak gidiyor. Bu gidip gelene kadar... Yok, olmadı. Birden o kadını hatırladım, ya Ermeni'ydi ya da Ermenice biliyordu, gideyim onlardan alayım dedim. Dereyle birlikte koşarak indim 'Bacım, bir kap ver su doldurayım' dedim. Bu gitti kabı bulup getirdi, yıkadı verdi, içinde biraz su vardı, niye bilmem 'Bu su, aynı su mu? O bizim çeşmenin suyu mu?' diye sordum, 'Yok, bu başka çeşmenin' dedi. 'Yok, ben oradan doldururum' dedim, kabı aldım, koşarak oraya gittim, suyu doldurdum. O kap yanımda, 2-3 litrelik plastik bir kaptı, hâlâ evde saklanm.

Şimdi evimize gitmeliyim. Burada tesadüfler... Ben o kadar duygusal biri değilim, ama buna rağmen tesadüfler... Ki ben orada, o köyde, o çeşmenin başında, bu yöne gitmeliyim diye karar vereceğim ve o tarafta da yol olmayacak. Duvarlar var, taş duvarlar, bunların üstünden uçarak gittim. Bir yer vardı, adamın biri iş yapıyor. Bundan sonrasını kameradan hatırlıyorum, çünkü müthiş heyecanlanmışım. O adama 'Toro'nun evi hangisi, hangisidir, Toro'nun evi?' diye soruyorum. Adam döndü, bana baktı, 'Toro'nun evi budur' dedi. Bir de döndüm baktım... Artık gerisi kamerada, çünkü ben gerçekten... Benim burada hissettiğim tek şey, gözyaşının her zaman akmadığı oldu, gözyaşı fışkırabilirdi de, püskürebilirdi. Bu öyle bir şeydi. Ki bu, böyle... (ara 3sn.) 'Bu, yıkık olan mı?' diyorum, 'He' diyor. (ara, sürekli bir sessizlik) Evimiz yıkılmıştı. Orada tek bir duvar kalmıştı, bir metre yüksekliğinde... Babam evimizin iki katlı olduğunu söylerdi, kendi köyden ayrıldığında küçükmüş, anladığım kadarıyla, toprak çok eğimli olduğundan, ilk katı toprakla eşitlemişler, bir kat da bunun üstüne çıkmışlar, babam bunu iki katlı saymış. Seyrediyorum, bir de kamerada gördüm, adam, bana soruyor 'Kimsin? Nereden geldin?' 'Ben Hovhannes'in oğluyum' diyorum, soruyor 'Hovhannes'in oğlu burada ne arar?' 'Babam öldü, buraya geldim, hem biraz toprak alacağım hem de su.' Böyle rahat söylüyorum. 'Hovhannes öldü mü?' diyor. 'Ha' diyorum Ermenice, bizim şiveyle Ermenice konuşuyoruz. Fakat daha sonra biri o adamın Ermeni olmadığını, Kürt olduğunu söyledi. Bostanımızda çalışıyor, Ermenice konuşuyor. Benim işim bitmedi, toprak alacağım. O kaplar, şeyler hepsi arabada kaldı, ne yapayım, düşündüm, üzerimdekilerden birini çıkarır, yırtar içine doldururum, gömlek filan doldurur, götürürüm, ne yapayım. Ama bir de mendilim olacaktı, çıkardım, kocaman

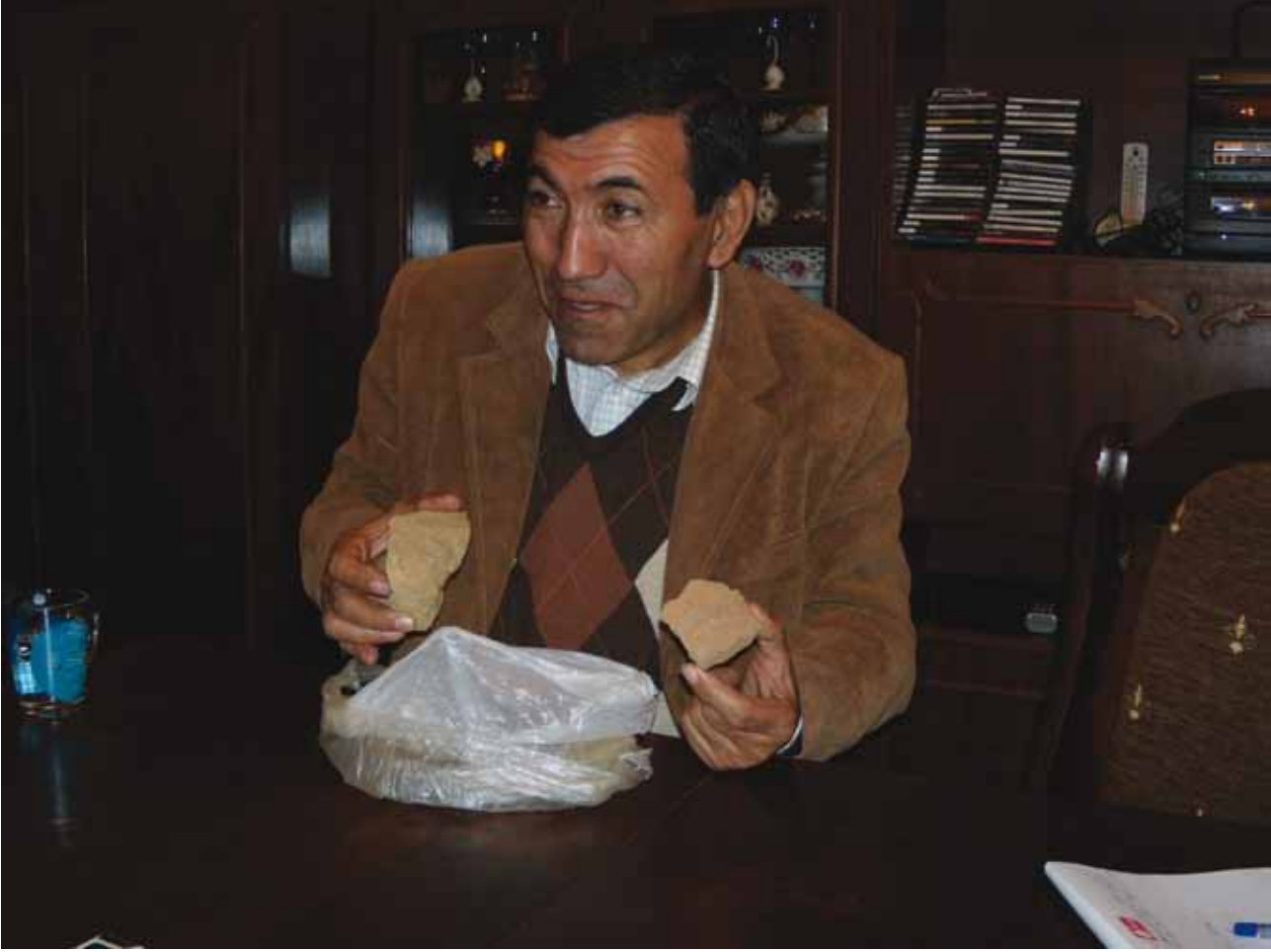
bir mendil, onun içine doldurdum. O toprağı bostanımızdan aldım. Şimdi taş vardı sırada. O bir metrelik duvardan, şöyle bir taş aldım. En ilginç şey de, o aldığım toprağın içinden kırk bir çömlek parçasının çıkmasıydı, kilden bir parça testi veya çömlek, acaba testi hangi ninemindi... Bilmiyorum, bunu orada fark etmemiştim, tesadüfen gelmiş, saklıyorum tabii.

Bu adama soruyorum, 'Birkaç tane ceviz alabilir miyim?' diye. 'He.' 'Bu Toro'nun ağacı mı?' diye soruyorum, önce 'Evet' demişti, bir kez daha sorunca 'Galiba bilmiyorum' diyor. O ağacın bir hikâyesi var, Toro'yu bu ağacın üstünde katletmişlerdi. Bu ağaç... Toro doksan küsur yaşındaymış, evlerinin yakınında, bizim evin yakınında... Hâlâ duruyor bu ağaç... Şimdi ben bilmiyorum ki bu ağaç, o ağaç mıdır? Toro'nun üzerinde öldürüldüğü... Büyük bir ceviz ağacıydı, gittik adamla birlikte, birkaç tane ceviz kopardık, henüz olgunlaşmamışlardı. Neyse, cevizleri de almıştım. Artık her şeyi almıştım, hatırladığım kadarıyla başka işim kalmamıştı, bu kadarını hatırlıyordum çünkü. Oysa kiliseye gidecektim, mum getirmiştim, günlük getirmiştim, her şey silinmişti. Bir an aklıma herkesin 'Ya bizim ev?' diye soracaklarını geldi. Tek bunu hatırlayabildim. Öylesine soruyorum, 'şunun evi, bunun evi' diye, mesela 'fritsognents dun?' Yani, papazların evi veya 'Avuşog'un evi hangisi?' Sadece soruyorum, cevap yok. Ama içlerinden biri 'Bu Avuşog'un evi olabilir' dedi. Gittim, içeri girmek istedim, baktım, kapı önünde iki kadın, yaklaşır yaklaşmaz kaçıştılar, eve girdiler, kimse kalmayınca ben de içeri giremedim.

Sonra biri yaklaştı, 'Aç mısınız?' diye sordu Ermenice, 'Ha' dedim. Ben o günlerde bir şey yiyemiyordum, bir hafta olmuştu, en azından 10 kilo kadar zayıflamıştım. Hiç bir şey yemiyor, sadece çay içiyordum, çok büyük gerginlikti, müthiş bir gerginlik. 'Ha' dedim ve geçip gittim, geldim arabanın yanına, baktım toplanmışlar oraya şey getirmişlerdi, yiyecek, kete, simit, yoğurt, çay, şeker, çeçil peyniri, bu kadar herhalde... Yaklaştım, orada konuşmalar vardı, kameraya çekmişim. İlginç olan, benim rahatlığımı, artık gayet rahattım, konuşuyorum, ediyorum, gerçekten çok rahatlamıştım. 'Dere buradan geliyor' gibi şeyler söylüyorum, bu kadarını da filme çekebilmişim, var bunlar. Birden aklıma geliyor, bakalım bunlar Ermenice biliyorlar mı diye, soruyorum 'Kim Ermenice konuşur burada?' Kimse cevaplamıyor. O adam, bana yaklaşan, ona yol verdiler ki gelsin benle konuşsun. Soruyorum 'Ermenice konuşur musun?' Konuşmadı. Bir de, nerden ortaya çıktı bilmem, bir asker belirdi, elinde tüfek, askeri üniformayla. Sırf kötülük olsun diye mi yaptım bilmem, ona döndüm 'Sen Ermenice konuşur musun?' diye sordum, bu da kamera da kayıtlı. Asker, eli tetikte öylece durdu, hiç bir şey söylemedi. (4 sn. ara) Ee böyle, bırakıp geri geldik.

H. Kh.: Peki, insanlar ilgilenmedi mi? Kimsin? Nereden geliyorsun?

V. T.: Diyorum! Orada konuşacak o kadar çok konu vardı ki, ama ben asıl istediğimi yapmıştım, gerisi zaten silinip, gitmişti, buydu kalan... Tamamen silinmişti. Şimdi geri dönüyoruz. Meydan'a gitmemiz lazım, belgeleri alacağız. Meydana ulaştığımızda karanlıktı, baktım değişmişler, askerler değişmiş. Biraz daha yaşlı ve anladığım kadarıyla yüksek rütbeli askerlerdi. Bizi götürdüler, 'Kimsiniz, nesiniz?' Ha! Bu arada şunu da söyleyeyim, girdiğimizde müthiş sıcaktı, bize devamlı su, çay teklif ediyorlardı. Ve konuşma başladı, soruyor, ben de elimden geldiğince açıklıyorum. Şimdi ötekileri görüyorum, borçlu olduklarım, yaklaşmıyorlar bile, soruyorum, 'Nasil para vereceğim?' Seslerini çıkarmıyorlar. Anladığım kada-

Arpi'deki evini ziyaret hikâyesini anlatan Vasak Toroyan.

rıyla bizden sonra orada büyük gürültü kopmuş, 'Nasıl izin verdiniz? Oralara nasıl giderler?' diye. Bunu sonra anladım. Yaşlı bir asker beni arabaya kadar getirdi, belgeleri verdi, 'Dikkatli olun! Çok geç' dedi, işte böyle geri döndüm, para da vermedim. Geldik, vadiye girdik, büyük bir vadi, dik, zaten karanlık, önümüzden yabani hayvanlar kaçışıyor, tavşan, tilki gibi, bunlara benzer şeyler, uzaktan gözleri parlıyor. Biraz sonra baktım yol kapalı, projektörler konmuş, ışığı üzerimize tuttular, vadinin ortasında durdurdular bizi. Mher de yanı başımda yine. 'Vay! Yandık! Bittik! Mahvolduk!' Sordum, 'Ne oldu?' dedim. O esnada arabanın arka kapıları, ikisi birden açıldı, ellerinde tüfeklerle iki asker arabaya bindiler, anladığım kadarıyla sürmesini emrettiler, bizi böyle Mutki'ye kadar getirdiler. Mutki'de bizi yüksekçe bir yere çıkardılar. Ama ben kesinlikle çok rahatım, gerginlik filan yok, sanki her şey çok normalmiş gibi. Mher'e

'Bunlar askerse korkma, ne sorarlarsa doğruyu söyle' dediğimi hatırlıyorum. Eşkiya da olabilirler, bizi öldürebilirler, sonra da, 'Ermeni casuslardı, yakalayınca karşı koydular, temizlemek zorunda kaldık' diyebilirlerdi (ara 5 sn.) Yüksek bir yere götürdüler, geceydi. İnsanlar, aileleriyle dışarı çıkmış, çay içiyor, tavla oynuyor, böyle bir yer. İki adam oturmuştu, bizi yanlarına oturtular, benim yanımdaki benle İngilizce konuşuyordu, İngilizcesi çok iyiydi, benim İngilizcemle kıyas kabul etmezdi. Soruyor 'Kimsin? Ne işin var buralarda? Ne kongresiymiş bu?' 'Uzmanlıkla ilgili bir şey bu' diyorum, 'Ziyanı yok, sen anlat' diyor. Ben de anlatıyorum.

Sonra 'Sizinkiler burada ne yapıyorlardı?' diyor, 'Yaşıyorlardı, evleri buradaydı, burada yaşıyorlardı.' 'Buradan kimler gitti?' 'Babam, annesiyle; ötekiler gitmemiş.' 'Burada ne yapıyorlardı?' 'Babam çocuktu.' 'Ya annesi ne yapıyordu?' 'Yüzyıl önce bir köylünün ne yapması gerekirdi ki?' 'Sen, yüz yıl önce, Ermenilerin Ruslarla bir olup, Türklere karşı savaştığını biliyor musun?' 'Ben her şeyi biliyorum.' 'Bitlis olaylarını da biliyor musun?' 'Ha! Tabii ki, bütün olayları da biliyorum.' 'İyi' diyor, 'gidin.' Bizi arabaya götürdüler, bindik gittik.

Muş'a gelmeden, Surp Garabed Kilisesi'ni ziyaret etmeyi planlamıştım, toprağına ayağım değsin istiyordum. Muş'a vardığımızda sabah olmuştu, Mher'in karısı bizi bekliyordu. Geldik, bir de... (ara, 4 sn.) 'Tamam' dedim, 'ben gidiyorum, sabaha gideceğim, hiçbir yere uğramayacağım.' Eşyalarımı toplama-ya başladım, bir de ne göreyim? Bavulumda bir sürü hediye. Hatırladım, ben gelmeden önce, Erivan'da, Vernisaj yakınlarından geçerken, arkadaşlarımdan biri desteyle boncuk, tespih, işte bunun gibi şeyler getirdi, 'Köye vardığında insanlara dağıtırsın bunları, herkese hediyeler verirsin' demişti. Bunların hepsini unutmuşum. Çıkardım Mher'in karısına verdim, konyakları da Mher'e verdim. Mher'in karısı, bir süveterle bir şal getirdi, 'Götürürsün...' Kocası da tercüme ediyor; 'Hanım için veriyor, götür hanıma ver.' 'Olur' diyorum, 'veririm.'

Sabah otobüse bindim. Yol Ani'nin yakınlarından geçiyordu, Ani'ye gidecektim, şehre girecektim. Erzurum... Otobüs, Erzurum'a kadar gidiyordu. Geldik o toprak köprüye vardık, oradan dönmesi gerekiyordu, durdurdum otobüsü, indim. O Erzurum'a gitsin, ben bir araba bulur Kars'a giderim diye düşündüm. Kars, sonra da Ardahan... Bir arabaya bindim, Kars'a geldim, burada yapmayı tasarladığım bir sürü şey vardı. Kale, Havariler Kilisesi... Bir sürü şey vardı Kars'ta. Kesinlikle hiçbir şey yapmadım, bir araba, taksi buldum Ardahan'a gitmek için. Hiçbir şey yapamıyordum. Eve varmaktı tek istediğim, sadece eve varmak, niye bilmiyorum, bir tek eve varaydım. Ardahan'da geceledim. Sabah Ahalska'ya, oradan Akhalkalak'a, oradan da Erivan... (uzun ara)

Buraya geldim, henüz köye, Şğarşik'e gitmiyorum. Ancak gitmem de lazım biliyorum, herkes beni bekliyor. Gitmeli, anlatmalıydım, resimleri göstermeliydim. Gitmiyorum, bilmiyorum niye? Gitmiyorum. İki gün sonra ağabeyim geldi, 'Neredesin? Niye gelmiyorsun?' Böylece toparlandık, ailece köye gittik. Ganimet de elimizde, neyimiz varsa aldık. O suyu, tabii, herkese şu kadarlık verdim. (Gösteriyor, az-az, herkese yetmesi için) Bir şey beni çok etkiledi, orada, Şğarşik'te, herkes geldi, doluştular eve. Anlatıyorum. O toprağı gösterdim, 'Bu da bizim toprak' diye. Bir adam vardı, o zaman 40-50 yaşlarında olmalıydı, şimdi

ölmüş, bu toprağı görür görmez bir tutam alıp ağzına attı. Ben bunu unutamıyorum, böyle bir tutam aldı, ağzına soktu. O toprağı, olabildiğince herkese dağıttım, mezarlıklarına götürsünler diye, suyu da gelenlere içirdim.

İlginç bir şey vardı, oradayken, buraya gelene kadar, her uyduğumda hatta şöyle bir daldığımda rüyama giriyordu, sürekli, sürekli, sürekli... Babam her gece rüyamdaydı, ama gelip de o toprağı ayinle birlikte mezarına dökünce, oradaki o günlüğü de burada, hem babamın hem de ağabeyimin mezarında tütürünce, işte ondan sonra babam artık rüyama girmedi.

Bir şey daha vardı yine böyle duygusal; Ankara'dan *Ergir*'e, bizim eve doğru giderken, az uyuyordum; bir gece bir rüya gördüm. Bir yerde iniyorum, birden, kırmızı büyük bir boğa, kocaman, kırmızı bir boğa üzerine saldırdı, beni aldığı gibi yere vurdu. Tek düşünebildiğim şey, göğsümü korumak için boynuzlarını tutabilmek, 'Gerisini boş ver' diyorum. Epeyce boğuştuk, boğa da pek bir şey yapamıyor, 'Tamam' diyorum kendi kendime, 'bu bir şey yapamayacak, hele bekle bir de ben deneyeyim.' Var gücümle boğayı yere vurdum, o yerde yatmış, ben kalktım. Bir de baktım babam biraz uzakta durmuş, kollarını ardında birleştirmiş beni izliyor. 'Ay baba!' dedim, 'Boğa beni öldürüyordu, sen bir şey yapmadın!' Babam hiç cevap vermeden geri döndü, gene kollarını ardında birleştirmiş, yavaş yavaş uzaklaştı. Uyandım, rüyaydı.

Görüşme Yapılan Kişilerin Tablosu

Görüşme yapılan kişilerin isimleri, doğum tarihleri, doğum yerleri, konuşmanın gerçekleştiği mekân

Görüşme yapılan kişilerin fotoğrafları (Garnik Manukyan'ın fotoğrafı yerine B.F. kurbanlarına adadığı "Acının Çağırısı" adlı kitabının resmi kullanıldı.)

Görüşme yapılan kişilerin sağ kalan yakınlarının doğum yerleri, Ermenistan'a yerleşene kadar buldukları yerler - kaçış yolları

Görüşme yapılan kişilerin sağ kalan yakınlarından birinin fotoğrafı. (Garnik Manukyan'ın yakınının fotoğrafı yerine, kendisinin ve yakınlarının memleket hasretinin bir ifadesi olarak yazdığı "Süphan Dağının Çiçekleri" adlı kitabının resmi kullanıldı.)

1 Ayda Topuzyan, 1948, Yerevan

Babası Adapazarlı, annesi Mersinli, Yunanistan, Lübnan, D. Ermenistan

2 Avetis Keşişyan, 1930, Beyrut. Yerevan

Ebeveynleri Adana ve Maraş arasında bulunan Lapaş köyünden. İskenderiye, Filistin, Beyrut, Ermenistan

3 Anahit Hovhannisyan, 1979, Aşnak köyü-Talin

Babası, Komer köyü-Muş. Fotoğrafta Anahit Hovhannisyan'ın eşinin ebeveynleri Mikrtiç ve Anahit Miçgeğ-Sasun (Sason)

4 Albert Mamikonyan,
1953, Kirovakan,
Yerevan

Babası, Artvinli.
Büyükkannelerinden biri,
Ardahanlı. Rusya, İran,
Lübnan, Ermenistan.
Albert Mamikonyan'ın
babası, kurtulduğunda 1
yaşındaymış.

5 Anahit Bardakçıyan,
1940, Beyrut, Yerevan

Ebeveynleri, Maraşlı.
Lübnan ve Ermenistan.
Fotoğrafta, Anahid
Bardakçıyan'ın annesi,
Mari ve teyzesi,
Beyrut'tayken.

6 Arpik Şahinyan,
1923, Parakar köyü-
Armavir

Ebeveynleri, Bitlis'in
Teğud köyünden. D.
Ermenistan.

7 Anahit Hovsepyan,
1952, Norakert köyü-
Geğarkunik

Ebeveynleri, Bitlis'in
Sekh köyünden. D.
Ermenistan.

8 Artak Hovsepyan,
Norakert köyü-
Geğarkunik

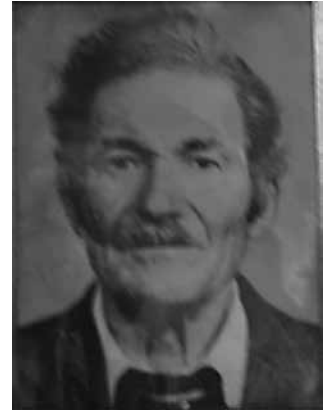
Ebeveynleri, Bitlis'in
Ov köyünden. D.
Ermenistan. Fotoğrafta
Artak'ın babasının
'ERGİR' gazetesinde
çıkan resmi.

9 Arakel Haroyan, Ucan
köyü, 1953, Ucan

Babası Serob Haroyan,
Dzman köyü-Sasunlu.
Kamışlı-Suriye,
Ermenistan. Fotoğrafta,
Arakel Haroyan'ın
babası Serob Haroyan.

10 Areknaz Poğosyan,
1940, Yerevan

Ebeveynleri, Ardgunk
köyü-Sasunlu. Rusya
ve D.Ermenistan.
Areknaz'ın annesi,
Khanum, kurtulduğunda
6 yaşındaymış.

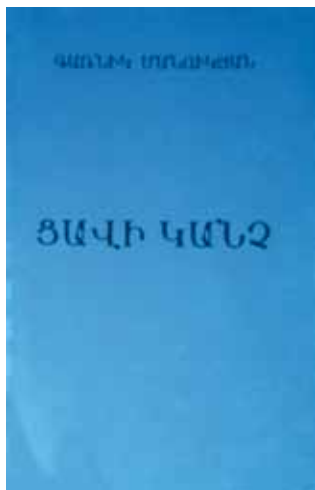
11 Almast Harutyunyan,
1920, Ucan köyü-
Aşarak

Almast'ın annesi
Haykanuş, Krasira köyü-
Batman Ovası'ndan;
kurtulduğunda 13
yaşındaymış. Yolda
ölen annesini, ablasını
ve açlıktan ölen erkek
kardeşini gömmüş.

12 Garnik Manukyan,
Norakert köyü-
Geğarkunik

Sosrat köyü - (Timar
Taşrası), Van. D.
Ermenistan.

13 Garegin Çukasızyan,
Yerevan

Dedesi Sivaslı. ABD,
Tebriiz-İran, Ermenistan.
Fotoğraftaki, Garegin
Çukasızyan'ın dedesidir.

14 Gyozal
Hovhannisyan, 1918,
2. göç dalgasında
yolda doğmuş.
Dalarik köyü-Armavir
Bölgesi

Khastur köyü-Eleşkirt.
D. Ermenistan.

15 Griş Badalyan, 1935,
Geğaşen köyü-Kotayk
Bölgesi

Yukarı Süphan köyü
(Verin Sipan) - Van. D.
Ermenistan.

16 Yelena Ardahanyan,
Yerevan

Baba, Artvinli. Anne,
Ardahan'a yakın
Şavşat'tan. Gürcistan ve
Ermenistan.

17 Elya Davidyan, 1938,
Aşnak köyü

Ebeveynleri, Komer
köyü-Sasunlu. D.
Ermenistan.

18 Eleonora Ğazaryan,
1949, Aşnak köyü

Ebeveynleri, Miçköy-
Sasunlu. D. Ermenistan.
Fotoğraftaki, annesidir.

19 Tamara Poğosyan,
1924, Gümrü

Ebeveynleri, Ekkabat
köyü-Pasinli. Gürcistan,
D. Ermenistan.

20 Hayrapet Yazirciyan,
1920, Selanik-
Yunanistan, Yerevan

Ebeveynleri, Çanakaleli.
Selanik-Yunanistan ve
Ermenistan.

21 Hamlet Hovsepyan,
1951, Aşnak köyü-
Talin

Ebeveynleri, Miçköy-
Sasunlu. D. Ermenistan.
Fotoğraftaki Hamlet'in
dedesinin kardeşinin
kansı Varder'dir.
Varder, Sasun'un Tjok
köyündendi. Gözünün
önünde 2 çocuğu
öldürölmüş, 2'si de
bilinmeyen bir yere
götürölmüş, daha sonra
kocası ile sağ kalan en
büyük ve son çocuğu da
öldürölmüşdür.

22 Hraç Hovhannisyan,
1941, Dalarik köyü-
Armavir

Ebeveynleri, Mihran
ve Gyozal, Eleşkirt'in
Khastur köyünden. D.
Ermenistan. Mihran beş
yaşında yetim kalmış.

23 Hamestuhi Avagyan,
1945, Bağdat-Irak,
Yerevan

Annesi Taguhi, Vanlı.
Yetimleri toplayan
Amerikalı misyonerler
tarafından, tifolu
hastaların arasından
kurtarıldığında 3-4
yaşlarındaymış. Ailede
sağ kalan tek kişidir.
Irak'ta yaşamıştır.

24 Hovhannes
Hovhannisyan,
Çıknağ köyü-Aparan

Ninesi Haykanuş, Muş-
Bulanık'tan. Kızı, 1915
yılında göç yolunda,
Rus askerleri tarafından
ölülerin altından
bulunup çıkarıldığında
10 yaşındaymış. Ailede
sağ kalan tek kişidir.

25 Muşegh Gevorgyan,
1952, Daştadem
köyü-Talin

Dedesi Bağlı köyü-
Muşlu. Ninesi, Van-
Ercişli. D. Ermenistan.
Nine Khumar
Hovhannisyan, 1987
yılında, kendisi 77
yaşındayken, kaybolan
ablasını bulmuştur.

26 Nairi Taciryan, 1936,
Kahire, Yerevan

Kayserili annesi ve Amasyalı babası, Kahire'de tanışıp evlenmişler. Mısır, Ermenistan. Dedesi, Kilikya'da savaşan Fransız Ordusu'nda gönüllüymüş.

27 Nvard Manaysan,
1969, Yerevan

Adana, Yunanistan,
Ermenistan.

28 Saribek Tovmasyan,
1954, Ucan

Babası, Kirakos
Tovmasyan, Batmanlı.
Sasun, Kamışlı-Suriye,
Ermenistan.

29 Samvel Mirzoyan,
1929, Norakert köyü-
Geğarkunik

Ebeveynleri, Ov köyü-
Bitlisli. Ermenistan.

30 Varduhi Martirosyan,
1932, İskenderun-
Türkiye, Yerevan

İskenderun, Suriye,
Ermenistan.

31 Vard Abacıyan, 1954,
Aşnak

Babası, Malazgirtli. D.
Ermenistan. Annesi
Zozan, Gvars köyünden.
Fotoğrafta, sol taraftaki,
Vard'ın annesi
Zozan'dır.

32 Vasak Toroyan, 1949,
Şğarşiş köyü-Talin,
Yerevan

Dedesi ve ninesi, Mutki-
Bitlis'in Arpi köyünden.
D. Ermenistan.

Vasak Torosyan'ın
babası

33 Vazgen Ğugasyan,
1933, Aşnak

Ebeveynleri, Avark
köyünden. D.
Ermenistan. Fotoĝrafta,
babası Khaço'nun,
'Sovyet Ermenistan' adlı
gazetenin, 01.01.1988
sayısında basılmış
resmidir.

34 Vardan Hakobyan,
1960, Norakert köyü-
Geĝarkunik

Ataları, Mkhner
köyünden. D.
Ermenistan.

35 Tatevik
Hovhannisyan, 1983,
Yerevan

Ataları, Khastur köyü-
Eleşkirtli. D. Ermenistan.